

ПОЕЗІЯ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

✱
Науково-фантастичні оповідання
КУРТА ВОННЕГУТА
РЕЯ БРЕДБЕРІ
АРТУРА КЛАРКА

роман Юрія БРЕЗНА
Змарнований семестр^{НДР}

9
/79

ВСЕСВІТ

В. Гложник (ЧССР). Ілюстрація до конституції Соціалістичної Чехословаччини.

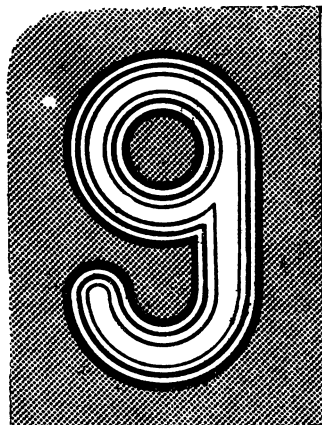

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

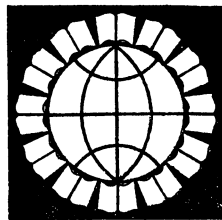

ОРГАН
СПІАКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

(609) ВЕРЕСЕНЬ

1979

ЖУРНАЛ ЗАСНОВАНО
1925р.

З М І С Т

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

З ПОЕЗІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

- ЙОЗЕФ РИБАК (JOZEF RYBAK). 4
ІРЖІ ТАУФЕР (JIRI TAUFER). 8
ДОНАТ ШАЙНЕР (DONAT SAJNER). 12

З чеської переклали Дмитро Павличко, Олекса Новицький, Леонід Череватенко, Павло Мовчан, Володимир Лучук.

- ВОЙТЕХ МІГАЛІК (VOJTECH MIHALIK). 19
МІЛАН РУФУС (MILAN RUFUS). 26
ЛЮБОМІР ФЕЛДЕК (LUBOMIR FELDEK). 29

Із словацької переклали Роман Лубківський, Петро Марусик, Микола Рябчук, Дмитро Павличко.

- ЮРІЙ БРЕЗАН.
Змарнований семестр. Роман. Закінчення. 33
З німецької переклав Олександр Мокровольський.

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНІ ОПОВІДАННЯ

- РЕЙ БРЕДБЕРІ.
Джордж Бернард Шоу — модель 5. 114
(RAY BRADBURY. GBS, mark V.)
КУРТ ВОННЕГУТ.
Все завтра, та все завтра, та все завтра. 122
(KURT VONNEGUT, JR. Tomorrow and tomorrow
and tomorrow.)
АРТУР КЛАРК.
Ляклива орхідея. 133
(ARTHUR C. CLARKE. The reluctant orchid.)

З англійської переклали Володимир Мусієнко, Наталя Лень, Богдан Жолдак, Надія Боровик.

- ДАВІД ЕРНАНДЕС. Вірші.
(DAVID ERNANDES. Poesias). 143
З іспанської переклали Михайло Литвинець, Сергій Борщевський.

СКАРБНИЦЯ

- КРІСТОФЕР МАРЛО.
Трагічна історія доктора Фауста. 148
Драматична поема.
(CHRISTOPHER MARLOWE. The tragedy of doctor
Faustus.)
З англійської переклав Євген Крижевич.

Роман ЛУБКІВСЬКИЙ. Сталь і ніжність.	18
Андрій БАКАНОВ. Людина й історія в романі Юрія Брезана.	188
Рей БРЕДБЕРІ. Майбутнє створюється нами тепер.	111
Наталя КОЛЕСНІЧЕНКО-БРАТУНЬ. Новинки чеської історичної прози.	194

Володимир МОТОРНИЙ. Нові літературні портрети. (Jan Adam, Zdenek Pluhar, Ceskoslovensky spisovatel, Praha, 1978; Jozef Polák, Jozef Toman, Miroslava Tomanová. Ceskoslovensky spisovatel, Praha, 1978.) «Меридіани 12 — 23» представляють літературу Чехословаччини.	196
(«Меридианы 12—23», вип. 1 (1977) та 2 (1978). Відповідальний редактор Ян Солович).	198
Богдан ЧАЙКОВСЬКИЙ. Борцям за свободу. («Свобода». Збірник, Упорядник Вікторія Захаржевська. Київ, «Дніпро», 1978).	201

Давід ЕРНАНДЕС — поет із Сальвадору.	140

Вадим РЕШЕТИЛОВ. ВААП: ділове рукостискання.	210
Федір ПОГРЕБЕННИК. Два листи Отто Рунга до Ольги Кобилянської.	220
Факти — події — явища.	220

Арнольд ШЛЕПАКОВ. Навіки єдина.	204

Володимир ГАЛЧИН. Портрет диктатора.	223
Яків ВАЛАХ. Лауреат союзу промисловців.	226

Рене БАЛЛЕ. Лотарінгію — на злам!	228
Данієль КАРЛЕН. Скажи мені, Емманюєлю...	233

Розмова з Альфредо Варелою.	203
Шляхи. Карела Готта.	237

Карикатури.	238

ЙОЗЕФ РИБАК

ЛЮДИНА

Насамперед відступили грози.
Потім — ящури.
Потім хвощ велетенський шез
Потім з'явилися зорі
під вікнами небес.
Потім свої власні могили
копали часи, що нічого іншого не робили.
Потім стара епоха з новою битися почала.
І за людиною історія, кудльгаючи, пішла.

Потім одного дня ми народилися.
Китай був землею опіуму.
Індіани були вже вимордовані.
Але золоту гарячку замінила нафта.
І Рокфеллери заснували династію.
Була англо-бурська війна.
Англіїці винайшли концентраційні табори.
А місяць надалі залишався квіткою сновид.
Світ надійно тримався за богову бороду.
Але королі й магнати
з фаєтонів почали висідати.
Ім цього не хотілось,
але зажадала цього людина.

Йозеф Рибак (нар. 1904 р.) — відомий чеський поет, прозаїк, публіцист. Літературну діяльність почав книгою оповідань «Поля і ліси» (1928). Потім вийшли книги «Починається вік» (1932), «Стеля над головою» (1932), «Поля розквітнуть» (1951), «Сонце і хліб» (1956). Як поет дебютував збіркою віршів «До сонця і до хмар» (1958), пізніше вийшли у світ поетичні книжки «Кілька днів у жойй поганій пам'яті», «Довгі ночі» та ін. Автор книг спогадів та есе, написаних за останні роки. — «Юліус Фучік», «Чарівна паличка», «Пальці в чорнилі».

Йозеф Рибак нині очолює Спілку чеських письменників.

Добірку чеської і словацької поезії ілюстровано творами сучасних графіків ЧССР.

Портрети художника Ми-
коли Крисаченка.

Та, що малювала на скелях Альтаміри.
Та, що покорила вогонь
і обігнула Землю на кораблях.
Та, що створила Дев'яту симфонію.
І вигнала Наполеона з Росії.
Та, що придумала електролампу
і розшифрувала клинопис.
Людина, котра почала писати «Капітал»,
а також «Державу і революцію».
Людина,
що була завжди трохи попереду.

ПОЕЗІЯ

Жив я в Червоній Гурці літами що за біда
завжди була скоринка хліба й вода

Так люди живуть не живуть диво див
А по ночах я за поезією ходив

Серце мій короткохвильовий приймач
ловив людське боління і людський плач

Гірка як любов солодка як меди
Я мовив їй прощавай назавжди

Провела мене а на моїм подвір'ю
шепнула Не вірю.

МУДРІСТЬ

Корабель на морі
Блискіт гроза
Корабель на морі

Корабель у синяві
Срібна сльоза
І мудрість поетів прадавньої Грузії

Що вітер довіє
І доп'ється вино життя

Могили степами пасеться худоба навкруг
Крик птиці з небес а низом трава попелява
Могили степами
А в далечині крапка мерехтить зникає за пруг.
Стеблини з вітром Життя і слава

Як марево сріблом ткане
Піднімаються східні ночі
Над верхів'я чинар круте

А ви жорстокоокі хани
В золотих домовинах спите!

ЗНОВУ

Знову десь вибухнула війна
Знову десь там запахло глодом
Знову десь падали мертві
і співом дрозди зустрічали весну
Знову дико весна ламала на ріках лід
Знову десь нескорене життя
билось головою об стіну

ОГЛЯДАЮЧИСЬ

Я малим не раз хотів обняти море
поглядом одним усі простори й хвилі
як між берегами сяючий алмаз
Відчував не раз я ваші рани на своєму тілі
з вами за свою вітчизну я горів не раз
я не раз проходив голод наче гори
йшов не раз дорогами шаленої облуди
і не раз мені світили метеори
що згоряли в повній нищості дотла
Я щасливим був не раз коли засвічували люди
у темнотах долями нові світла.

СТРОФИ

Вже знов огнестрільного пороху чадь
здаля долітає до мене
Колись в естафеті любив я помчати
де миру палали знамена

В найважчі години я гордо проніс
вогонь олімпійський червоний
Вертав до життя воскрешав наче біс
у камінь обернутих коней

Учив мене Пушкін що слава дими
Вчив правді мене й непокорі
Частіше я зводив зіниці із тьми
на бідних людей ніж на зорі

ОСІННІ ДНІ

Не розповідь минулорічна зелень,
що молодими й ми були. О, леле!

Шаленого кохання сні!

На вигинах і плесах Лаби,
як олені, ревли човни.

Тепер прийшли дерева й тихо плачуть,
що літо відпливло твоє,
немов аеростат сміливців Монгольф'є.

В цілющих подорожниках — левади.
Осінній подих піль.
А ти собі співаєш з тими,
що йдуть збирати хміль.

КОЛИ-НЕБУДЬ

Коли-небудь сядемо за вином Невтишима
зима покашлюватиме за дверима

Буде все як змолоду
Ти прийдеш
Я
і Вілем Завада теж

Все оживе в ту чарівну мить
зблисне дороги полотно золоте
Зрубане дерево
сяйвом і соками зашумить
і зацвіте

Сиреною вирвемо боління світу
Рубінами зір мов кремлівські шпилі будем палати
в далечінь гомінку

Для загубленого зерняти
і переритої тисячократно
сірої ниви піску!

*З чеської переклав
Дмитро ПАВЛИЧКО*

ІРЖІ ТАУФЕР

Іржі Тауфер (нар. 1911 р.) — відомий чеський поет, перекладач, літературний критик. Автор поетичних збірок «Гра тіней» (1931), «До побачення, СРСР» (1935), «Рентгенограми» (1938), «Героїка» (1958), «Літопис» (1961) та ін. Коли Чехословаччина була окупована німецькими фашистами, Тауфер виїхав з країни, активно виступав проти мюнхенської зради, а прибувши до СРСР, кілька років жив і працював на Дону — в Морозівському, Чернишевському та Нижньо-Чирському районах. Відтоді не пориває зв'язків з трудівниками цього краю. Донські мотиви звучать у багатьох творах поета, поема «Азов» займає помітне місце серед них.

АЗОВ

В імлі світанковій
одв'язував
барку свою від берега
мій рибалка
з Азова.

Яке мені діло до всіх отих
греків чи гуннів,
до всіх отих чвар вікодавніх за фортечні вали,
коли у мене є ви, володарі оцієї ріки!
Навіщо мені оті давні чвари з половцями та печенігами!
Яке мені діло й справді до того, що тут жили генуезці
і венеціанці колись у минулім,
і називали води тутешні —
Маре Тане.
Досить мені і цієї малої Венеції вашої —
мазанок, білих хатинок, схованих в очеретах,
вигинів річки, мілин, гирл, острівців.
Що мені з того, що, куряву знявши, промчалася тут
Орда Золота; чи, можливо, шаленого здибив коня Тамерлан,
і, розкраявши плесо води,
під прапорами з півмісяцем,
під вітрилами білими чорні пливли кораблі?..

Із вами я тут, на барці,
погойдуюсь з раннього ранку,
і сонце то сходить над нами, то потопає в Дону,
і знову, дна доторкнувшись,
спливає воно й прикрашає
срібною риб'ячою лускою
малахіти донських глибин!
А тим часом вода —
золота, бурштинова, чорна —
тихо прицмокує та поплескує
в сітях-мережах
азовських рибалок.

...Пливемо. Барка розчісує Дон.
Я знов через стільки ось років
пливу, як давним-давно на світанні.
І знову мені наче тільки п'ятнадцять років.
І знову я — капітан.
І знов таємничий острів — назустріч,
і знов, гойдаючись,
в країні дитинства пливу...
Та це ж бо мій дім
раптом виринув з глибин дитинства далекого,
де я на палубі бачив себе тоді капітаном Немо!

Торкаюся спогадом незримих колод і човнів...

О рибалки мої, як вам заздрить серце моє,
вашим рукам, порізьбленим вітром, коноплями і водою,
що рине угору по трубах вербових судин,
і знову спадає дощем пагілля.
З якою ж бо радістю я у моторці з вами б сидів
і підсмикував танцюючий поплавець,
а потім весь у сонці, як ви,
держав би кермо, підвладне мені,
і відчував шокою, як шелестять метелики крильми.

А тим часом в мережах тремтіла, немов перламутр,
живим сріблом і латунню виблискуючи,
стерлядь казкова.
Обвітрений, так як і ви, рікою,
я у поклику хвиль
одвіту б шукав на мовчання своє вечорове,
ось там, особливо, де пень
трухлявий світився б мені,
і де танцював би вогонь від радості, що йому
я кинув гілки у пашу... О, тільки б ви тут були,
ви!.. Коло мене — гармонія м'язів, душі,
бажань, що народжують вмить гармонію почуттів.
інстинктів...

Пливем... Із тіней вкрай поруділих кушів
на нас покрякують дикі качки і пролітають обабіч,
б'ють по воді сердито вальдшнепи крильми...

Рибалка куштує придимлену юшку,
зварену з Дону, з сонця й вітрів степових.
Ділимо рибу ложками. Імо, запиваючи
ковтками щедрими вітру... Від перцю у горлі — вогонь!

А сонце,
немов золота паляниця,
тим часом
викотилось
над головою.
Полудень.
Хвиля гойдає
човни рибалок Азова.

Який відпочинок чудовий у вас, азовські рибалки!
У вашім мовчанні — очей синява і прозорість,
Гомін спокійний, мов хвилі той шурхіт.
Ваш спокій — у злагоді дивній з рікою
і з сонцем, й підводним світом...
Там же — творіння предивні! І їх,
німих і вертлявих,
ви, перш ніж у бочки покласти,
легесенько, наче рукою, очима пестите...

Назавше причарувала мене ця краса!
Люблю важезні грона електричних зірок міст,
їх запону нічну, їх лаштунки розірвані
сонцем яскравим; шум, гамір і літер танок рекламний,
старовина плюшева, блиск сьогодення.
Та заздрю до смутку, коли я між вас, дорогі:
у вас розливається Дон, широко хлюпоче Азов!
А в нас зараз дощі, що грязі лише додають...
Осінь бруднить міста. Кіптява й сієво сажі,
що насуваються, затоплюючи вщент
істерики наші, мігрені й звичне безсоння,
гіркотне, мов скошений болиголов,
тендітне наше здоров'я — усякі там ревматизми,
катари, гастрити, інфаркти,
нашу наляканість, самообман
над звивистою, мов ріка, лінією кардіограм.

О, як ми пишаємось гучно пишнотою стін,
підвладних цивілізації,
багатоповерховістю стільників, багатодверними дворами,
що подібні до хаосу труб розритої каналізації,
до розкопок, що їх назавжди залишили археологи.
Як сумно жити у вічних оцих розкопках!
А захід такий чудовий, віддзеркалений в росах трав,
де дід старезний, мов постать з вічних полотен,
розлігся на теплім піску і згорнутий невід поруч
вбирає у себе всім своїм тілом міцним
повітря, насичене йодом, пропахле терпким полином!

Ми слухаєм разом із ним співи вечірніх птахів
і друзів розмови... Друзі, ваше дотепне слово
має присмак і житній, і винний — духмяність самої води!
О, ні, не ідилія тут! І не міфи тут, ні, це не міфи, —
це бувають доокруж здоров'ям своїм Афродіти,
з галопом коней у степах, з граціозністю дивною серн,
з тілом, як свіжий той хліб,
з напоених сонцем зернят!

Нам сором підмішує фарбу свою до лиця:
які ж малокровні ми у містах великих,
який я блідий та зніжений, міський середньоевропейець!

Тут див аж ніяких нема, ні дріад,
ні бога — лише біля нас інженери води стоять,
в'чоботях височезних, що входять у синяву дивну Азова.
І — ні наслідувань антики, ні натяку там на моду
в цих людей сьогodenня,
в сорочках, просякнутих сіллю,
людей, що купались в затоці, скінчивши день трудовий.

О друзі, рибалки Азова, сини і дочки сонця,
я знаю — не тільки крила надзвукових літаків,
що тягнуть нитки біло-срібні в синьому небі над вами,
ви — головне! — надія майбутнього світу,
гарантія спокою, ви — добрий, здоровий рід,
плоди, що налиті життям людського літа і осені,
з веселощами і смутками, але без нестерпних гіркот, —
живіть в щоденному ритмі труда, неначе у танці!..

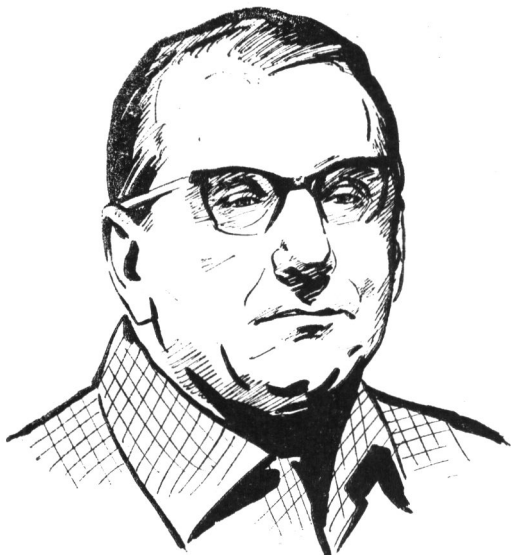
Які ж були б тут комічні всі сартри і кафкіанці!
Ваші тіла випромінюють здоров'я таке молоде,
мов премія то найкраща за вашу, друзі, роботу.
Милуюся вами, дивлюсь на танок водомірів,
що виблискують тут, на сріблястій воді,
і думаю-сподіваюсь: буде живою природа,
коли ви існуєте в світі,
надія, брати, на вас!

Прощаюсь.
Вже вечір.
Тихо
вода під човном хлюпоче.
Гілля далекого лісу
місяць пустило гулять.
В мережах рибальських
місяць здається риб'ячим оком...
Так будьте ж, будьте здорові,
азовські
рибалки мої!

З чеської переклав
Олекса НОВИЦЬКИЙ

ДОНАТ ШАЙНЕР

Донат Шайнер (нар. 1914 р.) — відомий чеський поет і прозаїк. Друкується з 1935 року. Видав збірки віршів «Червона карусель» (1935), «Розьови землі» (1941), «День біля джерела» (1944), «Заповіт» (1946), «Куди йдуть дні» (1963), «Пригадування» (1970), «Зазирнути в майбутнє» (1973), «Береги» (1974), «Що сказало сонце» (1975), «Я тільки про тебе» (1977) та ін. Автор романів «Гілка доброти» (1943), «Минулий час» (1946), «Жинва маріоти» (1946), «Співочий золотошукач» (1950), «Волога» (1952), «Коли б тільки липень...» (1965).
Донат Шайнер — перший секретар Спілки чеських письменників.

ПОШУКИ

Слово — це ключ
до води, до дерева і людини.

Інакший ранок в росі, вечір інакший в присмерку.
І минувшина цих кольорів, пахощів — має свій час.
Народилося дерево деревом, а троянда трояндою,
людина цікавиться, чим була і шука джерело жаги.

Як мовити «я єсмь», коли зі мною час світу?
Як мовити «я живу», коли стільки ношу життів?
Як мовити «я люблю» — і не образити ромену?

І вода хоче пісні, поки між пальцями не протече,
і сльоза любові є часткою моря, в якому тонуть коханці.

Слово — це ключ від комірчин і замків,
навіть пір'їнки «так-ні» зважено буде вчасно,
перш ніж розтрісне скеля, а блискавиця кане в безодню п'їтми,
і перш ніж пташиний щебет привітається з днем.

Слово, семикратно забуте, повертається пішки.
По найменню, по часу, по обітниці просто входить,
проте воно майбутнього дуба коріння.
І в річки є «так», про яке давно вже забули,
зернина — в колоса, а в дитини — цілунок, що трива споконвіку.

Як мовить «я єсмь», коли зі мною світу час,
і слово, чуже стократ, моє воно і твоє,
і маю в собі я слово те голубине,
яким замкну й одімкну
життя цього світу.

З ТОБОЮ

З тобою, земле, аж до неба,
з тобою, любове, аж до могили,
з тобою, спраго, я день при дні,
а хто зі мною до присмерку?

Півні пробуджують ранок,
жайворонки — весну,
зорі вечірні принаджують ніч,
а хто мені постука,
що вже пора вставати?

Аби мав я з чим повертатись,
покладіть у долоню мені кругляк,
з груші зернятко, перстачу насінину
і кусень сонця на згадку.

З тобою, земле, аж до неба,
з тобою, земле моя, до могили,
щоб не бути самотнім.

*З чеської переклав
Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО*

ЗНОВУ...

Таким, як і сьогодні, оцей край
волів би я побачить на світанні
десь років через сто.
Мої долоні, в джерело
занурені,
торкають струмені співучі,
а потім правнук мій
занурить в нього
свої гарячі руки.
Чуб розкуйовдить
йому легенький вітерець,
як і мені сьогодні.
І тільки сонце, вставши з-поза лісу,
буде тим самим
через сотню років.
Так, як сьогодні бачу я бджолу,
а на ній пилок жовтавий,
я хотів би знову
побачити все це
десь років через сто
очима новими.
Хоча й забутий буду, але збережений,
як музика у нотах.
Побачити гой ліс,
який сьогодні ледь-ледь сяга мені по груди,

побачити дерева, що до часу
причаєні в камінчиках тужавих.
Побачить воду, яка нуртує під землею,
але проб'ється джерелом
назустріч сонцю
десь років через сто...
Таким, як і сьогодні, оцей край
волів би я побачкть на світанні
і зазирнути часові у вічі,
і в зачудованих його очах
себе впізнати
в поставі іншій:
праправнука чи правнука — байдуже.
Саме життя піднеслось на октаву.
Хвала весняній бруньці,
бо у ній
прихований бентежний пагін літа.
Зерно впаде у землю безліч раз,
і проросте, і викине свій колос...
За ним ідуть,
невпинно йдуть,
освячені любов'ю,
життєдайні.
Ідуть,
проростати йдуть,
кістями лягати в землю,
йдуть,
і йдуть,
нема числа їм
і немає впину.
Таким, як і сьогодні, оцей край
волів би я побачить на світанні
десь років через сто.

ДИМ ВІТЧИЗНИ

Не бачив диму я, що був оспіваний Гомером.
Той дим над Ітакою неба сягав (якщо вірить рапсоду).
Той дим запахущий
був димом з родинного вогнища,
той дим називався
димом вітчизни.

А ви,
о дими,
прапорами ганьби тріпотіли!
Мов знаки безглуздя
стелилися небом, о жах!

Дими інквізицій,
дими невоситимих воєнних пожеж.

Над страдницьким краєм моїм
ви похмуро
стелились прокляттям.
Зростали стовпами
над замчищем,
сунули в Чехію разом з навалою чорних убивць.
І земля задихалась
від сажі та попелу,
захлиналася кров'ю
червнева квітуча земля.
І ми умирали —
над нами клубочився дим.
О скільки вже диму!
Яке закіптюжене небо.
І дим з крематоріїв
всякає у пам'ять людську...
Освенцім. Маутхаузен...
Чорний, зловісний
той дим ще і досі снується навколо землі.
Та дим над багаттям снується поволі
у полі,
струмують над селищем
житні духмяні дими...
Ти зором, як у птахів швидких, перейми.
Нехай вони легко ростуть — виростають
(так, як колись над Ітакою)
і землю священну все вище і вище нехай підіймають до сонця.

*З чеської переклав
Павло МОВЧАН*

РОМАНС ПРО ДЕРЕВО, РИБУ Й ЗЕРНИНУ

Прекрасно б — деревом стати,
чи рибою, чи зерниною
і вітровій вихваляти,
і в пісні мовчання відчути нурт і високість.

Знати, що сонце — розкрашене яблуко,
мусить пахнути соком мого коріння
і шуміти зеленою кроною.
А сонце казало б: «Я ж листя пою!»

Коли б рибою був, всі б луни зібрав
у вирі — хай міниться хвиля луската.
що сріберно переливається звіку.
Бо я тут господар, ти — гість!

Любо й зернині. В перині чорнозему
її збудить весела краплина дощу,
і зсередини паросток визирне.
Над собою побачить небо.

Прекрасно — деревом бути,
і в пісні мовчання відчути
нурт і високість.

Прекрасно — рибою бути,
і в пісні мовчання відчути
нурт і високість.

Прекрасно — зерниною бути,
і в пісні мовчання відчути
нурт і високість.

ЗАПОВІТ

Клянусь, ніхто не передрік, де народжусь.
я місце те, здається, вибрав сам собі.
Тому що ладен там я знову народитись.
Тому що все, що маю лиш,— звідтіль.
се зізнання моє — мов заповіт.

Отож заповідаю:

Усім, народженим в моїм краю, — високе синє небо
Зелену даль лугів, ставки у сяйві місячнім.
Вітрам — очерети, а дітям — іграшки.
А гусям — скрик радості, як скачуть у ставок.
Качкам — в баюрі теплу зелен-ряску,
що липне, лащиться до босих ніг.
Безкрилим — у житті хоч раз — стрімкого лету.
І захват рибац з того, що живуть.
Калюжі — дивний блиск в очах дитячих.
Весняній повені — крижин і чайок зграй,
а берегам — розквітлого латаття.
Вогневі — картоплиння на пахучий дим.
Морозові — носів і щік, і пальців — щоб щипати.

Що можу ще заповісти?

Спокою ластівкам у затишку фронтонів.
Перепелів і куропатів — полям,
Метеликам і ящіркам ополудні — осоння.
Вам, вечори,— закоханих із медом на губах.
Лісам і всім солодких назв: Малинівка,
Вишнівка, Груша.
Грибів і жолудів — метким білкам.
А що імлі заповісти на пам'ять?

Візьми, імло, бухикала і свищики,
і гейкання, і сни всіх тих,
що в схиленій вербі залятий бачать світ.
А що лишається мені?
Лиш пісня, що звучатиме, покіль
живу. Любов моя до місця,
де голову зложу.

*З чеської переклав
Володимир ЛУЧУК*

СТАЛЬ І НІЖНІСТЬ

«Plamen a bozk» — «Полум'я і поцілунок». Так назвав Войтек Мігалік (нар. 1926 р.) один із своїх молодечих віршів, і ця назва, як і сам твір, — неначе сконденсований вияв того, чим живе творчість одного з найбільших майстрів словацької літератури сучасної доби. Характерно, що ця прикмета Мігалікової творчості перегукується з тичининським: «Сталь і ніжність, любий мій, поєднать в собі зумій». Про те, як поєднуються ці начала, дає певне уявлення дана добірка творів. Хоч вони дуже різні, писані у різний час і до різних об'єктів творчості адресовані, але, гадаю, читач легко вловить провідні лінії творчості майстра. Це справді полум'я; незалежно в якій формі — канонічній чи сучасній — шукає поет можливості якнайкращого втілення свого задуму. І це велика, сердечна ніжність. До людей і природи, до рідної, неповторної Словащини. До Польщі, Болгарії, України. Кожен раз, зустрічаючись з поетом, відчуваєш, як теплішають його очі, коли він згадує про своє перебування в Радянському Союзі.

Творчість В. Мігаліка багатогранна. Це десятки поетичних збірок, книжок для дітей, публіцистичних творів. Як перекладач Петрарки, Овідія, Тувіма, Стаффа, В. Мігалік здобув велику й заслужену популярність далеко за межами батьківщини. Багато часу, енергії, педагогічних і творчих зусиль віддає В. Мігалік творчій молоді, регулярно виступаючи на сторінках тижневика «Нове слово». Йому належить також ініціатива другого «прочитання» творчості класика словацької поезії Гведзослава. Книжка творів поета у виборі та стилістичній інтерпретації В. Мігаліка стала не тільки своєрідною сенсацією, а й започаткувала прекрасну і оригінальну видавничу серію: уже вийшли з друку поезії Янки Краля у виборі М. Руфуса, Я. Голлого — у виборі В. Турчаного, Ладо Новомеського — у виборі М. Валека. Між іншим, як директор видавництва «Словенски спісователь», В. Мігалік багато уваги приділяє літературам нашої країни, зокрема українській поезії. І за це — глибока вдячність прекрасній людині, видатному майстрові, що неподільно й талановито поєднав у своїй творчості гартовану сталь переконань комуніста-інтернаціоналіста з найніжнішою ніжністю до доброго і прекрасного.

Роман ЛУБКІВСЬКИЙ

Львів.

ВОЙТЕХ МІГАЛІК

СИЛА ЗЕМЛІ

То вітер степу звився в небо рвійно,
і осінь соняхів
тебе сповила в золото сяйне.
Так стрів тебе я в сонці, Україно,
і так прийняла ти мене.

Пломінні вина, ці п'янливі соки
терпких пісень та доброї сльози,
суворе небо, голубе й високе,
мов руки матері,
тут моє серце солодко несли.

О, хвилі; хвилі!
До обрію, аж доки степу шир,
на хвилях верхи нереїди милі:
принадливо до сонця зблисне
грудь,
круг ніг здійметься любострасний
вир,
об лоно ніжно хвилі б'ють.

А вечір сипле світла пелюстки,
де хмарні мури Акерман підносить,

з Дністра вогниста куля б'є в ті
слупи...

Осіпня українська ніч!
На вітрові морозянім зірки,
немов ягнята, туляться докупі.

Міцкевич тут стояв. Тут, під
зірками
Одеси,

Пушкін в заслання тужив.
озвучував струною вічні драми,
печаль кохання і нужди печаль.
Чи не про це шепочуть вітролами?
Над нами
Ріка величних мрій спливає
в даль?

О земле, твій могутній супокій
з коріння віку нашого прибуде,
як те вино.

Здійми ж мене, напій!
Про що це вітролами шелестять?
Узяв тебе я, Україно, в груди,
там дні твої і ночі, твої люди,
чорняво-золота красуне Краю Рад!

СИРІТСЬКИЙ ПРИТУЛОК У ХУСТІ

Дмитрові Павличку.

Крізь осінь бронзову я плив у даль,
вино братерства у серцях горіло
в країні дивній,
де лиш із пісні чути давній жаль,
так, наче листя в келих налетіло.

Поети співчуття
не мали б тут хлібця
на прожиття.

Крок сотні сиріт грім фанфарний значив,
сто піонерських рук звелось вгору враз.
Я двісті віч, цих крил ясних побачив:
вони вітали щирих друзів — нас.

Та давня кривда, сердься чи не сердься,
в моїй вітчизні має корінь свій,
отож на пломінь зболеного серця
спустила з неба попелу сувій,
і я побачив терни та помиї,
ярмо на шиї,
і землю, що у спазмах б'ється між розколин,
Шугаїв голос я почув, Миколин,
перед очима пролетіли тіні
дідів дітей, чиї серця промінні
під сорочками білими заграли —
і квіти у руках важкими стали.

То не ганьба моя, то не провина.
І чистої сльози я не боюсь.
Тут подолала
молода Радянська Україна
жандармську Підкарпатську Русь.

О сироти, як мусили зміниться,
і ця земля, й життя — аж до основ!
Ще тому десять літ
тут, де ваш інтернат, була в'язниця,
де ваші спальні, чувся дзвін оков.

Там, де лунають ваші барабани,
їдам в ярмі судилося стогнать,
де ви вчитесь,
як жить, щоб посилати в космос каравани,
вони училися панам хребти ламать.

Одне лиш не змінилось: як відозва сміла,
що у тюрмі не змовкла ні на мить,

тут «Інтернаціоналу» музика гриміла —
й тепер гримить.
Живіть, квітуйте, досягайте суті,
у ваші руки переходить світ,
який сьогодні ще,
немов жертвний звір, тремтить під димом люті,
щоб заяснити в сяйві ваших літ.

Де осінь бронзу розлила над муром,
з'єднав я з вами помисли ясні
і бачив близький час,
коли уже не буде більше тюрем,
не буде сиріт, ні.

БОЛГАРІЯ

Десь тут народився Орфей,
тут приборкував звірів
найшляхетнішим голосом природи,
музикою і співом.
Родопи себе вже не пам'ятають,
Тракія викорчувала лісові божества,
Кіконські жінки лежать під камінням,
котрим жбурляли в поета,
по струнах вітру летять хмарини.
Але ти, Еврідіко, дихаєш,
бо єдина ти спромоглася
наповнити серце любов'ю,
відчинила брами тамтого світу
і вийшла з пекла, заклата в скелю,
але вічна, бо несповнінна.
Все змінне, все збував час,
але триває прекрасна легенда,
кохання і пісня.

Країна рапсодів у надії розквітла,
зламала прокляття, позбулася горя.
Пишу я це все, повен радості й світла,
в рядки мої дивиться місяць із моря.

Століття відклалися в землі
кривавими річними кільцями,
краса ж її дорогоцінна.
Чорти хмураються в Рильському монастирі,
Велико Тирново ластівки будували,
клавши гніздечка стрімкі, як мрія,
і зімкнуті для захисту між собою,
мов соняшникові зеренця.
З вершечка Шипки віє вітрець,
щоб і долі, в долинах,
було чутно поклик оборонців Вітчизни.
А біля пам'ятника в Бузлуджі,
замість довгих промов,

трое старих партизанів
виструнчилися
і співають революційну пісню.
Розмовляю іншою мовою,
та не можу бути чужинцем.
Я не є мандруючим свідком
співаючого народу.

Країна рапсодів розквітла,
зламала прокляття, позбулася горя.
Пишу я це все, повен радості й світла,
в рядки мої дивиться місяць із моря.

Я пішов за Орфеєм,
а доторкнулись до мене руки друзів.
Софія бризка зеленим світлом
у ніч весняну.

Вдихаю її, таємничу, солодку,
її гомерівські жінки сняться мені,
створені з персиків та мигдалю.
У Пловдиві читаємо вірші
в незнайомому домі в незнайомих людей,
ласуємо жаб'ячими стегенцями — знаю,
що людей тих ніколи не стріну, їх лица
стратила моя пам'ять, так, але спомин
грію в собі, коли зимно й сиро.
Не висмикну срібло собі зі скронь,
піняться роки, як морські хвилі,
а все ж тут озався в мені хлопчак:
серце його узбережжя мережить,
пісок на зубах і сіль на губах,
та йому добре,
бо знову мріє, тужить, кохає.

Країна рапсодів, геройством розквітла,
зламала прокляття, позбулася горя.
Пишу я це все, повен радості й світла,
в рядки мої дивиться місяць із моря.

Болгаріє,
ти моя Еврідіка,
моє літо!
Повиростали сини твої й доньки
і обсипали тебе трояндами
фабрик і садів.
Коли схиляються до землі
так, мов пливуть виноградником-морем,
помідорами пахнуть, перцем.
А ввечері після роботи
сидять собі залюбки в корчмі
і хлібець їдять із сиром,
Та слухають руки, котрі мовчать,
Як гори Старої Планини.

На їхніх обличчях мудрість
і спокій творців історії,
а очі їхні без прижмуру
стежать за своїм сонцем.
І хоч дістався б я на край світу,
хоча нинішньої краси б напився,
мушу бути тобі вірним:
повернусь до тебе, наядо,
порину у твої хвилі,
в пісню твою старовинну.

Країна, Орфеевим даром розквітла,
зламала прокляття, позбулася горя.
Пишу я це все, повен радості й світла,
в рядки мої дивиться місяць із моря.

ЧІЛІ — 1973

Щодня оголошують кількість розстріляних —
і це для того, щоб ми звикли,
щоб нам, немов шнурівки од тувель,
збуденніли їхні жертви.

Анонімні ті цифри. Але за ними —
падають Педро, Інез, Луїс,
а сонце геть затоптане міддю,
найвисокоякіснішою у світі.

Іх конституції дотримувавсь той, мертвий,
генерали ж її не потребують.
Вони вже порядкують. А долар
стріляє в права й закони.

А коли генерал хреститься,
із його пальців кров дзюрчить —
угору й додолу,
наліво й направо.

По хребті ката, згідно сценарію,
вилізуть потім пілати
в демократичних фраках. Вони будуть
вельми людинолюбні й гарненькі.

Але ти, Чілі, відкрий могили,
не дай води їм руки вмивати,
впадять на них Кордільєри, море,—
наче щурів, потопи їх!

Засіяно. Та заколоситься із розтерзаних
правда тих, що її вже мали.
Земля приймає синів і мудрішає,
збагнула все і зародить.

Чим більш її підживлюють кров'ю,
тим страшніший суд чекає на вбивців:
ніколи й ніхто не уярмить народ,
який вдихнув хоч ковток свободи!

ГІМН ПТАСТВУ БІЛЯ ВЕЖІ

І жаль, і заздрість в погляді прощальнім:
час надто скупко нам кохання одміря,
нам, як деревам восени, все бачиться печальним,
ні плоду на гілках, лише тремтить зоря.

Вже мусиш йти. О, ще б хоч мить, допоки
дотліє літо в золоті пожеж,
а череди плывуть, і піняться потоки,
і птиці он сидять на циферблатах веж.

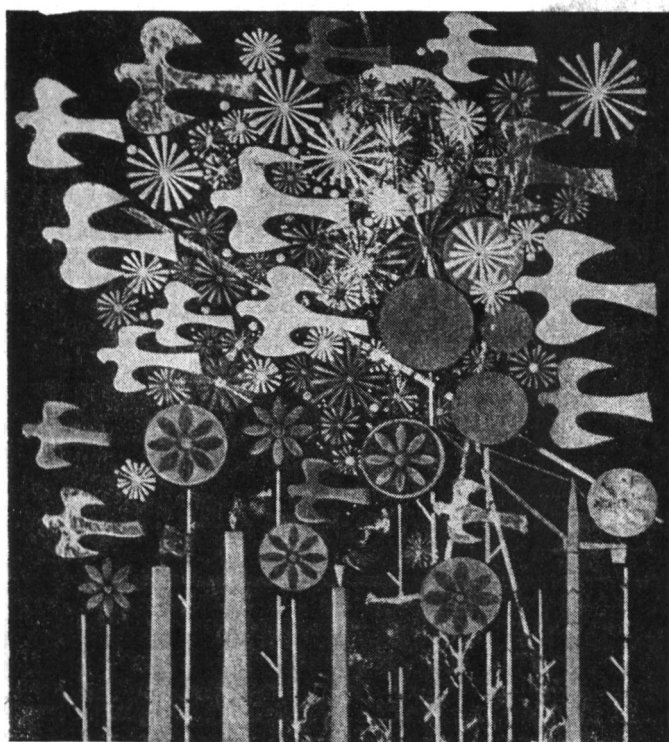
Вже мусиш йти. Смагою запеклося
ще множество слів, які так мучать нас.
І я хотів би часом, щоб збулося:
ми — вже птахі, яким підвладний час.

І з тих лугів, де я блукаю стільки,
над гребені усіх дахів і стріх,
злетіти б нам на очі веж, де стрілки,
і зупинити їх шалений біг.

Ми б там у парі, мила, пригортались,
з сердець і крил струсили б ми печаль,
кохалися б і зовсім не боялись,
що маеш йти додому вже, на жаль...

Птахи дитинства, заздрість не гніздиться
до вас — повітрям дихаєм одним.
Земля для нас одна і час, та в тім різниця.
що стримує час, ми — стримувані ним.

*Зі словацької переклав
Роман ЛУБКІВСЬКИЙ*

МІЛАН РУФУС

Мілан Руфус (нар. 1928 р.) — відомий словацький поет і літературознавець, доцент Братиславського університету ім. Я. А. Коменського. Автор поетичних книг «Коли дозріємо» (1956), «Дзвони» (1966), «На нічий землі» (1969), «Стіл бідних» (1972). Лауреат Державної премії ім. Кlementa Готвальда.

Є ДОРОГИ

Є дороги, твердо позначені
чоловічим гнівом.
Дороги, де вантаж
загрожує падінням.

Тоді чоловік
усім своїм тілом
налягає
на другий бік хури.

Ризикує всім
і готовий все віддати,

Л. Новомеському

аби лиш нахилена хура
не перекинулась.

Потім опуститься на землю
і далі йде пішки
Байдужий до похвали, нагород.

І тільки
глибина колії скаже,
що він виграв і переборов.

ВАПНО

Лишилося повибілювати
помешкання для загиблих.
Так зухвало підпудрюється смерть,
коли квапиться дограти трагедію.

Святкові ранки пахнуть вапном!
Загиблі живуть лише в нас.
Живуть
і світяться білим зайчиком
на багатобарвному скельці пам'яті,
що сягає аж до витоків.

В помешканні біло, неначе в яечку.

У білу стіну ніжним дзьобиком
стукало свято, лопотіло крилами.

Вапно.
Шкаралупа у нас під ногами.
Покинута.
Як під гніздами птахів
щось крихке, біле.

СНОПИ

Із снопа на сніп скаче світло.
На одній нозі, мов дівчатко.
Повторює собі азбуку.
Рік у рік
до останньої стеблини те саме:

«Зерно має час.
О, зернині зовсім байдуже,
хто стоїть з косою,
а хто — перед нею.

Зерно — гра.
А гра сильніша
від того, хто грає,
хто розсіває,
посадовлений шойно до гри».

Рік у рік
із снопа на сніп скаче світло,
Лопотить, усміхається.

*Зі словацької переклав
Петро МАРУСИК*

ПОШУКИ ОБРАЗУ

Важка,
немов удар Ван-Гогового пензля,
хода весни у наших горах.

Рудий художник
з волоссям, як трава торішня,
зіщулений тиняється

по луці, вкритій гусячою шкірою
морозу
(інакшої не пригадає).
Тим грубим пензлем пробує тоні.
Та марно.
І перекреслює усе дорога.
Під цим, внизу,
малює олівцем пейзаж.

БЕРЕЗЕНЬ

По навкіснім промінчику,
як по ниточці,
на землю спускається
павучок.

На землю, ще тиху,
Як цвинтар, як
засипані мури Трої.
Замкнені.

Неначе кресальце
іскриться березень,
поки, нарешті,
вистрибне з нього
синій вогник фіалки.
І займеться пожухла
торішня трава.

До тих пір не турбуй
померлих.
Мовчи.

ПЕРШИЙ ВЕСНЯНИЙ ДЕНЬ

Уже по всьому.
І мати спочиває в куточку,
під ягнятком латане пальто —

ягнятко щойно народилось
сухоребреньке.
Під себе лє весняний жовтий дош

І дивиться здивовано на зливу.
Лиш хвостиком лоскочеться дрібненький сміх.

А на верхів'ях гір,
немов на срібному гаку,
висить підчеплений за ребра
сніг.

ТЕСЛЯРІ

Прорубатись,
прорубатися до краси,
боже.

Сокирою.
Як у січні
прорубують ополонку:
аж до гладіні води
з камінчиком на дні,
очком персня.
Сокирою.

А ножем охрестити.
Обличчя скульптури
у шрамах дрібних
від ударів гарнішає.
І сокирою.

Ах, душе бубняра,
нащо гупать кулаком
у високий поріг вірша —
все для тебе відчинене!

ОСІННЯ ЧЕРЕДА

Вже не пасуться. Вже тільки за звичкою
нюхають поле
і відчувають довкола холод.
Пожухла трава коле губи.

Вже не пасуться. Вже тільки дивляться
на легкі сліди заблукалої тиші.

Чекають, кому що випаде.

Зі словацької переклав
Микола РЯБЧУК

ЛЮБОМІР ФЕЛДЕК

Любомір Фелдек (нар. 1936 р.) — відомий словацький поет, перекладач, літературознавець, заслужений діяч мистецтва ЧССР. Автор поетичних збірок «Крейдяне коло» (1970), «Північне літо» (1974), «Двое за столом» (1975) та ін.

СОНЕТ ПРО ПТАХА ЧАТАКА

Я в Індії такого бачив птаха
що непорушно в час посухи спить
у снах дощів чекає сіромаха
бо воду тільки з неба вміє пить

Чатаком зветься він Небесна бляха
розпечена над ним палахкотить
Але гидка йому баюри лаха
посудина його одна блакить

Як він у сні не вмере то буревісні
вітри його розбудять і смага
з душі спаде мов кайдани залізні

Але дощі не йдуть Горить снага
І тихо спить спрагненності слуга
Чатак убогий то поет без пісні.

РІЗЬБЯР

В Медведзі жив майстер Звався Беньо
Вирізав розп'яття Скільки літ
Кожен раз Ісус волав стражденно
як його виносили з воріт

на хресті — О Беню мій завіщо
ти мене покинув А різьбяр
усміхався В храмі вуст завіса
роздиралась як запона з хмар

Знав — на третій день смолисте тіло
він до себе кликне а коли
шашіль виконає темне діло
стріне сина в сяєві золи

Небеса де зорі наче роси
Він богами виповнив і ось
На правиці Беня всі Христоси
посідали Безліч їх знайшлось

ПОДРУЖЖЯ

1

Я довго думав над шлюбом дружино моя
довго я думав над тим
чому Робінсон Джефферс не писав поезії
про подружню любов
а про жінку що тужить за жеребчиком
і чому повинен був ждати смерті Унні
щоб заволати
— Найдорожча —

Це одразу нагадує мені значок у його підписі
пташку що злітає над другим «н»
як місяць
коли він ще знаходиться майже за овидом

2

Так місяць і людські сліди на ньому
це подружжя

Подружжя це людське діло
ракета не зовсім вигідна
чудова перемога людини над природою
за допомогою котрої

по місяцевій поверхні ступає

Наче Авелів дим білий Армстронг
щоб там сопраново почути
Як брат його чорний Армстронг басисто плаче
щоб глянути назад
на блакитну Каїнову зірку
це чудова перемога природи над людиною

КРЕЙДЯНЕ КОЛО

Коло крейдяне ми двоє в колі
Як на південь одлечу поволі
в колі ти зостанешся сама

Весна літо осінь і зима
Німб прекрасний виходу нема

ЛЮБОВ

Любов знамено свідомості
щоправда опущене долу

Кохаємось на подвір'ї мови
так діти граються перед будинком

Під псевдонімами
наче під липами

ДЕРЕВО

Дерева такі як люди
що без кінця розмовляють
і не можуть зупинитися

Вночі дерево встає зі свого чарівного крісла
сідає на свій чарівний мотоцикл
і їде до магазину самообслуги
що саме зачинений
Проникає через димар
і забирає пару кошків їжі

Вранці коли сонце почне золотими шовками
вишивати землю
а хмарини поволі вилітають
із слимачих будиночків
дерево переконується що вже днина
і страшенно довго було йому повертатися
на своє чародійне крісло

Потім швидко позбирає черешні
одягне їх на себе і стоятиме

Потім його черешні почнуть обертатися
в яблука та груші
Потім знов була ніч
і знову дерево їздило до самообслуги
але вже не до справжньої
бо придбало собі вертольота
і ключем його накручувало
ключем що був хіба кісточкою черешні

ПРИВІТАННЯ ЗИМИ

Сніг упав. Він розбитись мусив.
О, щасливі коханці!

Чекаєте сажотрусів,
а приходять ворони вранці.

Гайворонячі зграї —
на щастя. Про нього йшлося.

Зима вам понаростає
знову, як те волосся.

МУЛЯРІ

Дядько Балек упав з риштування
так ніби вийшов на подвір'я

Щось там зламав
так ніби щось там замуликав

Смерть його минула
немов би пропила його

Ми мурувались далі
ніби нічого не сталося

УКЛІН ОВІДІЮ

Раптово Філемон відчув, що він росте.
Особливо ноги росли.
Іхні пальці чимдалі міцніше спліталися
з пальцями іншого дерева.

Так буває, коли діти беруться за руки.
Він зачув надвечірній стогін свого волосся
і скоро — бо його могла відділити від уст
кора могутнього дуба —
обіззався:

— Як це ти зі мною зрослася, Бавкідо, адже я сам.
Але на уста Бавкіді вже липа поклатала долоню.
Її «Прощавай, мій друже!»
було вже безтямним шелестом листя.

Тоді й уста Філемона замовкли навіки.

*Зі словацької переклав
Дмитро ПАВЛИЧКО*

ЮРІЙ
БРЕЗАН

ЗМАРНОВАНИЙ СЕМЕСТР

Роман

Малюнки Юрія Новикова.

4

Чи то Ікер розпустила языка, чи то справді все було так, як уявляла собі Анке: він був з Арендсеновою дочкою на північній греблі, він вечеряв у Арендсенів, він попідручки з Анке ходив на танці заручених — і з усього того виходило, що майбутній зять фермера Арнда Арендсена зветься Фелікс Гануш.

Рядовий Кверман уже пишався своїм сватанням і, як то кажуть, шив собі мішок на дзвінку винагороду.

Бідняк Стефенсен ще дужче підмастив свій голос нещирою приязню, а сусіда-фермер, що дивився, чи дозріває його пшениця, в той час як Фелікс по свій бік рову-кордону робив те саме, відповів

на Феліксове привітання цілим реченням.

— Добрий день, — сказав він. — Гарна година для врожаю.

Він сказав це по-східнофризькому.

Машиніст Гінріхс казав «так» чи «ні» і в розмовах з Феліксом не дозволяв собі навіть твердити, що війна — це лайно. Його очевидне недовір'я ображало Фелікса, і якимось Фелікс сказав йому сердито:

— Може, ви почули, що я одружуюся з Арендсеновими гектарами, але ж вам, Гінріхсе, я тим не роблю нічого лихого!

— Ні, — сказав Гінріхс, але здавалося, ніби він сказав «так».

Гінріхсове ставлення до нього дратувало Фелікса дужче, ніж він сам собі в тому признавався. Він влаштував гак, щоб побачити Гінріхса ще раз увечері, коли той збирався додому.

— Я тільки хотів вам сказати, що й не думаю одружуватися з Арендсеновою дочкою, — заявив він.

— Можете робити, як хочете, хіба ні?

Гінріхс кивнув і поїхав.

Фелікс провів його поглядом. Раптом його охопила дика лютя, він шпурнув сідло Петенові на спину, скочив на коника і рвонув учвал через поля на північ. Там він упився в пивниці, поспав кілька годин на лаві й на світанку приїхав додому, розбитий, нещасний і злий на самого себе та на своє життя.

Увечері він знову сидів у тій самій пивниці біля греблі; шинкар тільки поставив перед ним першу чарку, як зайшла Анке, в рейтузах і чоботях.

— Давно чекаєш? — спитала вона голосно, щоб почув шинкар.

— Ще й не нюхав «дорнкату», — відповів той.

— Добре, — сказала вона. — Заплати, будь ласка.

Фелікс посміхнувся, глузуючи з самого себе. Адже він зробив так, як сказала ця дівчина в чоботях: заплатив за невипитий «дорнкат» і вийшов слідом за нею на вулицю.

Там стояв під огорожею мотоцикл — допотопна чортопхайка. Фелікс стежив, як Анке морочиться з тим чудовиськом. Коли двигун запрацював, вона сіла спереду й показала йому на багажник.

— Сідай.

Він сів. Наче викрадення навпаки, подумалось йому; не матиму нічого проти, коли на наступному повороті вона розіб'є нас обох об придорожнє дерево.

Анке їхала повільно, а може, чудовисько просто не могло швидше. Дереву ліворуч і праворуч пролітали мимо й лишалися деревами, не зливаючись у мигтючі тіні.

Зустрічний вітер бадьорив Фелікса, і через якийсь час — вони вже проминули кілька сіл і проїхали містечко — він трохи не поклав руки на стегна дівчині.

Коли вони нарешті зупинились, уже зовсім споночило. Проти неба, яке ще зберігало трохи світла, чорніло кілька сосон-калік, розкошляних, покручених, схилених у бік суходолу. А внизу набігало на берег море — спокійно, розмірено. Сосни п'ялися вгору з білого, рухливого піску дюн. Лагідний вітрець був солоний на смак і пахнув далиною.

Анке прихилилася до однієї сосни й мовила кудись у далеч:

— Мій реванш за північну греблю.

— Дякую, — сказав він за хвилину й глянув туди, де вона стояла. Там її вже не було.

Він сів на гребені дюни. Нічний вітрець тихо шурхотів піском, сосни щось наспівували собі уві сні, а море брало в неба зорі й заплітало їх у хвилі.

Раптом з'явилася Анке — вона стояла внизу під дюною.

— Йди сюди, — сказала вона.

Фелікс не підвівся, він тільки дивився на неї. Вона була гола і насправді аж ніяк не скидалася на драгуна — пропорційність сильної фігури робила її гарною.

Фелікс дивився на неї і радів її красі, та кров його її не бажала.

Анке купалась, а Фелікс лежав на спині й дивився в зоряне небо, забувши про дівчину; тихо шурхотів пісок, співали сосни і глибоко й спокійно дихало море.

Коли Анке вернулася, він спав. У блідому зоряному світлі його об-

личчя здавалося розслабленим і дуже молодим. Вона тихо сіла біля нього й стала чекати.

Минув якийсь час, — час, що не вимірюється годинником, — і тоді вона відчула на собі його погляд. Він мовчав, і вона мовчала.

Потім він сказав:

— Ти перша людина в цьому краї, з якою я можу поговорити.

Вона зраділа. Спитала:

— Це правда, що ти сидів у в'язниці?

— Так.

— Довго?

— Не знаю. Добрих два роки.

— Я розказала про це батькам, — мовила вона. — Ми ніякі не нацисти.

Він не відповів. Дивився на зорі й бачив: вони ті самі, що світять на небі вдома.

Далеко попереду впало з неба світло, зависло на мить і погасло. Щось забриніло переливчасто, потім стихло.

— Мабуть, пора їхати, — сказала Анке.

На північному сході над морем піднялась на палець блідо-зелена смужка світла.

Знову дівчина вела машину, а він сидів на багажнику; руки його лежали на її стегнах.

Злізши з шлакової доріжки, він сказав:

— Дякую тобі.

Вона похитала головою, всміхнулась і, вже коли ввімкнула другу передачу, крикнула:

— Бувай!

Фелікс зауважив здивовано, що тріскотлива чортопхайка могла б позмагатися з будь-якою машиною.

«Ще в'язи собі скрутить, — подумав він. — Я забороню їй так гасати».

Над греблею зійшло сонце, по його промінні піднялися вгору жайворонки.

Фелікс розтер на долоні пшеничний колосок.

— Стигле, — пробурмотів він і зрадів, що настали жнива.

5

Де ще недавно хилилося на вітрі ваговите пшеничне колосся, тепер пускала корінці розсада високої кормової капусти та капусти зеленої, кучерявої, як мох, а також синьої, що швидко росте.

Овес поступився місцем пирію, пізній голубій кольрабі й осінньому шпинатові, а Фелікс написав додому листа.

Він писав, що знайшов собі дівчину, що, може, й одружиться. Дівчина та добра на вдачу. Садибу, яка мала перейти дівчині, він описав на двох сторінках. Взагалі живеться йому добре, і що думають батьки про його плани.

Незабаром він отримав відповідь.

У матері були різні закиди: так далеко від домівки, чужий край, чужі люди, звичаї, коли він так уже захотів стати фермером, то міг би одружитися з Беатою, і то вдома, де все знайоме, і люди, і звичаї, і за що ж, власне, він сидів тоді в тюрмі, коли його діти вже не вмітнуть

розмовляти рідною мовою. Та зрештою, писала вона, він уже дорослий і сам повинен знати, що йому робити.

«Ми з батьком, — так закінчувала вона свого листа, — дедалі більше старіємо й сивіємо, ми ще ніколи не їздили далі, як до Дрездена, і може, ми й не розуміємо всього цього. І ми не можемо жити за тебе, ми тільки хотіли б, щоб ти добре знав, чого ти хочеш. Те, що ти візьмеш на себе, доведеться нести тобі самому».

На першій сторінці, вгорі, де стояла дата, вона ще дописала: «Я щодня молюсь за тебе, щоб ти зробив правильний вибір».

До матиного листа батько додав свого — він писав листи рідко, й розшифрувати їх було нелегко. Із скалічених слів, нерівних речень та недбалої орфографії вчитав Фелікс отаке:

«Любий сину!

Я дізнався з твого листа, що ти збираєшся женитись. Коли мені було стільки, як тобі, я теж оженився; тоді я був другим наймитом, а мати була середньою наймичкою, і побратися нам було неважко, бо ми добре підходили одне одному. І ось уже тридцять років ми вкупі — і часом, бувало, й сварились: коли мати що скаже, коли я, бо так воно і має бути, і часто так бувало, бо грошей не вистачало то на сорочку, то на штани, то на цигарки, то на хліб. І коли ти одружишся з тією дівчиною, то, може статись, і у вас виникне сварка, тільки не за гроші на цигарки чи на хліб, а може, тому, що вона має дев'яносто чотири гектари, а ти маєш батька, який щоп'ятниці приносить додому жменю дрібняків.

Любий сину! Чи ми зможемо приїхати на твоє весілля, того я не знаю, бо дорога коштує більше, ніж ми маємо, щоб прожити тиждень. Піти тобі до своєї нареченої та сказати: «Дай мені грошей, щоб мої батьки могли приїхати на весілля», — це не годиться, бо, може, тобі буде прикро іти до неї перед весіллям і казати: «Дай мені грошей». А коли ти пришлеш свої гроші, ми й тоді не зможемо приїхати, бо там, мабуть, не буде місця для челяді, це вже ми з матір'ю знаємо краще за тебе.

Далі ти пишеш, щоб на весілля приїхали твої сестри, то вони теж не приїдуть, бо не підходять вони до панського столу, а за челядний стіл вони не сядуть, коли їхній брат сидить за столом панським.

Ще тоді в хліві я тобі казав, що тобі треба стати кимось. Я мав на увазі, щоб ти навчився краще за мене все розуміти. Але я не мав на увазі, щоб ти став паном.

Новин особливих немає, я щодня ходжу в каменярню, і врожай зібрали, добрий врожай, а Роза привела бичка, тільки молоти стільки, як колись, уже не будемо, і свині цього року не колотимемо, і всіх колишніх священиків та вчителів уже немає, але нам нічого за тим сумувати, бо ж прислали нових, кращих — вони не розмовляють по-лужицькому, може, й любий бог краще втямить по-німецькому і пособить швидше виграти війну. Мати щовечора стоїть навколішках і молиться, ти ж знаєш, і здається мені, що не одна ще корова отелиться, поки війна закінчиться, але переможемо ми.

У Франції загинули четверо з нашого села, а Румбо нині фельдфебель.

Вітає тебе твій батько».

Так само, як і мати, він дописав речення вгорі на першій сторінці листа: «Тепер гестапо буде задоволене тобою».

Фелікс перечитав листи двічі чи тричі, тоді ретельно їх згорнув,

замкнув у дерев'яній скриньці, скриньку поклав у валізу, замкнув і валізу й засунув її під ліжко.

Папір, на якому були написані листи, він міг кудись покласти й десь засунути, але слова тих листів міцно засіли в ньому, і що більше намагався він їх прогнати, то глибше проникали вони в свідомість. Що завзятіше він сперечався з тими словами й наводив докази, то дужчі ставали вони, а його докази слабшали.

Зрештою він розсердився й викинув ті листи з голови: так чи так — усе вирішено, вирішено між Анке й ним, і мати Анке призначила весілля на кінець вересня.

Фермера Арнда Арендсена Фелікс бачив тільки один-однісінький раз і то мигцем у темряві, коли прощався з Анке на обсадженій самшитовими деревами доріжці.

Тож усе було вирішене, і завтра, в неділю, на побажання Анке й господині, Фелікс за святковим столом мав бути прийнятий в сім'ю.

Фелікс розізлився й викинув листи батька й матері з голови, але злість минула, а листи вернулися знову. Він неспокійно крутився у своєму ліжку. Зрештою, дістав ті листи з скриньки й перечитав ще раз, і тепер побачив у них більше любові, турботи й розчарування, ніж тоді, коли читав їх уперше.

Тієї ночі, що передувала дневі його заручин із дев'ятнадцятирічною Анке Арендсен, спадкоємицею дев'яноста чотирьох гектарів землі, Фелікс Гануш не склепив очей, і коли за вікном засів день, образ дівчини розплився десь в імлі й наперед виступили Арендсенові землі — це ж через них гестапо буде задоволене Феліксом Ганушем, який колись хотів стати людиною, але напівдорозі до мети загубив її з очей.

Сонце нового дня застало його за читанням. Він вийняв з валізи непоказний томик видавництва «Реклам» і знову перечитував історію чоловіка на ім'я Фауст.

6

Вони вже пообідали, розмова точилася мляво, і ніхто з чотирьох людей за столом не був ні щасливий, ні навіть задоволений.

Фермер, про величезну силу якого розводився рядовий Кверман, був довготелесий, худорлявий, і мовчун, мов Фена, Йогансенова служниця. З обличчя його, що було то мов вирізьблене, то наче розпливалось, ніхто не збагнув би, які там у нього думки, проте одне було очевидне: ті думки не радісні.

Добродушність на обличчі в дебелій господині дому лежала сьогодні, мов машкара, під якою кипів гнів, що нібито був спрямований проти мовчазного господаря. Той, здається, пробував бунтувати, і на час бунт був придушений.

Фелікс за прикладом господині теж час від часу усміхався: губи його тоді кривились в усмішці, що нічого не означала, сірі очі лишались задумані, і ні на мить не розгладжувалась глибока зморшка на перенісці.

Ну, а дівчина Анке ладна була швидше плакати, ніж сміятися.

Під час їди — подавала на стіл та сама білява наймичка з переливчастим альтином — ніхто не зронив і слова про весілля, що мало відбутись.

По обіді фермер запросив Фелікса на прогулянку по ланах та подвір'ю. Розмова складалася з ряду фахових запитань, і Феліксові від-

повіді (таке було в нього враження) не завжди задовольняли екзаматора.

Колись, думав Фелікс, я міркував собі, хто наприкінці приймати-ме в мене іспит. Там мав бути батько, а також Баламут... А тепер його екзаменатором був фермер Арнд Арендсен, власник дев'яноста чотирьох гектарів найродючішої землі. І цілком очевидно було, що коли його дочка Анке й ляже в ліжку з цим приблудним чужинцем, то стане-ться те проти його волі.

За повіткою для машин стояла якась невикінчена, грубо мурована будівля, що мала такий вигляд, ніби хтось надумав скласти з цегли ва-гони для перевезення худоби.

Тут господар став балакучіший.

— Полонені, — пояснив він, — не вік будуть отак. Чоловікам по-трібні жінки, їхні чи не їхні дружини. Чоловіків я триматиму тут, — він показав на правий вагон для худоби, — а жінок — там, — він по-казав ліворуч. — Посередині вони можуть куховарити, їсти, прати, би-тись і про мене, хай влаштують у цій частині приміщення дитячий са-док. Може, це й краще, аніж коли б вони тягали дітей з собою на ро-боту.

— Авжеж, авжеж, — весело погодився Фелікс. — Але у вагітних жінок і в тих, що вже мають дітей, менша продуктивність праці.

— Це помилкова думка, — палко заперечив господар. — Може, це й так щодо наших жінок, але це не стосується жінок зі сходу. І про-блему дешевої робочої сили можна вирішити лише в такий спосіб. По-ки що мої сусіди не хочуть цього зрозуміти, але час покаже, що моя правда.

Він повернувся йти назад.

— Тільки в такий спосіб можна забезпечити природний приріст ро-бочої сили.

— Щось таке, — сказав Фелікс, — роблять плантатори з неграми на півдні Сполучених Штатів, чи не правда?

— Правда! — погодився господар. Здавалось, його тішило, що Фе-лікс такий тямущий. — Оце ж і я маю на увазі! Просто треба цих лю-дей зі сходу міцно прив'язати до їхнього робочого місця.

Із стайні вийшов якийсь чоловік, поруч нього дріботів хлопчик. Чо-ловік привітався.

— Добридень, — відповів фермер. — Це Фредрікс, наш робіт-ник, — він кивнув тому біднякові, — а це Лют-Єнс.

Він схопив хлопчика й підняв високо над головою.

— Ось який ти великий, Лют-Єнсе!

— Великий! — радісно крикнув малий і спробував умотитися в фермера на голові, здавалось, він уже добре знав цю гру.

Фермер обережно тримав малого за витягнуті рученята. Опинив-шись на землі, хлопчик знову закричав:

— Угору!

— І вниз!

Фермер несподівано пустив його, а тоді підхопив і легенько поста-вив на ноги.

— Привіт! — крикнув малий і замахав обома рученятами.

Раптом у господаревій руці десь узялось яблуко.

— Лови, Лют-Єнсе!

Він кинув яблуко в брудні рученята і помахав малому на прощан-ня.

Коли вони через корівню переходили до будинку, господар сказав: — Фредрікса я залишу — буде наглядачем.

Феліксові вгадалась електродоїльна установка, і він, аби тільки щось сказати, заговорив про це.

— А нащо? — здивувався фермер. — Так дешево й продуктивно не працюватиме поки що жодна машина, як працюватимуть люди зі сходу.

Він завів свого майбутнього зятя в кабінет — треба було владнати ділову частину справи.

Спочатку він заговорив не про діло, а про весілля. Щодо самого торжества, то вони вирішили — із згоди Анке — взагалі нікого не запрошувати, поспідіти сім'єю — вчотирьох, як сьогодні. На той час і справа з прізвищем з'ясується.

Фелікс слухав, але відколи вони оглянули ті стайні для рабів, він думав тільки про Анке та як він скаже їй про це.

Фермер Арнд Арендсен знов розговорився: він ознайомив Фелікса зі своїм родовідним деревом і довів йому, що Арендсени ось уже цілих сто тридцять років мають цю садибу, а доти двісті років обробляли меншу ділянку, за греблею, якої вже немає.

Тепер у них є одна Анке, але ж є закон про успадкування садіб, і на підставі цього закону можна легко перехрестити прилюдного Фелікса Гануша в Алафа Арендсена — десь таке говорив фермер Арнд Арендсен Феліксові Ганушу.

І тут-таки на столі лежав уже й документ, його підготував нотар, і, власне, Феліксові Ганушу треба тільки підписатись, і його буде стерто з лиця землі — разом з його минулим, помилками, досвідом, з його непевною, майже загиблою вірою в повитий імлю, розпливчастий добрий світ і разом з його незнаною метою.

Він став перед фермером, здерев'янілий, з міцно стиснутими губами й очима сірими, мов листопадове море, і сказав:

— Арнде Арендсен, для своєї дочки ви знайдете когось, хто краще вам підходитиме. Мое родовідне дерево складається з самих слуг і наймичок, і рабовласника з мене не вийде.

Очі чоловіка, що сидів перед ним, спалахнули гнівом.

— Вашої дочки я не зачепив, — сказав Фелікс, і його охопила така шалена лють, що його тихий голос зробився майже нечутний: — Я вашого родовідного дерева, Арнде Арендсен, не надсвердлив!

Він залишив кабінет, будинок, двір. Понад годину дороги мав він, щоб усе обдумати.

Того часу було мало, щоб усе з'ясувати.

Адже тут була не сама Анке — був іще Гінрікс, були полонені, було гестапо, і тут знов виповзло бажання стати сірою мурашкою поміж сірих мурашок, і раптом він твердо усвідомив, що, коли б він зрікся тих, від кого походить, то зрікся б самого себе; і, хоч мета не стала видніша, та неспростовна постала перед ним істина, що мети він досягне тільки тоді, коли міцно триматиметься рук, які ламають камінь на будинок, прядуть пряжу для одержі, орють землю під посів і живнуть задля хліба.

Вночі він написав Анке листа, що не вміщався в конверт.

Та, мабуть, лист був таки закороткий, бо ніякої відповіді не надійшло. А може, Анке Арендсен, остання дочка роду і спадкоємиця садоби, не змогла, попри всю свою любов, знайти відповідь на його лист, бо ж не було такої відповіді, справедливої для неї, дівчини, і для нього, чоловіка.

Фелікс осідлав коника Петена і тихо виїхав з фільварку; потім він

їхав греблею, і, мабуть, випадково саме навпроти Арендсенової садиби попустив попругу й дозволив коникові поскубти жорсткої трави, що росла на греблі.

Він сидів на греблі і, власне, хотів дивитись на болотяні луки та на море, що вдалині зливалось з небом, але ж болотяні луки й море лежали позад нього, а перед себе він бачив багаті поля, бундючні фризькі садиби, миршаві кушки, кілька покручених дерев та ще стежку, якою тоді прийшла сюди Анке.

Він задивився вдалину, і багаті поля перетворилися на бідну піщану нивку біля Генчелевого ставка, де він уперше вийшов косити жито, і те жито було йому по коліна, і батько вирахував тоді, що його вистачить тільки на чорний хліб.

І пихаті, просторі фризькі садиби розплилися в імлі, імла розтала, і перед ним виникло рідне село, замок з маєтком та Бачонові лани. Село — маленькі, тісні хати, темні хліви, дрібна худоба і в засіках урожай, якого вистачить, щоб не померти з голоду, але не вистачить, щоб справити одєжину на тіло чи скатерку на стіл.

І з миршавих кушків та поодиноких деревець поставали живоплоти, гаї, ліси, і земля то здіймалась, то опускалась, і голубіли ставки, і над гранітною ямою шурхотіли сталеві троси, і за церквою, на височезній старій занедбаній яблуні достигали тверді й солодкі плоди.

Фелікса Гануша, що свою сентиментальність і надмір почуттів залишив у тій в'язничній камері, з такою силою охопила туга за батьківщиною, що він схилив голову, і теплі хвилі залили його.

Ті хвилі були піснями, радісними й веселими, тужливими й сумними, він співав і мугикав їх, а за спиною в нього дихало море, поруч скуб жорстку траву коник Петен, що походив з Франції, а попереду стежка, якою прийшла Анке, вела до Арендсенової садиби, де він трохи не став Алафом Арендсенем.

Це все тепер було далеко, а близько була батьківщина, і того вечора Фелікс пішов до барака польських полонених і попросив їх заспівати мовою, яка мала багато спільного з їхньою: і звучання, і граматику, і те, що її теж висміювали й зневажали.

Вони заспівали, але співали вони тому, що він був їхній пан, і від нього чималою мірою залежало, будуть вони ситі чи голодні. І байдуже їм було, що його мова така схожа на їхню. «Адже, — сказав згодом полонений Миколай своєму сусіді, молодому Валерекові, який ще, мабуть, вірив у Діда Мороза, — наш граф на батьківщині розмовляв кращою польською, ніж я, але лупцював мене не менше, ніж східний фриз Йогансен...»

Фелікс отримав листа від Симона Метка, друга з тих далеких часів, коли вони ще гадали, що «драм-та-та-рам-та-та» простенької пісні може вистояти перед маршевою ходою коричневих чобіт. Нині Симон Метк був обер-ефрейтором в одному артилерійському полку і писав він з містечка на півночі Гарцу. Він думав, що Фелікс досі сидить у в'язниці, і тільки випадково недавно, коли був кілька днів дома у відпустці, довідався, що друг знову на волі. Він дуже шкодував, що не застав Фелікса вдома, і висловлював надію, що вони, може, все-таки ще побачаться, поки війна не кине гармати і гармаша Метка у якийсь інший куток Європи.

Від тієї неділі, коли він відмовився від садиби, імені та ліжка Анке Арендсен, Фелікс знав, що довше йому тут нема чого лишатись. Він уже написав листа орендареві Йогансену в Голландію, щоб той підшукував собі нового доглядача.

Тепер він написав Симонові Метку, що провідає його, приїде на довший чи коротший час, як тільки зможе залишити фільварок.

Фермер Йогансен дістав відпустку й привіз нового «молодого чоловіка» з Голландії — першорядного фахівця в справах городництва й вирощування чорно-білої худоби.

Голландець не тільки ладен був виконувати все, чого від нього зажавають, а й коштував дешевше і не робив таємниці з того, що схвалою повернення його батьківщини до великого гітлерівського рейху. Він оселився в порожній кімнаті між Ікер і Феліксом і вже другої ночі забіг не в свої двері.

В останній день Феліксового перебування у Східній Фрисландії з'явився на фільварку «Ернст-Фрідріх» чоловік в елегантному пальті з м'якої шкіри, і Фелікс зразу ж відчув у ньому ворога. Чоловік прибув з головного управління державної безпеки рейху і хотів поговорити з орендарем фільварку.

Фермер Йогансен саме десь їздив із своєю родиною, тож Фелікс відреконувався як доглядач господарства.

Чоловік наказав йому покликати французьких військовополонених.

Французи тоді працювали на пізній капусті. Миколай, що варив полоненим страву, саме проходив мимо, пихкаючи від астми, мов зіпсований паровий казан.

Фелікс наказав йому — польською мовою — негайно привести французів.

Чоловік у шкіряному пальті, що досі був холодно-чемним, накинувся на Фелікса:

— Чого це ви цвенькаєте по-польському?

Фелікс пробурмотів, що, мовляв, поляки не розуміють німецької мови.

— Я вам покажу, як добре вони розуміють німецьку мову!

І чоловік кивнув на Миколая:

— Верніть його!

Фелікс гукнув захриплим голосом, і Миколай швидко вернувся.

— Або ви зараз розмовлятимете з ним по-німецькому, або ж...

Фелікс вагався.

— Або ж... — тихо повторив чоловік.

Обох, і полоненого Миколая, і доглядача Гануша охопив страх. Тише «або ж...» означало гестапо, означало СС. Фелікс рвучко замахнувся і вдарив Миколая; той захитався, а коли Фелікс крикнув «Бігом!» — побіг.

Чоловік у шкіряному пальті бачив це й не бачив; він чекав на чотирьох французів і нігтем великого пальця правої руки зішкрібав пляминку бруду на лівому рукаві пальта.

Прибігли французи, і він закричав на них рубаною французькою мовою; вони розстебнули коміри й підставили йому свої потилиці.

Чоловік пильно оглянув ті потилиці, сантиметр за сантиметром, але потилиці, якої він шукав, тут, очевидно, не було. І він обернувся й пішов геть, байдужий до ненависті, що спалахнула в очах полонених, байдужий до кулаків, які стискував у кишенях Фелікс Гануш.

Чоловік той зник сіяти довкола себе страх і скрізь знаходити ненависть; це було повітря, в якому він жив.

Фелікс пішов до Миколая в колишню челядну кухню. Миколай чистив брукву та картоплю на вечірній суп.

Він не подарував Миколою сигарети й не попросив пробачення. Він розказав йому про своє село й про в'язничну камеру в Дрездені.

— Може, — закінчив він свою розповідь, — я був би мужніший, коли б не знав, що означає попасти в лапи гестапо.

Він не став чекати, що скаже на все те Миколай.

Наступного ранку він залишив Східну Фрисландію.

БЕЗСИЛЛЯ

1

Десь на дев'яту годину ранку він прибув на вокзал містечка, здав свою валізу в камеру схову і вийшов на погано забруковану привокзальну площу. І здалося йому, ніби він потрапив у казарму: обсаджений двома рядами підстрижених лип великий прямокутник кишів поставленими в сіро-білій тиковій уніформі, які, щоб стати людьми, муштрувалися під гучні команди.

Поміж одягнених у тик сновигали кілька постатей, що вже переросли людину, посівши різні шаблі між нею та богом.

За дві години Фелікс ознайомився з усіма готелями містечка й довідався, що солдатики — дружини та наречені — позаймали майже всі кімнати, і навіть представники різних фірм, які роками були тут постійними клієнтами, часто мусили ночувати на вокзалі.

Аж нарешті господиня «Коричневого оленя», яка теж не могла запропонувати вільної кімнати, порадила: навпроти є магазинчик канцелярських товарів, там живе фройляйн Клара Траппе, от вона й здасть комірчину, де раніше був склад.

Вузол сніжно-білого волосся, рожеве обличчя, емалева брошка, чорне плаття — оце й була фройляйн Траппе.

Вона сказала, що господиня «Оленя» таки справді добра душа. Фелікс це підтвердив і без подальших формальностей заходився під керівництвом фройляйн виносити склад фірми «Клара Траппе» й перетворювати його на кімнату із столом, стільцем і ліжком.

Коли фройляйн зачинила крамничку, а в місті скрізь опустились на вікнах темні штори, Фелікс пішов до казарми, що лежала за містом на пагорбі, й запитав у вартового, чи не можна побачити обер-ефрейтора Сімона Метка.

Друзі не бачилися ще від того останнього студентського свята, коли коричневі перекричали простеньку народну пісню, розтоптали те «драм-та-та рам-та-та», сповнені рішучості марширувати далі, поки все розлетиться на друзки і їм належатиме світ.

Чотири роки минули відтоді: одному — тюрма й гестапо, другому — армія і війна.

Вони потисли один одному руки, Фелікс Гануш і Сімон Метк, подивились один на одного й побачили, що неможливо визначити, чиї роки були тяжчі. Кожен з них думав про другого, що той краще зберігся за цей час, ніж він сам, і кожен відчув себе винним, зрозумівши раптом, який він сам був слабкий і хисткий.

Вони майже не розмовляли, йдучи поряд від казарми в поля. Знайшли суху межу й сіли.

— Раніше, — сказав обер-ефрейтор, — я гадав, що навіть коли

поруч стоятиме Гітлер, однаково розмовлятиму з тобою нашою мовою. А нині боюся, щоб не підслухав нас який ополченець.

— Раніше, — повторив Фелікс.

Потім розповів він:

— Там, на півночі, я трохи не одружився з дівчиною, що мала сто гектарів.

Десь на південному сході піднявся до неба промінь прожектора, за ним другий, третій; вони пометались і зeszли.

— Мансфельд, — кинув Сімон Метк. А за хвилику: — Я зразковий солдат Гітлера, маю вже два залізні хрести другого ступеня. А нині навчаю рекрутів. Щоб Гітлер виграв війну.

— Ми ж герої, — глузливо сказав Фелікс.

— Це ти герой! Ти сидів у в'язниці!

— Не той герой, з ким щось роблять, а той, хто сам щось робить.

— Що я можу зробити, що ти можеш зробити? Одного з останніх днів, що ми пробули в Польщі, нам треба було скласти спеціальну команду. Щоб розстріляти трьох поляків: двох чоловіків і дівчину. Один солдат, якого призначили в команду, відмовився стріляти. Його розстріляли під тією самою стіною і того самого дня, що й поляків. Чи й нам так робити?

— Не знаю.

— І я не знаю, — сказав Сімон Метк.

Фелікс збагнув, що помилився, сподіваючись разом з другом легше пережити тяжкі часи, — двоє сліпих укупі такі самі сліпі, як і один.

— Я, бувало, — заговорив він, — пробував там чи там сіяти сумнів, що Гітлер і його влада не вічні. Та коли б мене хто спитав: як не Гітлер, то що тоді? — я... — Він рвучко обернувся до друга: — Чи, може, ти знаєш, що тоді?

— Аби знав, то, може, пішов би й на розстріл за це.

Знову далеко на південному сході прожектори почали промацувати нічне небо. Друзі мовчки спостерігали цю моторошно німу гру.

— Там, здається, є багато таких, котрі знають, що тоді. Там, мабуть, щотижня вивішують на стінах новий плакат: «Засуджено на смерть — вирок виконано...»

— Комуністи, — мовив Фелікс. — Їх вони не знищать.

Він подумав про Ернста Росмана, згадав, як той стояв: ноги обмотані ганчірками, поганенька уніформа, щетина на запалих від голоду щоках, в руках лопата — і поруч угодований конвоїр, торговець худобою, гвинтівка через плече, в черепку ідеї про панування — і все-таки ніщо проти Ернста!

— Прокляття, — вилаявся Фелікс. — Часом я сам ладен стати комуністом.

— Кожен, буває, хоче стати героєм, тільки не мертвий. Я вже бачу себе мерцем, коли не деру шкури з новобранців.

— Знаєш що? — Феліксові сяйнула чудна думка. — Ми з тобою люди, що пливають за течією і час від часу плюють проти течії. А тоді ще дивуємось, що нам до тіла липнуть наші власні плювки.

Сімон Метк мовчав, думаючи щось своє.

За якусь мить він спитав:

— Ти віриш, що їм буде капут? Твердо віриш?

Фелікс відповів, не вагаючись:

— А ти зміг би жити далі, не вірячи в це?

— Ні, — відказав Сімон Метк.

— І я не зміг би, — мовив Фелікс.

— Отже, ми повинні намагатись пережити цей час і залишитись порядними людьми.

— Слухай! — Фелікс аж підскаочив. — Ти можеш сказати мені, що в цей час означає бути порядним?

Обер-ефрейтор мовчав.

— От бачиш! І цього ми не знаємо! Яка відстань від землі до сонця — я знаю, можу продекламувати тобі п'ятдесят рядків з Гомера, можу — ще й досі — перекладати Горацийові оди, але що означає бути порядним — я не знаю.

— Ти ще пишеш? — не до ладу запитав Сімон Метк.

— Чи я пишу? А про що? І навіщо?

— Про все гарне. Для самого себе.

— Гарне! — засміявся Фелікс. — Доведи мені, що ця ніч гарна, — він показав на зоряне небо, — коли ти знаєш, що недалеко на стіні будинку висить отакий плакат! Для себе! Та навіть для себе я повинен знати навіщо, з якою метою. Що мені, зривати зорі з неба? Чи той плакат із стіни?

Розмовляти далі не було сенсу. Хіба сліпий сліпому вкаже дорогу?

Вони повернулися до казарми; домовились, хоч би там що, бувати разом якнайчастіше. Фелікс розповів про свою комірчину на Кугблюменгассе й сказав, що завтра він (хоча б з огляду на гестапо) шукатиме собі роботи: тут, у містечку, чи, може, там, де до неба здіймаються червонясто-коричневі купи породи. Сільське господарство йому остогидло, там хоч-не-хоч, а станеш наглядачем над рабами.

Вони потисли один одному руки, і Фелікс сказав:

— Яке паскудне все-таки наше життя, друже!

Обер-ефрейтор Сімон Метк відповісти на те не зміг, бо мимо якраз ішов лейтенант, і рука обер-ефрейтора злетіла до козирка.

У своїй комірчині на Кугблюменгассе Фелікс ще раз обдумав свою розмову з другом і здивувався, відчувши себе дужчим і впевненішим, ніж був тоді, коли тільки приїхав у містечко. В такі часи, подумав він, радієш уже тоді, коли можеш поговорити. Він вирішив, що лишатиметься тут, поки Сімон Метк житиме у своїй казармі за містечком.

2

Уранці Фелікс сказав, що йде шукати роботи. А фройляйн уже тримала газету в руці й показувала на оголошення, надруковане жирним шрифтом: фірма «Фреде — насіння» шукає робітників на склад.

— Я знаю старого пана Фреде, це добрий чоловік, хоч, бува, й покричить. Ото йдіть до нього і скажіть, що я вас рекомендую, і він вас візьме.

Фелікс знайшов магазин фірми «Фреде — насіння» на першому поверсі солідного будинку на вулиці Ті, — чого так названо вулицю, він не міг зрозуміти, — а старого пана Фреде — на другому поверсі в конторі, де чотирнадцять службовців провадили оптову торгівлю насінням.

Фелікс не раз читав про бургундський тип обличчя, а це вперше побачив його в натурі, зустрівшись зі старим паном Фреде. Вгорі те обличчя було облямоване сивим йоржиком, а внизу впадали в око повні червоні губи гурмана.

В ту мить ласий рот саме гавкав у телефонну трубку, лаючи да-леку залізницю рейху, а білий йоржик на червоному черепі стирчав, мов набубнявілий півнячий гребінь. Очевидно, далека залізниця рейху налякалася, бо старий пан Фреде вдоволено кркнув і поклав трубку.

Фелікс сказав, що прийшов за оголошенням і його рекомендує фройляйн Клара Траппе.

— Траппе, Траппе? — пробурчав гурман. — Це та стара шкапа з Кугблюме?

Старий пан Фреде не чекав відповіді; він попросив Феліксову трудову книжку й переглянув її, весь час щось бурмочучи.

— У мене б знайшлася для вас і краща робота, — мовив він на-решті, — але ви для мене надто непевний суб'єкт. Якись два тижні по-працюєте й накиваєте п'ятами.

Фелікс посміхнувся в те бургундське обличчя й відповів, — щоб віддячити за «суб'єкта», — що він і справді не думає відзначати срібний ювілей своєї трудової діяльності у «Фреде — насіння».

Товсті губи сердито плямкнули, проте в ці часи було сутужно з чоловіками, яких не поспішали брати на військову службу. Облишивши суперечку, старий пан Фреде призначив Фелікса складським робітником і, жваво дрібочучи короткими товстими ногами, сам провів його на Лінденштрассе, де у фірми були склади гороху та бобів.

Фелікса познайомили з його новими колегами: начальником складу Зігфрідом Моштюком і братами Жаном та Луї Бріонами. Начальник складу був слизький чоловік з безформним обличчям і немовби зовсім без спинного хребта.

Обидва робітники, що їх перед самою війною занесло сюди з Люксембургу (приїхали в гості до родичів), були веселі, дуже парубки — ні християни, ні нацисти, а просто люди, які політикою менше сушили собі голову, ніж загубленою горошиною.

Жан і Луї вже наступного дня показали Феліксові, як горох та боби можна перетворити на пристойний обід. Як інші брали в руку талон на обід, так вони ховали торбинку під полу, передавали ту торбинку в кухню готелю «Гаманець садівника», а в залі діставали смачну, щедро відміряну страву.

Перед кінцем робочого дня відносили вони таку саму торбинку різникові Зауртопфу, щоб одержати в нього ковбаси й шинки. Різник Зауртопф, щоправда, трохи не доважував, але ковбаси завжди вистачало на добру вечерю, яка потрібна людині, котра кожного дня му-сить перенести на своєму горбі триста центнерів із складу й триста центнерів на склад.

З часом Фелікс навчився без особливих зусиль одним рухом плеча викидати центнеровий мішок на стіну з дев'яти мішків.

Він вивчив деякі французькі лайки й непристойні анекдоти, почав розрізняти всякі сорти бобів та гороху, і коли тільки Сімон Метк мав вільний вечір, сидів з ним разом; кожен розказував пережите, і разом вони доходили висновку, що одній людині надто довго доводиться збагачувати свій досвід.

Дні наставали, дні були, дні пролітали мимо — ані важливі, ані неважливі, — війна дрімала. В. К. Фреде торгував насінням, обер-ефрейтор Сімон Метк муштрував рекрутів, а Фелікс Гануш тягав мішки й часом грався з рудаво-білим складським котом Тітусом, чия мисочка молока в конторських книгах В. К. Фреде була записана як збитки виробництва.

З вікна четвертого складського засіка можна було через вузьку вулицю заглянути в складське приміщення фірми «Хутра й шкіри Гу-

става Лобетанца», і тоді навіть здавалося, ніби чуєш сморід, що там панує, сморід, що забиває дух.

Тоді можна було також побачити трьох дівчат, що мусили працювати в тому смороді. Видно було й жовту зірку на їхніх грудях і ще одну на спині.

Дві з них були дочки адвоката Крістеллера, що тепер працював міським сміттярем; третя була Анжеліка Енгель — батько її до тисяча дев'ястот тридцять восьмого року був власником цієї самої фірми, і з цього самого вікна його викинули на вулицю «кришталевої ночі»¹. Трохи згодом померла і її мати, й осиротіла школярка стала складською робітницею з двома жовтими плямами на сірому халаті.

Після того, як Фелікс побачив тих дівчат і почув від фройляйн Траппе їхню історію, він не міг більше жити поруч з ними і вдавати, ніби вони не існують. Він почував себе спорідненим з ними тому, що вони мали на собі знак відринутих, і це спонукало його виявляти їм свою симпатію й солідарність.

Коли тільки в нього була робота в четвертому засіку, він ставав біля вікна і, як котрась із них підводила голову, усміхався і махав їй рукою.

Невдовзі дівчата звикли до нього і вже чекали на його усмішку й помах руки, як чекає в'язень на промінь сонця, що раз на день, на кілька хвилин торкнеться ґрат його віконця, і здадуться ті ґрати тонкими й крихкими, ніби їх і зовсім уже немає.

Ця щоденна спокуса повірити в добро особливо діяла на наймолодшу — сироту Анжеліку; вона потроху забувала обережність і страх і з того смороду підводила своє бліде, худе личко мадонни і, всміхаючись та вірячи, дивилась на вікно насінневого складу.

Фелікс довго беріг свою таємницю. Тільки Сімон Метк знав про неї.

Одного дня — з тих лютневих днів, коли весна робить першу спробу повернутися, повітря лагідне й прозоре, вітри сплять, і низьке сонце вкриває все старовинною позолотою, — тож одного такого дня дівчина Анжеліка вийшла рано, перед роботою, і на ній був не бридкий сірий халат, а спідниця й блузка, і підвела личко до вікна.

Раптом (Фелікс помітив це крізь подвійне заповилене вікно) вона почервоніла, її очі втупилися кудись повз нього. Він глянув убік: поруч стояв Жан Бріон і на мигах щось показував дівчині.

— Ти бач! — звернувся він до Фелікса. — Я й не думав, що ця єврейка така гарна!

Минув якийсь час, і вже Анжеліка Енгель поглядала на вікно насінневого складу, тільки щоб побачити Жана Бріона.

Жан був хлопець вродливий: чорні кучері, зухвалі чорні очі й вульки Менжу² над верхньою губою.

А Анжеліці було п'ятнадцять років.

Фелікс застерігав його, жаліючи дівчину.

Жан тільки сміявся, а коли Фелікс почав вимагати, щоб він облишив дівчину, сказав:

— Ти просто ревнуєш, бо я перехопив її в тебе з-під носа!

Якось увечері, коли начальник складу Моштюк поїхав на вокзал, а Луї Бріон і Фелікс чекали в воротах на останню партію посівного гороху, Анжеліка прошмигнула повз них на склад.

¹ «Кришталева ніч» — ніч з 9 на 10 лютого 1938 року, якої фашисти вчинили страхотливий єврейський погром в Німеччині.

² Менжу, Адольф (1890—1963) — американський кіноактор.

За стіною мішків на неї чекав Жан.

Анжеліка побула одну хвилину — стільки триває перший поцілунок — і пішла, несучи в кишені фунтовий шматок мисливської ковбаси, виторгуваної у різника Зауртопфа

Вона приходила знову й знову; Луї вдавав, ніби нічого не помічає, а Фелікс пильнував, щоб ніхто не побачив дівчини, коли вона приходить і коли зникає.

Проте ці часи мали тисячі шпигунських очей. Зігфрід Моштюк, що був слизький і безформний, мов слимак, покликав якимось Жана Бріона в скляну будку начальника складу; про що вони там говорили, не знає ніхто. Але зрозуміло було, що один погрожував і другий зрадив.

Жан попросив Анжеліку прийти до нього на склад наступного вечора.

Анжеліка прийшла, а на неї чекав Зігфрід Моштюк.

Він не став панькатися з нею, а показав на мішки в кутку й просто, без зайвої балаканини, сказав, чого від неї хоче.

Анжеліка втекла, вона врятувала свою цноту і свою першу любов до чорнявого Жана, але себе вона не врятувала.

Зігфрід Моштюк одяг пальто, почепив значок із свастикою і пішов у поліцію. Там він заявив, що єврейка Сара Анжеліка Енгель проникла на територію насінневого складу Фреде, коли він, Зігфрід Моштюк, був там один, і вона, знаючи це, безсоромно запропонувала йому себе, щоб отримати бобів.

Суд був скорий, і на третій день містечко було відкинute аж у середньовіччя.

Надвечір засурмили сурми, кличучи жителів на вулицю, — бруківкою через усе місто йшли адвокат Крістеллер, учитель Флаксман та актор Левенштайн, сурмлячи безперестанку, а їх підбадьорювали нагайками кілька штурмовиків. За ними йшли дві старші жінки — одна хворобливо розпухла, а друга худа, наче заморена голодом — і били в ландскнехтівські барабани, що бухали глухо й моторошно.

За ними йшов чоловік з високо піднесеною головою і невидющими сірими очима. Цьому чоловікові багато матерів містечка завдячували життя своїх дітей — сотні разів він упевнено проганяв смертельну дифтерію від дитячих ліжечок. У своїх коротких, міцних руках він ніс жердину, до якої був прибитий щит. На щиті було написано: «Хто німецьку кров споганить, кров'ю власною заплатить».

Далі йшли два блазні в барвистому лахмітті й ковпаках з дзвіночками і били в литаври й тамбурини.

А за ними посувався відьомський візок: тягли його Крістеллерові дівчата, якийсь штурмовик був за кучера, а на візку шкуродера, вимазана брудом, обплъована, одягнена в лахміття і вкрита глумом сиділа дівчина Анжеліка з блідим личком мадонни.

Вони пройшли вгору Довгою вулицею, далі по Ті, обійшли ратушу і через ринок попрямували до Курячого фонтана. І там, між фонтаном, що стояв тут п'ятсот років, і церквою святого Серваца, освяченою в одинадцятому сторіччі, поставили вони ганебний стовп — середньовіччя вернулося в середньовічне місто.

Дівчину прив'язали до ганебного стовпа, а голову їй підперли «залізним коміром», узятим із міського музею.

Один штурмовик (то був різник Зауртопф) обстриг їй волосся; він брав трохи забагато, бо такий, мабуть, був у нього звичай, і тепер у кількох місцях на стриженій голові тонкими цівками текла кров.

Заревла непристойність, засопіла хіть, заблищали очі в жорсто-

кості — звірі почули кров. Хтось розірвав лахміття на грудях дівчини й мазнув по голому тілу гарячою смолою; вона скрикнула, і в цю мить їй на попечене тіло приліпили блискотливо золоту Давидову зірку.

Хтось прочитав вирок: дванадцять годин ганебного стовпа і на все життя під нагляд органів безпеки.

Дівчина безсило звисала, прив'язана до стовпа, і перший березневий вечір, підкравшись, заблищав у бризках води довкола Курячого фонтана. А на дівчині було лише кілька ганчірок та Давидова зірка жовтіла на попечених грудях.

Серед юрби, біля самого каната, яким було обгороджене місце кари, стояв Фелікс Гануш.

Він примусив себе стояти там, дивитися, слухати. Він нічого не знав про Жанову підлість чи про злочин Моштюка, а вирок суду говорив тільки про «тяжкий злочин супроти честі німецької крові».

Він стояв, дивився і запам'ятовував усе, щоб зберегти назавжди: лівчину, що мусила померти, бо почала вірити в життя: закипілу кров на знівеченій голові: блискотливу зірку, яка горіла на її ще дитячих грудях; скобки, якими в неї стріляли недоростки-гітлерюгендівці, — нове Ессе-Ното¹ на тлі романської ваготи святого Серваца, розкішних готичних фронтонів бюргерських будинків на вулиці Ті й довкола ринку та вбраних у коричневе й чорне людино-звірів.

Фелікс Гануш стояв, розглядався в огороженому канатом чотирикутнику й бачив, що людей було більше, ніж тих, що поробилися звірами.

Були тут обличчя, що промовляли: «Це нерозумно, це нам шкодить. Посадити б її до в'язниці та й край».

Були обличчя, що співчували: «Бідна, бідна дитина, втратила спершу батька-матір, а тепер ще й таке на неї!»

Були обличчя, що палали ненавистю: «Треба знищити коричневих звірів».

Різні були обличчя в людей. І різні, як і їхні обличчя, були їхні руки.

Багато рук бачив Фелікс Гануш, які стискалися в кулаки в кишенях, і багато кулаків бачив, що опускалися в безсиллі.

Не було потреби лічити кулаки, стиснуті в кишенях та опущені донизу, — кулаків було досить, щоб задушити звірів.

Але нічого не сталося. Не здійснювся жоден кулак, жоден рот не крикнув.

Звірі сміялись, і сипали брудною лайкою, і плювали на людську дівчину, і почувались певними у своїй силі.

Було так: звірі об'єдналися навіки. Було так: люди знали звірів, але не знали людей поруч себе, вони боялися звірів і не знали, чи людина, що стоїть поруч, не перевдягнений звір, не шпигун, не прихвостень звірів.

Ще раз обернувся Фелікс, ще раз подивився, щоб ніколи не забути, на образ людської дівчини, що висіла на хресті коричневих звірів, тому що повірила в людей.

Потім він почав проштовхуватися крізь юрбу, і його стиснуті кулаки черкалися об інші кулаки, і ненависть, що палала в його очах, зустрічалася з такою самою ненавистю в інших очах.

Але нічого не змінилося: він лишився сам, інші теж лишилися самі.

¹ Це — людина (лат.).

В кімнаті на Кугблюменгассе сидів, нічого не підозрюючи, Сімон Метк. Він приніс дещо з маркітантських товарів і виклав їх на хисткий стіл, радіючи, що буде святкова вечеря.

— А тоді ми попрацюємо,— сказав він.— Я маю деякі нові думки.

Вже кілька місяців вони писали й малювали дитячий буквар для двох перших класів — війна скінчиться, фашисти будуть вигнані й знищені, і лужицьким дітям знову знадобляться лужицькі букварі. Треба було вже сьогодні готуватися до цього.

Фелікс мовив:

— Завтра забираю свої папери і їду додому.

Обер-єфрейтор був приголомшений.

— Чому?

— Бо тепер я знаю, що в цей час самотня людина не може лишитись порядною.

І Фелікс розповів про те, що сталося біля святого Серваца.

Сімон Метк мав тільки одне зауваження до висновку, зробленого Феліксом:

— А заборона перебувати вдома?

— Очевидно,— гірко мовив Фелікс,— гестапо відклало набік мою справу: закінчено, небезпеки немає. І це, власне, слушно: бо що ж я роблю такого, що могло б їм здатися небезпечним? Я думаю, та з того вони тільки сміються,— саме думання шкоди їм не завдає. Я собі уявляю, що я ворог нацистів. А нацисти знають краще, хто я такий: людина, що стискає кулаки в кишенях. Або навіть б'є. Але не в те обличчя.

І він розказав про поляка Миколая та про чоловіка в шкіряному пальті, який приїжджав з головного управління служби безпеки рейху.

— Хіба краще було б, якби той тип ударив Миколая і тебе? — спитав Сімон Метк.

— Ні, річ не в тім,— відповів Фелікс.— Коли вже я вдарю одного полоненого, то тільки для того, щоб уберегти двох, п'ятьох, сто інших полонених від ударів. А для цього треба жити серед друзів.

— Якби я був на твоєму місці, я б теж поїхав,— сказав Сімон Метк...

Поїзд, яким Фелікс Гануш виїхав наступного дня, ледве повз: колії були забиті військовими ешелонами, що котилися на південний схід.

ДВА ТАБОРИ

1

Інший Фелікс Гануш повернувся на іншу батьківщину.

На вокзалі окружного містечка він пересів на поштовий автобус, а там сиділа вдова Наконц.

— На вигляд ти аж ніяк не схожий на справжнього маєткового інспектора,— зауважила вона. Досвід у цій справі вона здобувала не один десяток років.

— А я й не інспектор,— відповів Фелікс.— Як твої кози?

— Погано,— поскаржилася вдова.— Нема чим їх годувати.

— Але ж завжди вистачало.

— Вистачало. Але невже ти гадаєш, що я нині пасу свої кози на Бачонової траві? — Вона озирнулась і додала пошепки: — Люди подумали б, що я за Гітлера!

— Справді? — спитав Фелікс.

— Справді! — підтвердила вдова Наконц.

Вони замовкли. Перед ними сів хтось чужий; Фелікс зауважив собі, що посіви добре перезимували.

Автобус під'їхав до вірбіцького роздоріжжя. Вдова сказала:

— Я вийду тут.

Вона погукала кондуктора й купила два дитячих квитки від Вірбіца до свого села.

На зупинці стояв гурт школярів з ранцями за плечима.

— Та це ж наші діти!

— Атож,— підтвердила вдова й підсадила двох найменших дівчаток в автобус; інші діти подали їм свої ранці. Фелікс ніяк не міг збагнути, що могли ці діти робити у Вірбіці, адже в їхньому селі теж є школа.

Він спитав удову:

— Ти лишаєшся тут?

— Тікаю звідси.

Фелікс полічив дітей — ще одинадцять, крім тих двох. Він вийшов з автобуса, купив одинадцять дитячих квитків, і вся зграйка, галасуючи, залізла в автобус. Автобус рушив.

Вдова Наконц пояснювала:

— Це ж у нас тепер учитель Якке. В нього аж штани зробилися коричневі зі страху, що його можуть забрати в солдати. Того й надриває вдома горлянку.

— Бувають і такі,— погодився Фелікс.— Але що ж роблять діти у Вірбіці?

— Та ж той овечий хвіст руки повідбивав, лупцюючи дітей, то тепер думає, як відішле дітей у Вірбіц, то їм потрібні будуть черевики, а черевиків немає, от, мовляв, батьки й стануть на його бік.

Автобус щез у лісі. Вдова Наконц і Фелікс зійшли з дороги на польову стежку; ліворуч круто вгору здіймався піщаний схил, нагорі росли сосни, з руку завтовшки.

«Там я лежав, поклавши голову Беаті на коліна, я належав їй і думав, що це й добре».

— І довкола пожежної команди вистрибує той цап,— дітей він уміє робити, п'ять їх уже має, — ото ж пожежники повинні співати пісню: «О чудовий Вестервальд...», — і твій батько, і Баламут, і Міхель Домш і всі інші, ну, вони й кажуть: «Чи то вогонь сам погасне, коли ми співатимемо «Вестервальд»?», а він тоді їм доводить, що справжня нацистська пожежа може випити цілий ставок, коли пожежники при цьому лятимуться й кричатимуть по-лужицьки. Клятий цап! І худий же він — кози мої не такі худі тепер, хоч весна ще не почалась і немає вже їм Бачонової траві.

Фелікс усе-таки не міг зрозуміти, чому Якке посилає дітей до Вірбіца.

Вдова Наконц зупинилася й суворо глянула на нього.

— Ти такий дурний, наче у нього вчився!.. Хто раз заговорить по-лужицькому, той дістає палиці, хто попадеться двічі — дістане палицю і

штрафну роботу, а попадеться тричі — дістане палиці й муситиме тиждень бігати до Вірбіцької школи.

— Он воно що...— протяг Фелікс.

— Ото ж бо! — сказала вдова й провадила далі: — Учитель Якке гасає по селу, а там сидить, може, котрась із Венцелевих дівчат, ба-висься лялькою й співає: «Бім-бом, з кобелу дом...», ну, а що через ту пісеньку може розпастись великий рейх чи на біснுவатого нападе кашель, то на завтра й гуляє в школі палиця.

Фелікс розповів їй історію дівчини Анжеліки. Вдова кивнула й розповіла йому, які нові ігри придумав учитель для старших дітей: полювання на поляків в очеретах та кущах довкола Генцелевого ставка; і хто з дітей найбільше говорив по-лужицькому, той вважається поляком, і на нього полюють, а хто в запалі гонитви забуде, що мисливці на людей розмовляють лише мовою володарів, той вибуває з гри.

Вони розуміли, вдова Наконц і Фелікс Гануш, що мало чим відрізняються один від одного учитель Якке й різник Зауертопф. Вовк жене-ться за своєю жертвою, а пантера на свою стрибає з дерева — ото й уся різниця.

Вони побачили перед себе рідне село.

Фелікс мовив:

— Я застаюся вдома.

— Тут тобі буде не краще, ніж моїм козам. Ти спершу добре роздивися навкруги!

Назустріч їм ішов священник — високий, гарний, елегантний папер. Вдова міцно стулила губи, очі її дивилися кудись крізь священника, а вуха не почули його приязно-поблажливого вітання.

— Це Луцій,— сказала вона потім.— І серафим не кращий. Добре роздивляйся — адже маєш очі!

Вона кивнула йому — губи її були міцно стулені, чоло нахмурене — і зникла в хаті, де сама жила в комірчині з маленькою кухнею, а її кози розкошували на другій половині.

Фелікс прийшов додому, і валіза його вже стояла в кімнаті — притягли діти, що за його гроші проїхали автобусом.

Мати розігріла обід — для нього та для батька, який ось-ось мав показатися зі своїм велосипедом у вузькій хвіртці. Вона спитала:

— Ти часом не захворів?

Сестра Лена сиділа за кухонним столом і писала, а перед нею лежав «Фелькішер Беобахтер».

— Ага! Та це ж хрещений батько! — вона блиснула оченятами на свого великого брата.— У Беати дівчинка — Зігрід!

— Про мене, хай буде їй ще й Зігфрід,— відповів він і зазирнув через плече дівчинки: сестра писала на газеті одне й те саме речення: «Я не повинна розмовляти по-лужицькому».

— Сто разів,— задоволено пояснила вона.— Для Якке. Батько дозволяє мені писати тільки на газеті.

— І до Вірбіца ти теж бігаєш?

— Авжеж! І за те на вигоні ми вчимо малих дітей Якке розмовляти по-лужицькому!

— Та ви ж банда!

— Авжеж,— сказала сестричка.— І всі дівчата з нашого класу ходитимуть у національному вбранні!

— Той Якке,— пояснила мати,— сказав, щоб дівчата в нашому вбранні не сміли приходити на випускне свято. І твори вони мусять писати, що національне вбрання шкідливе для здоров'я.

— А я за твір дістала одиницю! І всі наші, крім однієї дівчинки й трьох хлопців.

Видно було, що Лена дуже пишається своєю поганою оцінкою.

У дворі почулось човгання важких дерев'яних черевиків. Батько зайшов до кухні, скинув з плеча свій рюкзак, побачив сина і спитав:

— У тебе що, відпустка?

— Я шукатиму тут роботи,— відповів Фелікс, подаючи батькові руку. Батько скривився, руки його були вкриті тріщинами й ранками.

— Спершу роздивися,— сказав він.— А там чи зостанешся, чи знову поїдеш... Дай їсти, матінко, я голодний.

Батько з сином сиділи один проти одного за кухонним столом і їли макарони. Фелікс не любив макаронів, та сьогодні вони видалися йому смачними.

2

Наступного вечора Фелікс пішов до Баламута. Той стояв у кімнаті й в'язав мітли з березових прутиків.

Добре Баламутові, що він уміє в'язати мітли!

То бере він три мітли, приходять до Домані й каже:

— Ось твої мітли, Якобе Новісінькі, але навряд чи местимуть вони так гарно, як Луцій, Якобе.

І тоді якось наче сама зав'язується розмова про те, яка була гарна церква за преподобного Венцеля, що і на погоді знався, і в скат грав чудово, а тепер прислали патера, щоб він, як учитель Якке школярів, навчав паству по-новому.

А Якоб Доманя—благочестивий християнин і гучноголосий заспівувач у церкві. І часом буває так, що грає орган мелодію, за якою можна складати хвалу господові як серболужицькою, так і німецькою мовою, і часом помилиться Якоб Доманя у своїй благочестивості й заспіває хвалу по-лужицькому, а паства, що робити пастві, співає за своїм заспівувачем.

І тоді буває, що обертається той серафим за вівтарем і сильно підносить свій голос проти такої хвали, і махає святим хрестом на благочестивих, що не його богів хвалу співають, і тоді всі бачать, бачить і бабуся Мірчінк, якій уже за вісімдесят, що серафим погрожує пастві хрестом, у якого всі кінці в один бік заломилися.

Ось чому добре було в ці часи Баламутові, що він умів в'язати мітли. Він приносив мітли в хату, і починалася розмова про нові мітли, що добре метуть. І, може, згадувалося ще й про те, що мітли роблять із березових гілок, а з самої берези тешуть хрести солдатам.

Баламут в'язав мітли, а Фелікс розповідав. Таємниці Ернста Росмана він досі нікому не розповів.

Наприкінці він сказав:

— Я хочу залишитись тут. І щось робити.

Баламут узяв прут, навхрест надрізав у торці, заклав дубового дільника в надріз і, протягнувши прут крізь дільник, дістав чотири однакові прутики.

— А тобі ж, здається, заборонено жити вдома?

Фелікс ледь помітно скривився.

— Гестапо вже не цікавиться мною.

— Гм,— сказав Баламут, вибрав три чи чотири свіжі прутки з купки.

обкрутив їх однією з четвертинок, об'язав міцно мотузкою, пропушеною через гак у стелі і, взявши з купи хмизу ще три прuti, сказав:

— Роздивися спершу гарненько кругом. А тоді знов повернемося до нашої розмови.

Він в'язав мітли, Фелікс дивився, і вони балакали про всяку всячину.

Баламут питав, а Фелікс розповідав.

Баламут в'язав мітли й уважно слухав, намагаючись уловити все, що ховалося за словами:

3

Фелікс роздивлявся в рідному селі. Жили тут Венцелі й Мрозакі. Вони були сусіди. Венцель ходив на роботу в каменярню, а Мрозак — на будівництво, кожен з них мав у хліві по дві корови, а в тісній хаті більше дітей, ніж міг зодягти.

Ще від Адамових часів були Венцелі й Мрозакі у сварці, ці дві родини ніколи не мирили, і кожного разу станеться щось таке, що знов розпалить давню ворожнечу.

Тепер покарані діти обох батьків ходили разом у Вірбіц, тепер обоє вони були проти розумного, вродливого Луція та заповзятого Якке, обоє прикушували язика перед підступним поштарем з лисою яйцеподібною головою, обоє замикали хвіртку, коли по селу торохтіли коричневі карнавки, і обоє не дослухались ні до малих, ні до великих фіурерів.

Отож заколов Венцель кабана, і тепер тридцять вісім тижнів міг не купувати ні м'яса, ні ковбаси. Та ввечері, коли кров'янки й ліверні ковбаси парували на свіжій соломі в кімнаті, а бульйон у казані був уже не гарячий, тільки теплий, узяв тоді Йоганн Венцель три кров'янки й дві ліверні, налив повний кухоль бульйону з казана, поклавши туди три шматочки м'яса, і сказав дружині: «То що скажеш, Анно?», і дружина закивала головою, радіючи, і Йоганн Венцель подався до сусіди, зайшов до хати, до якої ще ніколи в житті не заходив, і сказав: «Доброго вечора, Петере, доброго вечора, Лено, ми оце сьогодні закололи кабання». Тоді поставив кухоль на стіл і поклав поряд ковбаси, і Петер Мрозак, будівельник, сказав: «Скільки живу, ще не хотілося мені так ковбаси й бульйону, як сьогодні, Йоганне!» І тоді він покуштував бульйон, і його дружина Лена покуштувала бульйон, вони попробували кров'янки, і ліверної ковбаси теж, і сказали, що все дуже добре присмачене, а тоді повів Петер Йоганна в хлів — подивитися, тільна корова чи ні, і Йоганн обдивився і помацав корову, і сказав: «Думаю, Петере, що тільна», і Петер кивнув головою, і Лена, дружина, кивнула теж; тоді побажав Йоганн сусідам доброї ночі й пішов, і давня ворожнеча, що від Адамових часів отруювала й мучила сусідів Мрозака й Венцеля, зeszла, наче її й не було.

Жив у Мірошниковому кутку Евальд Мессер, що ткав хустки в місті й доводився братом Віллі Мессеру, який носив уніформу «Робочого фронту» з галунами і якого робітники називали «гнойовиком». І той Евальд, і його дружина з обома дочками, всі вони почали тепер, саме тепер, учитися розмовляти по-лужицькому, саме тепер, коли Луцій та Якке боролися проти серболужицької мови і коли за ту мову легко було потрапити в один запряг та в одну стайню з поляками.

Були в Бачона сусіди — столяр Соппа, що жив з одного боку вулиці, і каменяр Венк — з другого. Вони дружили змалку, разом лазили в Бачонів сад по ранні груші, разом ловили в струмку раків та окунів, разом ходили до дівчат і на танці на ярмарок, разом займалися спортом у «Соколі» й одружилися в один день, і низенький столяр, що мав тільки один верстат, одрізав собі сало так само тонко, як і дужий каменяр.

Тепер столяр побудував собі цілу майстерню, на нього працювали п'ять військовополонених; він стругав шафи для казарм та солдатські ліжка, розбагатів на гітлеровій війні, то й співав гітлерові пісні й тиснув руку Луцію та Якке.

І так без ніякої сварки зробилися ворогами столяр Георг Соппа та каменяр Пауль Венк, бо ж як може зберегтися давня дружба, коли один подружився з ворогами другого?

Навпіл поділила село розколина, що рвала давню дружбу й залагоджувала давню ворожнечу.

Фелікс бачив: не всі заможні селяни, не всі багаті були з Луцієм і Якке і війною. Але таких було мало, і можна було б на пальцях поррахувати, скільки їх є на всю парафію.

Фермер Міхаель Бачон збудував нову корівню для своєї нової худоби, до якої він добивався численними таємними стежками, через не одну задвіркову хвіртку та через безліч різних перешкод, і таки добився, бо ж навіть ортсбауернфюреру нелегко дістати дванадцять молодих молочних корів з Данії.

Старий Лога ходив по селу й запрошував усіх на панахиду по своєму синові Йоганну, що загинув десь на півночі Фінляндії, де не було ніякої війни і ніякого ворога. А матінка Лога ще не наплакалася за своїм найменшим, Альфонсом, що поліг під Аррасом.

Приходили одні й говорили про героїську смерть і невідомі шляхи господні, і приходили інші, щоб посумувати за Йоганном Логою, веселим хлопцем і гармоністом.

Хоч куди б Фелікс глянув — два табори.

Навіть старий сивобородий старший учитель, що був колись за Велику Німеччину та за те, щоб маленьким людям добре жилося, і той зважився: він залишив службу і шкільний садок, не грав більше в скат з Міхаелем Бачоном і не розмовляв про політику з жандармом; він жив на свою пенсію та на бджоли й грав у карти з рудим Міхелем Домшем і Баламутом.

На вигляд він ніби й не змінився: підстригав свою сиву борідку, щодня голився й ніколи не виходив на вулицю без комірця та краватки; він лишився бюргером у своїх звичках і поглядах, але сумління не дозволяло йому підтримувати Луцію, тож він прихилився до вдови Наконц.

— Адже, — сказав він Феліксові, піднявши вказівний палець, — розділилися агні і козлища. І не написано в святому письмі, щоб було ще й щось середнє.

Та було й середнє. Тесля Пауль, що був обер-ефрейтором у саперних частинах, приїхав додому у відпустку, щоб привести Гільду, гарненьку мірошникову наймичку, дружиною в добудовану хатину своєї матері.

Він казав, що так чи так, а війна почалася, не я її вигадав і не ти, і ми тут нічого не змінимо, і тепер треба тільки перемогти, а то всім нам буде біда.

— Чи, може,— питав він сердито,— даремно Логині хлопці та інші лягли в землю?

Отак він говорив, даючи вказівки, як краще перетворити другий засік млина на танцювальну залу. Бо в танцювальній залі тепер спали французи, яких тесля допомагав брати в полон.

Отак він говорив і тоді, коли за звичаєм пив внизу пиво з чоловіками, а гарненька наречена Гільда танцювала нагорі, і Петер-Кларнетист витинав давні весільні мелодії, і Пауль Венк вибивав у бубон.

Коли над північ наречений наділи на голову чепець і молодята пішли танцювати, а гості завели весільної, тоді тесля Пауль не говорив про війну. Але війна прийшла сюди сама— яйцеголовий поштар приніс телеграму: тесля, що так добре вмів будувати мости, був потрібний, бо війна наготувалася стрибнути на південь.

Як велів звичай, Кларнетист почав пригравати і наречений Гільді, аж поки вона ляже в шлюбне ліжко. Та простирадла так і zostалися холодні й незім'яті, бо наймичка Гільда на велосипеді поїхала виряджати будівника мостів на станцію і потім забрала його велосипед додому.

А що молода жінка Гільда не хотіла, щоб її подружнє ліжко даремно, зовсім даремно стояло порожнє, то почала вона потроху вірити в батьківщину Якке та гітлерівську честь.

Усе це бачив Фелікс.

Його пам'ять, що звикла все впорядковувати, класифікувати, зберігала події, людей і речі такими, якими їх бачили його очі. А з тих очей вже спала не одна полуда, і плівка, яка ще лишалася між життям і Феліксовим поглядом на життя, була зовсім тонка.

Він знову пішов до Баламута й сказав:

— Я роздивився і лишаюся тут.

— Гаразд,— мовив Баламут.— То, може, прийдеш у суботу ввечері підстригтись?

Баламут ще й підстригав, і то була теж добра й корисна справа в ті часи.

Фелікс сказав, що приїде в суботу підстригтись, а Баламут пообіцяв, що не буде великих «драбинок».

4

У суботу в обід, після роботи, Баламут сів на велосипед і подався з каменярі в степ — наниз, у Пруссаччину, як казали люди.

Ніколаусу Деленку було з ним трохи по дорозі, тож Баламут розповів Ніколаусові, що пшоняна каша, на його думку, краща для здоров'я, ніж солонина, а льняна олія корисніша за сало. Оце ж він і їде наниз, бо там можна дістати проса та насіння льону, а він орендує шмат піщаної землі в Бачона, отже, наступного року буде в нього пшоняна каша на обід і льняна олія на вечерю.

Ніколаус Деленк на те тільки гмукнув, і то було дивно, бо вже вранці він вимовив ціле речення.

Коли Деленк скочив з велосипеда перед своєю хатою, Баламут сказав:

— Тобі теж не завадило б споживати льняну олію, Ніколаусе. Вона розв'язує язика.

То він сказав, так би мовити, навмання.

Він проїхав три чи чотири села; між селами лежали соснові ліски,

поміж червонястих берізок блищали ставки, і дець кумкала жаба, що переплутала пори року.

Коли мета його мандрівки була вже зовсім близько, Баламут наскочив на цвях, а може, й не наскочив ні на який цвях, тільки так чи так, а довелося йому лагодити велосипед. Сталося це в рідкому сосняку, де навіть п'ятдесятирічні дерева такі ж миршаві й захарчовані, як учитель Якке.

А саме поблизу того місця, де в Баламута спустила камера, зостався серед миршавої соснини клинець землі зо два моргени, виснажений і нещасний — нещасніший за кіз удови Наконц напровесні. Якийсь чоловік, віл і соха дряпали той клинець — зовсім неглибоко, боже борони, щоб не вивернути на поверхню чистий жовтий пісок.

Коли віл дійшов до узлісся, де Баламут лагодив свій велосипед, стало видно, що людина за плугом — ніяка не людина, а поляк.

Щоправда, Баламутові це було байдуже, бо він привітався з орачем дружнім кивком голови.

Віл, навіть коли він тягне соху, загнану в пісок на п'ять пальців, має право час від часу перепочивати. Чоловік — чи то поляк — сів на соху, щоб перепочити й собі, — а що ж йому було ще робити? Був він молодий, дужий, вусатий — поляки ж залюбки відрощують вуса, та ще будучи селянами чи полоненими, чи тим і тим водночас.

Баламут лагодив свій велосипед, віл відпочивав, а поляк, сівши на соху, слухав, що там примовляє Баламут.

Отак, сам до себе бурмочучи, розповів Баламут і про те, що Фелікс хоче лишитись і докласти рук до справи.

На те поляк кивнув головою, так ніби він знав Фелікса Гануша і нічого іншого від того Фелікса й не сподівався.

Обоє ще кинули по кілька слів у повітря; воно було голубе й прозоре і трохи пахло зимою.

Такі велосипеди лагодяться швидко, надто коли треба тільки закрутити вентиль і накачати повітря в камеру. А віл, хай навіть йому треба тільки трохи подряпати пісний клинок серед соснини, не має права півдня відпочивати.

Чоловік, чи то поляк, і віл з плугом знов заходилися коло свого клаптя, а Баламут поїхав собі далі й купив проса та льняного насіння.

Увечері прийшов стригтися Фелікс. Баламут сказав:

— Може, гестапо забуло про тебе, а може, й не забуло. Але можна ж удати дурника й сказати, мовляв, тобі заборонено перебувати лише в Саксонії.

Фелікс підтвердив — так, це й справді можна.

— Далі: може, лігніцьке гестапо не знає, що дрезденське заборонило Феліксові Ганушу. За п'ятнадцять кілометрів у степ там уже починається Пруссаччина. Підеш туди?

— А треба?

— Маєтку Вусдіц потрібний інспектор.

— Ні,—заперечив Фелікс.— Більше ніякого інспектора чи доглядача.

Баламут чикав ножицями то тут, то там і мовчав.

— Справжній інспектор,—сказав він згодом,—існує для дворянських маєтків, а ті маєтки — для Гітлера. Такого інспектора нацисти не запідозрять в чомусь поганому.

Фелікс мусив погодитись — це справді так, проте він хотів би мати якусь іншу роботу.

— Ні,— сказав Баламут.

— Це так важливо?

— Важливо.

Фелікс міркував: «Якщо я тепер скажу «так», то муситиму завтра, післязавтра і поки будуть нацисти — казати «так». Я перестану бути самим собою, перестану бути собі господарем, вирішувати щось на власний розсуд, на свій вибір...»

Він пригадав дівчину Анжеліку біля ганебного стовпа та безсилу ненависть — свою й інших людей.

— Я піду,— мовив він.

— Завтра ж рано їдь туди. Може, Пауль Венк позичить тобі свій мотоцикл.

5

Фелікс узяв у Пауля Венка його «фіхтель-сакс» і в неділю ополудні прибув у Вусдіц, де заявив, що хоче зайняти вакантну посаду інспектора.

Його взяли на роботу, і вже наступного дня він мав переселитися.

Аж у неділю після полудня пощастило батькові з сином спокійно посидіти вдвох у кімнаті. Доти такої нагоди чи не випадало, чи то вони її свідомо уникали.

Батько сидів, прихилившись спиною до теплої ще кахляної печі, дивився кудись просто себе і думав свої думки.

Фелікс мовчки курив, дивлячись у вікно, де час від часу хтось проходив вулицею поміж середнім і нижнім ставком. Щойно пройшла Беата з дитячою коляскою — ту коляску, мабуть, привіз їй з Праги чоловік.

Батько озвався перший:

— Чи була вона хороша, та дівчина?

Фелікс повернувся до нього, готовий говорити й відповідати: треба було сказати все, до кінця.

— Так, хороша.

Батько трохи помовчав. Тоді сказав:

— Мати пхикала все: чужина... Але я мав на увазі інше.

— Я знаю, батьку.

Вулицею поміж ставків ішла в село жінка винокура. Спина в неї була згорблена, старій доводилося спиратись на ціпок. Вона тяжко переживала за долю двох своїх синів, один з яких був номером у картотечі концтабору, а другий — номером у картотечі нижньосілезького базового табору для польських військовополонених.

— Ще як я служив, як ходив коло корів,— розповідав батько,— був у нас там старший наймит. Він часто їздив у місто до соціал-демократів, і вечорами часом розказував мені в челядницькій, що він там почув. Він навіть вірша був написав проти наших глитаїв. — Батько попорпався в своїй пам'яті і, затинаючись, мов школяр, проказав: «Поту ти не проливаєш, адже нас ти поганяєш. Та зламається ярмо, вільно ми заживемо!» — Довгий був вірш,— вів далі батько,— але далі я не згадаю. Так... а тоді помер наш господар, дітей вони не мали, жінці було сорок чи близько того, і вона прийняла старшого наймита, і зго-

дом він уже завжди повторював, що бог так влаштував світ, що мають бути слуги й пани.

— А ти, батьку?..

— Тепер він старий,— батько наче й не чув запитання,— а проте виставляє у вікні великий нацистський прапор. Починають з того, що заводять слуг, і врешті-решт голосують за Гітлера. Ось що я мав на увазі.

— Твоя правда, батьку,— мовив Фелікс.

— Тоді все гаразд,— сказав батько.— Тільки це я і хотів знати.

Він посидів ще хвилику. Не годиться-бо зриватися на ноги й бігти геть, на ходу кидаючи останнє слово, мов ото ненажерлива корова підбере у дверях хліва соломину й виходить, жуючи, на подвір'я.

Нарешті батько підвівся, випростався й пішов. У дверях обернувся.

— То ти завтра їдеш у Вусдід...

— Так,— відповів Фелікс, зрозумівши, що сказав батько: «То мені можна не боятися, що ти зганьбиш мене в рідному краї, у Вусдіді».

— Ти не турбуйся,— додав Фелікс. Але батько вже зачинив за собою двері.

«Він схуд, — подумав Фелікс, — плечі опустились, ніс загострився, очі мов крижинки, нічого в них не прочитаєш».

Скоро йому буде п'ятдесят п'ять.

З тих п'ятдесяти п'яти — шість років дитинства: ти або голодний, або ситий. Далі всього п'ять років школи: вчишся бути наймитом.

Далі решта, сорок чотири роки: силкуєшся врівноважити шальки з роботою та хлібом, і шалька з роботою все тягне додолу; збираєш досвід, складаєш докупи, камінчик до камінчика, і помалу вимальовується картина — світ, який він є.

І ти маєш сина, якого послав до школи,— на те, власне, щоб він вивчився і сказав тобі, чому світ є такий, та щоб, зрештою, підтвердив тобі підсвідому надію на те, що настане кращий світ.

«Це я той син, — подумав Фелікс, — і часом ми зустрічалися, батько з сином».

Мені було п'ять років, і я вперше приніс йому обід у каменярню, і він був чужий, і сердитий, і сильний; шкіра присипана кам'яним пилом, ніс і рот повні кам'яного пилу, руки обдерті камінням,— виснажений він був і сильний. Тоді зрозумів я його дитячим серцем і полюбив.

Потім ми ще зустрічалися, я був гімназистом, а він був три роки безробітний. Ненависть спалахувала в його очах, бо ж я відривав від його голоду й розтринькував, і ненависть була в моїх очах, бо голод його виривав мене з кола моїх товаришів. Ми були чужі один одному, ми були ворогами.

Якось ми сиділи поруч на межі, відпочивали. Вперше я бачив його відкрите обличчя і його натомлені голі руки. Він іще не знав, як оплатяться в синові його сплундровані роки, а я любив Беату й вірив, що можна бути щасливим самою любов'ю. Ми не могли не зважати один на одного, але розуміти один одного не розуміли.

Мене посадили в тюрму. Він бив своєю ненавистю в камінь, і в його ненависті були гордість, бо я був в'язнем, а не тюремником. А я ненавидів камеру, бо вона точила його життя. Ми були близькі один одному і вдавали, ніби цього не знаємо.

І нині: Анке запропонувала мені втечу. Він знав, що його роки не повинні були оплатитися в синові, який стане паном, який забиратиме в інших хліб зі столу, і він сказав мені, що ця втеча є не втеча, а

зрада, і я прийняв його слово, і полюбив його серцем чоловіка: батька, вчителя, соратника.

Це як спіраль: я перебуваю там, де він був учора, а він перебуває там, де я буду завтра. І спіраль стає крутіша, що глибше піді мною западає той час, коли я був школярем із барвистим кашкетом на голові й окулярами ситих перед очима.

Так думав Фелікс Гануш пакуючись, щоб на світанку виїхати до Вусдіца.

Марнославство вже не спонукало його вчитися, і він уже не прагнув відзначитись на посаді інспектора у Вусдіці. Він усвідомив, що любить людей свого краю, любить тих, що гуртуються проти всіх Луційів і всіх Якке, проти чорного колеса-шибениці та проти білих березових хрестів. Ось що вело його до Вусдіца. Але любов це одне, знання — друге, а дія відповідно до знання — третє.

ПЛАН

1

Господар Вусдіца — перехрещеного нацистами в Гайдфурт — палко любив три речі: полювання, свою родину, старі біблії.

У Вусдіці та в Кайзерварті, другому своєму маєтку, що лежав по той бік кордону краю, в Саксонії, мав він кругленьких одинадцять тисяч гектарів землі. В лісах було повно-повнісінько великої і малої дичини, стави — понад дві з половиною тисячі гектарів рибних ставків належали обом маєткам — кишіли дикими качками й лисками, не рідкість була там сіра чапля, а восени та навесні сюди зграями прилітали дикі гуси.

На початку тридцятих років придбав вусдіцький пан у Крконоше майже такі самі завбільшки мисливські угіддя разом з мисливським будиночком з восьми кімнат. А потім узяв в оренду високогірні угіддя в Альгейських Альпах. Була там у нього прося мисливська хатина для гостей і гарненький швейцарський будиночок для подруги й для себе.

Ось уже десять років задовольнявся він полюванням у цих трьох місцевостях. А раніше він стріляв у Кенії зебр та газелей, в Південно-Західній Африці полював на левів, буйволів і людей племені гереро і в Конго поклав свого першого слона. Полював він на тигрів в Індії, стріляв вовків на Алясці і лосів у Лапландії.

Потім зайшов він якимось в магазин взуття в Лігніці, а, вийшовши звідти, одружився з дівчиною на ім'я Зіглінда Шульце, високою попелястою блондинкою.

Вона йому народила дітей: сина Гаріберта й дівчат Доріс та Андреа, і зробила його борцем за їхнє щастя.

Тим щастям дітей вона йому так протуркала вуха, що він з одчаю і аби хоч інюді мати спокій почав збирати старі біблії, і потурбувати його в бібліотеці, хай навіть заради щастя дітей, означало витримати шалений напад його люті.

А щастя дітей, на думку матері, залежало від того, чи дістануть вони інше прізвище.

Адже господар Вусдіца-Кайзерварти звався Проско, Фріц Проско.

Фріц — ще так-сяк, а от прізвище Проско не годилося нікуди. Було воно, по-перше, лужицьке, а по-друге, кожен знав, що воно означає «поросятко».

А дісталось воно Фріцові Проску в цілком природний спосіб. Його мати вийшла заміж за Йоганна Проска, лейб-кучера графа Грайфенау.

Від графа втекла графиня — з якимсь молодшим лісником, і граф за те узяв молоду фрау Проско в замок і в ліжко.

Вона так і лишилася фрау Проско, навіть коли народила йому Фріца, а сама незабаром померла. Коли через багато років останній граф Грайфенау теж подався на той світ до своїх розбійницьких предків, після нього залишилася складена за всіма правилами духівництва, у якій батько лишав синові Фріцу все, що міг залишити на землі.

Тільки Фріц, як був, так і zostався Фріцом Проском.

Це його мало обходило, він думав, що, маючи одинадцять тисяч гектарів та два замки, можна собі дозволити зватися поросятком. До того ж, так чи так, а люди називали його «ласкавим паном».

Але дружина знай втовмачувала йому, що він, якби схотів, то хоч для дітей міг би вибороти прізвище їхнього дідуся Грайфенау. Перспективи були нібито непогані, адже нацисти село за селом звільняли від ганьби лужицького походження, даючи кожному гучне новогерманське ім'я.

Через прізвище, що означало «поросятко», та любов до своєї родини зробився Фріц Проско, який до тридцять третього ні разу не ходив голосувати, ревним слугою нових панів, котрі заповзялися перехрестити пів-Європи на германський лад.

Не в його натурі було натягати на себе якусь уніформу, коричневу чи чорну,—надто вже він любив комфорт та й почувався старим для таких речей.

Натомість він почав запрошувати на полювання гостей — людей високопоставлених і впливових, а в замки набирати найвродливіших **покоївок**, із знанням справи підшуканих у Берліні та Вроцлаві.

Але він не полишив боротьби за щастя своїх дітей на самих **покоївок**, він ще й особисто прислужився будівництву великого рейху.

Він запропонував ідею, і та ідея привернула до нього увагу найвищих чинів.

Але про ту ідею прочули й інші вуха.

Прощаючись, Баламут говорив Феліксові:

— Добре прислухайся, Феліксе! Щось там заварюється у Вусдіці, в замку, а що — це ти маєш дізнатись.

І як треба поводитись, розказав:

— Ти повинен розбитися задля того юнкера, господарство в тебе має бути бездоганне, щоб ніхто нічого не міг тобі закинути! І зятям: ти не розумієш жодного слова по-лужицькому.

Фелікс приїхав у Вусдіц і поселився у своїм помешканні: кімната, комірчина, кухня. Кухня була йому непотрібна, він харчувався в замковій кухні.

Він познайомився зі своїм сусідою-рибоводом, майбутнім своїм партнером по більярду, а також із старшим лісником; заприятелював із старшим вівчарем Венером і з першого погляду відчув антипатію до гладкої неширої економки Вахтель, що порядкувала в замковій кухні.

Він прийняв господарство: злиденну худобу і ще злиденніші запя-

си кормів, жалюгідні піщані поля і хвору на печінку отару, свинарник чи то, скорше, свинушник, поганенький машинний парк і породистих скакунів, якими він мав клопотатись, але не користуватись.

Він розподілив людям роботу: трьом конюхам і дідусеві Графу, волювику; трактористові Кешніку й дев'ятьом наймичкам, маєтковому муляреві Сухи та двадцяти п'ятьом польським військовополоненим.

Вранці о четвертій він був уже в корівнику, а повечерявши, брався за конторські книги, що були занедбані, як і все господарство.

Господарювати у Вусдіці було неважко: тут саджали картоплю і сіяли жито й овес. Більш нічого не хотіло рости на цьому ґрунті, що за сухої погоди летів за вітром, наче сипучий пісок, а після одного дня дощу перетворювався на дивовижне піщане болото, в якому розпливалися рядки картоплі. Тому господарювати тут було і важко, і Фелікс крутився від рання до смерку, щоб усі — а надто пан Проско — побачили в ньому справді доброго інспектора.

2

За кілька тижнів — саме того дня, коли наймичка Емма Ганчке дістала звістку, що її син Курт загинув, спускаючись на Кріт на парашуті, — Феліксові наказано було з'явитися в замок.

Він піднявся на три сходинки до порталу.

Мимо проходив садівник.

— Сюди вам не можна, боже борони! — сказав він і повів Фелікса до належних дверей: поміж обламаних куців бузку і трьох смітєвих бочок зяяла, наполовину в землі, чорна діра. Вгорі було написано: «Вхід для слуг і постачальників».

Нагору вели вузькі сходи; покоївка Еріка, з фартушком завбільшки з носовичок на пласкому животі, вітром промчала мимо, кинувши: «Лакей на другому поверсі», і щезла, мугикаючи, в кухонному підземеллі.

Коридор на другому поверсі не був коридором для слуг: під ногами лежала доріжка, а вигравірувані на міді графські покоління гналися праворуч за велетенським оленем, а ліворуч — за велетенським вепром.

Фелікс постукав у двері лакейської, двері відчинились, і Шімке, лакей, сказав:

— Хвилинку!

Лакейська була менша за в'язничні камери в Дрездені: в ній стояла шафа з причадаллям для чищення всього того, що доводиться чистити лакеєві, стіл, біля стола стілець і над столом на стіні — сигнальні лампочки.

Лакей Шімке сказав: «Прошу!» й пішов поперед Фелікса.

Вони пройшли одну кімнату: вона була голуба й повна графів та графинь у рамках, що висіли впритул рівними рядами.

Вони пройшли другу кімнату: ця була срібляста й дуже африканська: на підлозі роззявив пашу мертвий лев, роги антилоп кололи повітря, списи й щити оточували голову носорога, й ціла стіна великих фотографій показувала Фріца Проско на сафарі в африканських хащах.

Наступна кімната була ніяка не кімната, а кабінет. Лакей Шімке постукав і проштовхнув Фелікса в двері.

За іграшковим письмовим столом сидів Фріц Проско, важкий і опасистий, як справжній фриз.

Не завдаючи собі мороки формальностями, він зразу сказав:

— Слухайте, інспекторе: кажуть, здохло чотирнадцять овець.

У кінці цього не зовсім закінченого речення він поставив цілий ряд знаків оклику.

— І ще здихатимуть,— відказав Фелікс.— Самі тобі греблі та береги ставків,— як вівцям не заражатися фасціольозом! Тут їх не можна тримати.

— Ні, тут можна тримати вівці! Фасціольоз — дурниці! Скрізь є фасціола, і вівці не здихають. Ви мені подбайте, щоб більше не здохла жодна вівця!

Фелікс хотів був щось відповісти, але вчасно прикусив язика, спостерігши, що Проско знову заговорив, не підводячи очей від паперів, що перед ним лежали.

— І ще одне, інспекторе: пані поскаржилась, що позавчора ви їй надіслали цвілий корм для єгипетських голубів.

Фелікс прохідив крізь зуби:

— Я накажу перебрати корм.

Коли він проходив кімнату-сафарі, йому дуже кортіло копнути мертвого лева у зуби, але ж там стояв лакей Шімке, витираючи ганчіркою пил на слонячому бивні, якого Фелікс не помітив, коли йшов туди.

— Прошу! — мовив лакей і пішов попереду, через голубу кімнату й коридором з червоною доріжкою до кам'яних гвинтових сходів для слуг і постачальників.

Феліксів гнів вибухнув аж тоді, коли він натрапив на Боровського, ледацюгу-конюха, що пужалном спокійнісінько шмагав по ніздрях старого мерина Ганса. Фелікс вирвав батіг з рук мучителя, потяг товщим кінцем два чи три рази по боягузливо зігнутій спині й, шпурнувши батіг просто в калюжу гноївки, так розкричався, що його вчитель Ермер, коли б міг те почути, безперечно, був би задоволений.

Здивовані обличчя повисувалися з усіх дверей господарського подвір'я; усі тішилися, що мучитель-конюх, який не тільки бив своїх тварин, а й вічно смердів, мов одуд, дістав по заслугі, проте всі почули також, що сказала стара Густль Яндо молодій Фріді, коли обидві перестали на мить перемішувати штучні добрива в повітці:

— Це проноза з проноз, Фрідо. Он як підлещується до пана!

Вона не підозрювала, що господар замку щойно тільки зачинив вікно кабінету, цілком задоволений своїм новим інспектором.

Фелікс зайшов у відчинені двері повітки з штучними добривами.

— Багато зробили?

— Тяжка робота для жінок, пане інспекторе, — приязно сказала стара Яндо.

— На завтра, на ранок мені треба п'ятдесят мішків.

Фелікс вийшов, почувши тільки, як стара сказала молодій по-дужицькому.

— Крутиться, як очманілий шершень!

— А ти ще так до нього щебечеш!

— Ну й дурна ж ти, Фрідо! — лаялась Яндо. — Поживи ще стільки, як я! То й ти навчишся щебетати до такого клятого пса, що записує твої години!

Це вже не вперше Фелікс почув, що говорить про нього челядь. Проте він мусив знову й знову закручувати гайки.

І сьогодні теж почуте збурило його, і лють, що була майже розвіялась, прокинулася в ньому з новою силою.

Вони мають мене за негідника, за лакузу, що хоче віддячити за своє звільнення від військової служби, думав він. І все тому, що Баламут висмоктав собі щось із пальця. Тут нібито мають збиратися найбільші землевласники з усієї Лужиці. А ніхто тут не збирається. Фріц Проско ось уже три тижні сидить у замку зі своїми хворими на скарлатину дітьми, грається з ними в залізницю й магазин, влаштовує битви олов'яних солдатиків, розказує їм казки, а як не сидить біля дітей, то над величезною картою Африки планує нові сафари, що почнуться, ось хай тільки Роммель¹ просурмить у єгипетській пустелі своє: «Оленя впольовано!»

Такий розлютований був Фелікс, що трохи не наскочив на важкий «майбах», який тихо котився подвір'ям. Водій, певно, знав цю місцевість — звернувши з автостради, він поїхав до замку найкоротшою дорогою: мисливським шляхом понад Кайзеровим ставом і через господарське подвір'я — от і скорочено дорогу на цілих п'ять кілометрів.

Поки Фелікс із розкритим ротом проводжав поглядом чорний «майбах», перед порталом гучно ляснув вихлоп — там зупинився «фіат-спорт» кольору червоного вина.

Фелікс повернувся й пішов до невеличкої стайні, де стояли коні, запряжні й верхові.

Лейб-кучер Ганке, такий схожий на робітника лісництва Цуха з маетку Крайтерсбах, що легко можна було помилитися, сидів на ящику з вівсом і чистив срібні вудила сивого жеребця Семпера.

Фелікс весело привітався й спитав, як ведеться шановній шакапі.

Ганс образився за «шкапу» і на знак вітання тільки трохи зсунув шапку на потилицю і знов насунув на лоба.

Фелікс витяг з кишені пачку сигарет і простягнув Ганке.

Ганке уперся.

— Коли вам потрібен кінь, пане інспекторе, то сьогодні я не можу дати вам жодного

При потребі інспектор міг узяти для господарської роботи двох вороних кобил, яких берегли для шестимісного мисливського фургона.

— Нічого мені не треба.

Аж тепер Ганке взяв сигарету.

— Іде на полювання? — спитав Фелікс.

— Може, їде, а може, й ні. Як приїжджає берлінець, той завжди хоче побахкати. І жодному зайцеві хвоста не обсмалить, хай навіть перечепиться через куцого.

— Та він же тут, — сказав Фелікс — він хотів промацати ґрунт.

— Ні-і, — заперечив Ганке.

— А я думав, то він у червоному «фіаті».

Ганке зліз з ящика і, ставши в дверях стайні, оглянув вудила.

— Хай хоч муха капку посадить, то пан аж казиться, — буркнув він. Тоді почепив вудила на місце й сказав: — «Фіатом» їздить Фроммберг.

— Он як, — байдуже кинув Фелікс, звільна підійшов до двох шетландських поні, дав їм по шматочку цукру й пішов.

Отже, Фроммберг. Кожен школяр знав його ім'я: він спорудив станцію захисту птахів і написав три чи чотири книжки про пташиний світ

¹ Гітлерівський фельдмаршал, в 1941—1943 роках командував Африканським корпусом вермахту.

Лужиці. До того ж він володів вісьмома маєтками у родючому Вайценланді на південь від Ставів та ще двома ставковими господарствами, що навряд чи поступались Просковим. Старий Фроммберг кількиював птахів, а син чіпляв вінки на жерла гармат своїх танків: його частину згадано нещодавно у зведенні вермахту, а самого його нагороджено «рицарським хрестом».

На господарське подвір'я приторохтів з порожнім причепом Кешнік. Криком і жестами Фелікс спрямував його до повітки для добрив. Видно було, що Густль Яндо з Фрідою не впораються. До кінця роботи лишилося тільки півгодини.

— Кешнік, — сказав Фелікс, — чи не допомогли б ви жінкам?

Всупереч сподіванню Кешнік не почав ремствувати, хоча взагалі то дуже вражало його самолюбство, коли йому доводилося робити щось інше, крім стирчати на тракторі.

— А котрій же допомагати, — спитав він, — старій чи молодій?

Стара Яндо відповіла грубим жартом, а Фріда заходилася, мов несамовита, коло свого добрива — на Кешніка вона й не глянула.

— Фріда сьогодні сердита, — мовив Фелікс. — Глядіть, Кешнік, щоб не потягла вона вас лопатою по спині!

Кешнік засміявся, а Фріда спаленіла й буркнула по-лужицькому вслід інспекторові, що саме обернувся йти:

— Пришелепуватий чортяка!

Фелікс добре все почув, але не звернув на ті слова уваги. В його мозку снувалися думки, одна зухваліша за іншу: як йому проникнути в замок, як довідатись, що знадобилося «пташиному» Фроммбергу у Вусдіці, хто сидів у чорному «майбаху», кого чекають з Берліна, яка мета цих візитів.

Він не знаходив ані найменшого підтвердження своїм здогадам, ніби ті дві поставлені перед порталом легкові машини мають стосунок до того, що тут затівається, але він був певний цього, певний всупереч здоровому глуздові.

Він упав на ліжко в своїй кімнаті і втупив очі в посірілу від пилюки стелю. З подвір'я долинав крізь вікно невиразний різноголосий гомін останньої робочої години. Ось продріботів дідусь Граф з волами, сердито буркочучи на вола Захаріаса; сучий син Боровський крикнув неприємності навздогін дівчині-доярці Вероніці; прочинилися кімнатні двері й лагідний жіночий голос запитав:

— Пане інспектор?

Ах, це Мюллериха по натуроплату, подумав Фелікс, хай прийде завтра. Двері причинились, і під вікном Мюллериха спитала жінку-доярку:

— Де ж той інспектор?

— Про мене, де козам роги правлять, — відрізала та й кинула порожні дійниці на свій візок, аж вони загриміли.

Фелікс міркував: Шімке може дещо знати, але швидше золоті рибки в басейні на терасі почнуть співати арії, аніж він заговорить.

Чорнява Еріка теж, може, дещо знає, але навіть як і знає, то саме мені й розкаже! Надто вже ж вона витончена для такого собі простенького інспектора, ця фройляйн покоївка! Мюллериха запевняє, граф Бермін подарував їй золотого годинника. А ця жінка знає все. Вона знає...

Прокляття!

Він скочив на ноги й вибіг на подвір'я.

— Фрау Мюллер! — гукнув він.

Мимо човгав дідусь Граф.

— Вона в повітці, де добрива, — сказав він.

Фелікс попрямував до повітки; Мюллериха якраз прикривала свій кошик.

— Що, трохи добрива для городу?

Жінка анітрохи не збентежилась.

— Своє ж лайно і забираю.

— Лайно — теж добриво, — сказав Фелікс. — Ви щось хотіли від мене?

— Та натуроплату. Мені ще належить п'ятнадцять фунтів зерна.

— А в книгах записано інше. Погодимось на десяти?

Жінка погодилась, а сама подумала: «Це ж якраз на п'ять фунтів більше, ніж я заробила. Цікаво, чого він за це від мене захоче?»

Вони зайшли в засік.

— Коли ви хочете щось від Фріди...

Але його думки були десь далеко.

— Що? — перепитав він.

— Я тільки хочу сказати, що скоро її тут не буде.

Здавалося, він не слухав.

— Кешнік її звалить у сіно. Якщо спершу не звалить у траву, — сказала вона й розпливлася в широкій посмішці.

«Ні, — подумав Фелікс, — їй ні слова!»

Коли вони вийшли на подвір'я, він сказав:

— А красти, Мюллерихо, не можна! Навіть лайно!

— Так, пане інспектор. — А коли він зачинив за собою двері кімнати, вона плюнула й пробурмотіла: — Гострі мітли стираються найшвидше!

У своїй кімнаті Фелікс застав чорняву Еріку, вона саме накривала стіл для вечері.

— Може, ви заблукали і не туди зайшли. фройляйн Еріко? — глузливо спитав він.

— В Ерні вихідний, Магда захворіла, а Лора... — почала дівчина.

— ...все стромляє великого пальця в моє масло, — доказав за неї Фелікс. — Красно дякую.

— Прошу, — мовила вона, вже тримаючись за дверну ручку. — Смачного!

— До речі, фройляйн Еріко, ви ж знаєте: поїдуть вони сьогодні на полювання чи ні? Бо я хотів — ви ж не викажете мене? — узяти кобилу й бричку.

— Думаю, що ні, — відповіла вона. — Бермін привіз купу нових карт, і настроїв у них препоганий.

— Гм, — Фелікс напружено думав, як би розворушити Еріку, щоб вона сказала більше.

— Я б не ризикувала брати коня без дозволу, — сказала покоївка й пішла.

Фелікс дивився вслід їй у вікно. Він не бачив, яка гарна в неї фігура та як зграбно вона йде господарським подвір'ям до замку; він думав, може, вона прийде забрати брудний посуд.

Замість неї прийшла Лора, неохайна й балакуча, як завжди. Фелікс ледве випровадив її.

Півночі кружляв він довкола замку в надії підслухати щось, коли гості прощатимуться. Раз у дверях стайні показався Ганке.

— Не буде сьогодні полювання, — кинув Фелікс, проходячи мимо.

— Вони працюють, — мовив Гаңке й показав чубуком люльки на вікно кабінету.

3

Уранці обидві машини все ще стояли перед ворітьми, та Феліксові було не до них. Прийшов старший вівчар Венер і повідомив, що здохла ще одна вівця.

— А ще дві такі хворі, що не сьогодні-завтра простягнуть ноги.

Фелікс вилаявся.

— Не допоможе, — сказав старший вівчар. — Коли здохнуть отак іще три десятки, вижене вас старий. Це точно! Мене він не вижене, бо ніхто до нього не піде старшим вівчарем. А вже як забрав він собі в голову тих овець, то міцно.

Фелікс записав здохлу вівцю й пішов на місце збору.

За десять хвилин він був уже знову в кошарі.

— А якщо жодна більш не здохне?

— Здохатимуть! — сказав старший вівчар. — Після третього десятка станете ви солдатом. Це точно!

— А коли все-таки жодна не здохне?

— Дурниці! — кинув старший вівчар і хотів був іти.

Та Фелікс зупинив його.

— Вислухайте мене спокійно, і забудьте на хвилинку про ті трикляті фасціоли!

Старший вівчар тільки щось буркнув.

— Отже, як жодна більш не здохне... то що тоді?

— Тоді ви господь-бог, і в неділю після обіду вас запросять на чашку кави на терасу.

— Гм, — сказав Фелікс, — можна було б... Скільки, думаєте ви, здохне за наступний місяць, за півтора місяця?

— П'ять чи п'ятнадцять — хіба я знаю?

— Дванадцять, скажімо. Для мене дуже важливо, щоб жодна більш не здохла, розумієте?

— Ні, — сказав старший вівчар. — А ви самі хоч розумієте, чого хочете?

— Я вам дам грошей, ви купите дванадцять овець і тихенько пустите їх в отару, так щоб ніхто нічого не помітив. Гаразд?

Старший вівчар вагався — все це ніяк не вкладалося в його голову. Та зрештою Фелікс таки умовив його, і старший вівчар пообіцяв дістати дванадцять овець і нікому не прохопитися ані словечком.

І найближчим часом Фелікс узявся за ту авантюру, задуману, щоб сподобитися ласки пана Проска, — і то так запопадливо, що навіть трохи занедбав господарські справи. Щоправда, на той час роботи було мало, причому здебільшого в полі.

Гроші на дванадцять овець Фелікс роздобув швидко. Різник Ленш, який виконував також обов'язки скупника, анітрохи не здивувався, коли Фелікс, продаючи йому відгодованого вола та шестеро свиней, запропонував добряче зменшити вагу.

Він тільки спитав:

— Вам м'ясо чи гроші?

Фелікс узяв гроші.

П'ять мішків суперфосфату, які за Феліксовим наказом забули на польовій межі поляки Адам і Юзек, а селянин Цушке знайшов увечері,

так гарненько округлили суму на купівлю овець, що старший вівчар міг би купити ще й тринадцяту, коли б не шкода було йому викидати гроші на печінкову фасціюлу.

Проте Фелікс не встиг піднести господареві звіт про переборену фасціюлу, бо Фріц Проско з дружиною й дітьми, з лакеєм Шімке та по-коївкою Ерікою подався в Південний Тіроль, щоб остаточно вилікувати діток від скарлатини.

А звіт був — Фелікс із старшим вівчарем добре над ним попрацювали і посміялися. То була суміш напівправди й зухвалого оковамилювання; старший вівчар додав фахового жаргону, а Фелікс подбав про мовно-стильове оформлення, і звіт, що вийшов доладний і гладенький, збивав з пантелику й нічого не говорив. Праця та їм так сподобалася, що вони кілька разів перечитували той твір, і що більше читали, то дуже переймалися ним, аж поки врешті хтось із них висловив думку, що непогано було б послати його до спеціального журналу.

Але іноді, в безсонні нічні години Фелікс розумів, якою безглуздою була його тутешня діяльність. Тоді він примушував себе думати про дівчину під мученицьким стовпом, однак та дівчина була далека, і його ненависть до коричневих звірів уже не палала полум'ям, а тліла жаринною в попелі.

Він згадував той час, коли сам силів у в'язничній камері, але й камера була тільки прикритим спогадом.

Наповзала втомлива, похмура гіркота, бо ж він ненавидів так слабо, де повинен був ненавидіти так сильно, бо робив так мало, де повинен був робити так багато.

Однієї ночі йому сяйнула думка: це тому, що він сприймає тільки випадкові, зовнішні прояви фашизму і ними живить свою ненависть, і коли нелюдське, варварське коїться не біля нього, тоді, — вражений, він сів у своїй постелі, — тоді й коїться воно не для нього.

Але він уже не хотів назад, туди, де намагаєшся закрити очі й вуха і хочеш тільки вижити.

Він послав Баламутові звістку, що хоче з ним зустрітись.

Аж тут повернувся Фріц Проско, і Фелікс передав йому на письмовий стіл свій звіт про переможений фасціольоз.

А через два дні після того — стояв задушливий червневий день — десь зараз же пополудні прикотили під замок чорний «майбах», червоний «фіат», ще дві менші машини та один «опель-капітан» з берлінським номером.

Фелікс без виклику піднявся кам'яними сходами нагору й постукав у двері лакейської.

Лакей Шімке мовив:

— Візит? Виключено! Сьогодні комісія.

Він не запросив Фелікса сісти; лампочки загорялися, сигналізували звідусіль: з кабінету, із зеленого салону, з тераси — всі кликали лакея.

Після обіду, коли звичайно пили каву, у Феліксовій кімнаті задзвонив внутрішній телефон, лакей Шімке сказав:

— Одну секунду, прошу.

Потім у телефон заговорив Фріц Проско.

— Негайно йдіть сюди, інспекторе! На терасу.

На терасі за великим круглим невисоким столом сиділо чоловік п'ятнадцять. Від думки, що наступної миті до тебе звернуться як до людини другого сорту, Фелікс відчув себе непевно, і замість шукати Проска, він обвів збентеженим поглядом товариство, що сиділо за чаєм.

Ніхто не звернув уваги на інспектора, який тільки поставив ногу на першу приступку східців, що вели на терасу; не бачила його й повненька молода жінка, що сиділа якраз навпроти прибулого. Цілковита байдужість, яку зустрів Фелікс, умить розвіяла всю його непевність, випадково його погляд упав на звернене просто до нього обличчя й затримався на ньому.

І він побачив, що повненька молода жінка — то Альма, колишня його однокласниця.

Раптом її очі, що досі дивилися кудись крізь нього, на мить затрималися на його обличчі, а ще за мить вони його впізнали; Альма зблідла й розкрила великий рот — дурнувате обличчя спійманого злодія.

І в цю саму хвилину вона виказала себе цілком: її погляд від Фелікса метнувся до чоловіка, що сидів далі праворуч за столом, — елегантний чорнявий чоловік із м'яким, майже безбородим обличчям, срібні блискучі гудзики й галуни на темно-чорній уніформі.

І Фелікс пригадав, що йому сказали колись про Альминого нареченого: співробітник у штабі Розенберга.

І в її очах, що знову втупилися в нього, він побачив, що й вона пригадала, цілком виразно пригадала, і що цей спогад заповнив її всю. «У мене буде дитина, від Зіггі Цвайга, я люблю його, і байдуже мені, що він єврей...» — і нікому іншому не звірилась вона, а тільки йому, Феліксові Ганушу, бо ж він не належав до «банди».

Усе це: взаємне впізнавання, її переляк, його спогад, її спогад і мимовільна, несвідома зневага й ненависть, що відбилися на його обличчі, — все це лишилось непомічене для решти, й відбулось воно в ті дві секунди, які потрібні були Феліксові, щоб піднятися на чотири сходинок до тераси.

До нього підійшов лакей Шімке й провів у кімнату-сад, зелений салон. Фріц Проско, «пташиний» Фроммберг і граф Бермін сиділи там утрюх, і Фелікс повторив перед ними свою брехню про печінкову фасціюлу, і Проско переможно глянув на графа Берміна (про те, щоб переможно дивитись на інспектора, не могло бути й мови), Бермін недовіжливо похитав головою, а барон Фроммберг колючими очима без повік блимнув на хлопця, знаючи, що той бреше, але дозволяючи поростку Проску тішитися брехнею цього нахаби.

Лакей Шімке провів Фелікса терасою назад, і Фелікс посміхнувся до Альми — ледь помітною холодною посмішкою.

Він стояв у своїй кімнаті біля вікна, курив і чекав. Лора принесла вечерю, встромивши, як завжди, великий палець у масло, але він не обернувся — він чекав, дивлячись на замок. Повітря було густе й застигле, і з приймача сусіди-рибовода тріскотіла далека гроза.

4

Двір заснув, на терасі погасили свічки. Минув якийсь час, вузький серп місяця над замковим парком проплив від старого тиса до високої чорної сосни. Фелікс стояв, прихилившись до тильної стіни повітки, в якій стояв трактор.

Альма в чорному плащі перейшла терасу, спустилася східцями — вона добре запам'ятала паркову хвіртку, якою пішов Фелікс.

Вона вийшла на господарське подвір'я і нерішуче зупинилася. Якраз позад неї, на другому поверсі світилось вікно в кабінеті володаря замку — там працювала комісія.

— Я тут,— сказав Фелікс і відійшов від стіни.

— Ти налякав мене.

— Знаю. Коли хочеш прогулятись — я проведу тебе, якщо дозволиш. Я тут краще знаю, де що... Адже небажано, — додав він по паузі, — щоб нас бачили, правда ж?

— Правда,— сказала вона.

«Вона дуже боїться, — подумав він, — це добре».

Він повів її парком; вони перейшли дорогу, потім бігли вздовж греблі, потім Фелікс перевів її через вузьку кладку й сказав:

— Тут ніхто не ходить уночі.

Він показав на воду внизу, що мерехтіла срібними блискітками:

— Це Кайзерів став, а це,— він прихилився до могутньої сосни, найнижча гілка якої, завтовшки з Альму в поясі, росла за два метри від води,— дерево самовбивців.

Він замовк, чекаючи.

Альма теж помовчала трохи, а тоді заговорила тихим голосом, у якому особливо різко вирізнялися шиплячі звуки.

— Такий випадок, так багато років не бачились, стривай — чотири? шість? — чи ти ще маєш зв'язок з іншими, як ти жив, ах, у мене все гаразд, недавно зустріла Цшумпака, він капітан, червоні канти на штанях і...

— А ти знаєш хоч,— перепинив її Фелікс,— що вони вбили Зіггі Цвайга?

Він сам не знав, чи так це було насправді.

Альма замовкла.

Фелікс міцніше притулився спиною до стовбура, щоб угамувати дрож. Страх і ненависть трусили його.

— Ось подумай,— сказав він,— ти тоді — гм — не стала на слизьку стежку... напередодні Нового року?..

— Я таки стала на слизьку стежку. Хвалити бога!

Вона облишила й думку про базікання, вся напружилась, наготувалась захищатися.

— Та-ак, тепер у тебе була б дитина від Зіггі Цвайга...

— Замовкни!

Він глянув на неї — вона стояла зовсім близько; вона ще боялась, але вже й не приховувала більше своєї ненависті.

— Ти сама почала з наших давніх шкільних історій... Твій чоловік,— міркував Фелікс півголосом,— мабуть, негайно б розлучився. Чи як ти думаєш?

— Я завжди знала, що ти негідник.

Зараз вона плюне, подумав він і засміявся, беззвучно й весело, їй в обличчя.

— Коли ти хочеш грошей... — почала вона.

Тепер він засміявся голосно і, спиною до стовбура, опутився на землю.

— Ах, слухай, Альмо... чи ти дурна? — Він заклав руки за голову. — Сядь-но сюди та подивися, послухай, яка гарна ніч, як тут гарно! Я просто пожартував, побачивши, як ти злякалась.

І він знов засміявся — широко й весело, мов після доброго жарту.

Вона й справді сіла біля нього, проте її недовіра ще не розвіялась.

— Я, власне, зовсім недавно опинився в сільському господарстві,— тепер балакав уже він,— а доти був театр, ти ж знаєш, я завжди хотів у театр, хіба ти не пригадуєш...

І він розказав: правду й вигадку, що могла бути правдою, з їхнього гімназистського життя в маленькому містечку, де батько її обіймав посаду прокурора. Він розповідав анекдоти про театр — які вичитав, почув чи вигадав експромтом.

Він розповідав і розповідав, розсмішив Альму, з її обличчя по-троху зникли страх і ненависть, — перелякалась, дурна, дозволила якось нікчемі так з нею розмовляти! — вона гордовито стисла губи й підвелась.

— Я йду, — мовила вона.

Побачивши, що він теж хоче підвестись, додала:

— Я сама знайду дорогу.

— Нічого, — відповів Фелікс, — я теж іду.

Вона тільки терпіла його поруч себе і не намагалась приховувати це.

— А що ви тут робите? — спитав він. Йому довелося повторити своє запитання.

— У чоловіка тут справи, — неохоче відповіла вона.

— Що ж саме?

— А що тобі до цього?

І що він собі уявив, цей тип! Альма б залюбки звернулася до нього на «ви» й наказала йому замовкнути.

— Мені цікаво, — недбало кинув Фелікс.

Вона й не збиралася відповідати. Не тому, що треба було берегти таємницю, не тому, що вона не довіряла Феліксові. Просто вона не хотіла відповідати служникові господаря дому.

— Мені цікаво, — повторив Фелікс — не голосніше, але так, ніби після кожного слова ставив крапку, і фраза стала серйозною й вагавитою.

Вони були на останній греблі, за ставком тьмяно блищала асфальтова дорога, а там парк, замок. Альма мовчала, тільки пішла швидше.

Фелікс зрозумів, що помилився в своїх розрахунках, — Альма не спуститься до балачок з тим, хто мусить заходити в двері для слуг.

Ще сто метрів до парку. Фелікс схопив Альму за плечі, повернув до себе — тепер вони стояли одне проти одного, обличчя до обличчя, ненависть до ненависті.

Злякався перший Фелікс. Але пропащий той, хто піддається страху.

Фелікс був сповнений рішучості не стати тим, пропащим.

— Мені цікаво, — повторив він самими губами, що ледве ворухнулися.

Альма спробувала вивільнитись.

— Якось я втримав за роги молодого бугая, — сказав він. — Тоді теж було так: він або я.

— Я плюну на тебе!

— Ми вже не в школі, — мовив він.

— Я кричатиму!

— Сьогодні ввечері я написав листа, якого твій чоловік неодмінно отримає, коли ти... коли зі мною щось станеться.

— Шантажист! Злочинець! — вона вила й сопіла з люті.

— Навіть коли ти віддаси мене в руки твоїм чорним друзям, — сказав він, — навіть тоді твій чоловік дізнається...

Раптом вона перестала пручатись; він відчув це й пустив її плечі.

Альма ступила півкроку назад; місяць освітив її обличчя. Вона дивилася на Фелікса й плакала.

Отак, дивлячись на нього й плачучи, вона заговорила:

— О господи, Феліксе, яке мені діло до того, що вони роблять,— якесь об'єднання земель — чи щось таке — я ж про те нічого не знаю. Яке мені до того діло? У мене двоє дітей, дівчатка, чотири й два роки, коли мій чоловік довідається про... про тодішне, того ж таки дня я візьму своїх дітей за руки, ми живемо біля води, в Грюнау, — невже ти хочеш убити моїх дітей?

Альма не грала ролі — вона боролася за життя своїх дітей.

— Я тоді прийшла до тебе, нікому іншому я не довіряла, навіть рідній матері — чи повинні загинути мої діти тому, що їхня мати колись довірилася тобі, Феліксе?

— Що за об'єднання земель? — спитав він.

— Я не знаю. Щось між Котбусом і Баутценом.

Він зрозумів, що вона бреше. Вона знала про план.

— Я знаю, ти проти... проти націонал-соціалізму,— говорила вона далі,— але ж ти все-таки завжди був порядний... пам'ятаєш іще, як ти побився за мене? З Цшумпаком? І з Бодо, твоїм другом? Ти щось проти нас маєш, може, тобі заподіяли кривду, але злочинцем ти не можеш бути, ти — ні...

Вона говорила й говорила, і він відчув, що більш не може вимагати, бо ж вона старалася йому довести, що, поводячись отак, він перестає бути порядною людиною. І він бачив її неприкритий страх, бачив з виразу її обличчя, що вона таки потягне своїх дітей за собою в воду... і справді, чи це порядно, життям дітей шантажувати матір?

Він сказав:

— Коли зі мною щось станеться, твій чоловік отримає листа...

І збагнув, сказавши це, що він програв.

І збагнув також, чому він програв: тому що її порядність, порядність дружини офіцера-есесівця з нацистського міністерства, він поставив на один шабель із своєю власною порядністю, а точніше: тому що він хотів бути порядним в очах дружини есесівця.

Він не дивився їй услід.

Він побіг назад тим самим шляхом, яким вони прийшли, і сів на березі Кайзерового ставка, прихилившись спиною до могутнього дерева самовбивців.

Десь диркнула лиска, крук каркнув уві сні, кумкнула самотня жаба, короп, рятуючись від шуки, вистрибнув високо в повітря, шелестів очерет, у риштаку дзюркотіла вода, миша зашелестіла в шорсткій береговій траві, і десь у чорних лісах за ставком гавкала лисиця.

Фелікс слухав і не чув усього того. Одна думка заповонила його: він не справився із завданням.

Він душив, але розм'як, коли очі у ворога полізли з орбіт.

Але він принаймні не тішив себе думкою, що ворог, якому він подарував життя, буде йому за те влячний.

І таке він знав: за м'яке серце часто платять життям.

Він підвівся й пішов додому. Повітря було задушливе, стало темно — чорні хмари пожерли місяць.

Два вікна у замку світилися, вони були розчинені — певно, панове з комісії не витерпіли задухи.

Може, Альма вже все розповіла, може, чоловік її вже подзвонив, може, чорні людолови вже їхали по нього.

Фелікс вивів на подвір'я свій велосипед — коли він постарається, то за дві години добудеться додому й розповість Баламутові те, що йому пощастило вивідати. І про свій промах скаже.

Бо вранці — не пізніше — приїде гестапо.

Собі на подив він не боявся. Почуття, що він не встояв у відповідальний момент, було таке сильне, що витіснило всі інші.

Він скочив на велосипед. Раптом у чорному небі щось загуло, застугоніло, і наступної миті могутній подих близької бурі промчав понад маетком, понад парком і замком; з гуркотом упала на терасу береза, брязнуло розбите скло, з відчиненого вікна кабінету в оскаженілу ніч полетіли, крутячись, білі аркуші.

Фелікс кинув свій велосипед посеред двору й побіг до portalу. Несподівано повітря знерухоміло, застигло, і кілька білих аркушів упало на заскороджений пісок; Фелікс підхопив їх, чорне небо розверзлось, і ніч захлинулася в потоках води, в громах і блискавицях.

Фелікс пробіг назад через двір, так і лишивши велосипед там, де він лежав, дістав кишеньковий ліхтарик із своєї тумбочки — бо не було електрики — розгладив зім'яті аркуші й прочитав, і зрозумів, що тримає в руках таємницю комісії. Нічого викінченого чи точного, прив'язаного до місця й часу, ніяких подробиць — але тут було найголовніше: ідея, яку виплекав Фріц Проско.

Вибору не було: може, дорогою його вб'є блискавка, може, не вб'є, але він повинен спробувати дістатися до Баламута, поки його не схопило гестапо.

Негода лютувала так, наче й не думала коли-небудь угамуватись. Він знайшов свій велосипед і поїхав. Блискавки вказували йому дорогу, й вони ж сліпили його, в одну мить дощ вимочив його до нитки, але він же й захищав його від негайної погоні, буря жбурляла зламане гілля йому під колеса й підганяла, штовхаючи в спину.

О третій годині ранку Фелікс постукав у вікно до Баламута.

Він розгорнув клейонку, якою дівчата застеляли йому стіл, і вийняв аркуші, підібрані ним на подвір'ї замку. Це був, поки що в загальних обрисах, план депортації й пізнішого фізичного знищення всього серболужицького народу. І дітей включно. І солдатів, що живі повернуться з війни. А також і тих, хто серед рідного народу служив інтересам своїх убивців.

Як місце страти серболужицького народу комісія пропонувала рудники Лотарінгії і ще — це зазначалося в короткому додатку, підписаному рукою Гімmlера, — болота у верхів'ях Прип'яті. Болота у верхів'ях Прип'яті, що лежали по той бік радянського кордону. Говорилося тут також про об'єднання земель, на яке натякала Альма. Сказано було так: «Нове заселення території не передбачається». Щоб земля не зосталася без власників, про це вже хотіли подбати проски, фроммберги та берміни.

Відповідальність за розробку й виконання плану покладалася на міністерство Розенберга, а отже, й на Альминого чоловіка.

Фелікс розповів, що пожалів двох її дітей. Баламут його не лаяв.

— Ми завжди їх жаліємо, Феліксе, — сказав він. — І рідко жалієм самих себе.

Він звелів Феліксові йти додому й перевдягтися в сухе.

Батьки перелякались. Фелікс сказав, що мусить негайно їхати. Мати заголосила, відчувши небезпеку.

Батько мовив:

— Заспокойся, матінко. Якщо він мусить, значить, мусить.

Коли Фелікс, прощаючись, подав матері руку, губи в неї сіпались.

Батько проковтнув клубок у горлі й сказав:

— Ну що ж...

Баламут говорив:

— У селі Дрівкіці живе Росманів Ернст...

— Там? — перепинив його Фелікс. — Я бачив його в Крайтерсбаху...

— Знаю, — сказав Баламут. — Він краще знатиме, ніж я, що тобі тепер треба робити.

І він пояснив Феліксові, як знайти польського військовополоненого Євгеніуша Рильського в селі Дрівкіці, що лежить у лісі, за чотири кілометри від Вусдіца, та як з ним поговорити, не привертаючи нічий уваги.

6

Гроза відійшла, із соснового бору викочується раннє літнє сонце.

В небо злітає жайворонок, на громовідводі сільської церковки погойдується дрізд; міцний, терпкий запах лине від соснового бору, готова до сінокосу лука, всіяна маргаритками й курячою сліпотою, тоне в ромашкових пахошах, що плинуть сюди з високого схилу; зайчена нерішуче-присіло посеред шляху; від хутора, що стоїть обіч дороги самотою, йде хлопець, руки в кишенях, в зубах біла парасолька бузинового цвіту, і півголосом щось наспівує чи то мугикає, він дивиться на Фелікса й усміхається, наспівуючи; на хуторі одне вікно відчинене, і дівчина дивиться хлопцеві вслід, вона теж усміхається Феліксові, чи й твоя ніч була така гарна, а Фелікс проїжджає мимо й киває їй, і все вбирає в себе.

Хлопця того поженуть на війну, дівчину пошлють на лотарінгські рудники чи в лихоманку боліт Прип'яті, ромашки й сосновий бір пахнутимуть, і лука цвістиме, і дрізд співатиме, і жайворонок злітатиме в небо, але й ромашки, й бір, і лука, і квіти, й птахи належатимуть Проску, що любить своїх дітей і збирає старі біблії, чи барону Фроммбергу — старому, який плекає й захищає лужицьких птахів, чи молодому, який командує танками; чи графові Берміну, який за родинною традицією є піетистом і, крім того, має парк, куди ходять мов на прощу.

А ми, ми протягом п'ятнадцяти сторіч корчували ліси й осушували болота, сіяли хліб та будували мости через річки, будували села для себе й замки та міста для наших панів, ми помирили за їхню батьківщину, а вони зневажали й забороняли мову наших матерів; останній раз ми повинні гинути за їхній фатерлянд, а потім ми, хто зостанеться, повинні будемо померти — в болотах чи рудниках.

Фелікс пригадав долю народу гереро в Південно-Західній Африці: їх загнано в Калахарі, безводну голодну пустелю, і вони загинули від спраги й голоду — діти, жінки, чоловіки й худоба.

І тоді їхня земля дісталася фроммбергам, бермінам, проскам. Може, звалися вони інакше. Та були ті самі.

Ніхто не врятував гереро. Не було такої сили.

Хто врятує нас?

Так думав Фелікс Гануш, їдучи запашного літнього ранку в село Дрівкіца, де жив Ернст Росман.

7

Садина селянина Мартіна Нука лежала в самому кінці села, недалеко від неї розпадалася покинута кошара, і на клинку серадели між кошарою та садобою Нука махав косою польський військовополонений. Над полями ще панувала тиша.

Колишній шлях до кошари так заріс бур'яном, що від нього залилася тільки вузька стежка. Цією стежкою Фелікс, ніким не помічений, наблизився до полоненого з косою. Він поставив велосипед під стіною, складеною з кругляччя, і свиснув, як свистів колись, хлопчаком.

Полонений випростався, прислухався і підійшов ближче. Він був молодий, на вигляд здоровий і дужий, а обвислі вуса робили його обличчя добродушним і наївним.

Він зупинився й вийняв з кишені мантачку.

— Що сталося? — запитав він.

Фелікс похапцем розповів.

— Прокляття! — тихо вилаявся Ернст Росман, і раптом вуса на його обличчі перестали будь-що означати, тонкі губи під ними міцно стислися, очі дивилися суворо, наче вони ніколи й не були добродушно-наївними.

— Та жінка розкаже чи ні?

Фелікс замислився; неможливо було сказати, чи Альма зі страху мовчатиме, чи розкаже.

— Що вірогідніше?

І на це Фелікс не міг відповісти.

— Почекай! — сказав Ернст і зайняв ще одну ручку. Замахувався він косою не дуже широко і брав небагато, всі його думки й сили були зосереджені на небезпеці, що її несла в собі незнайома жінка. Вирішувати треба було швидко, хоч ішлося про життя і смерть. Життя і смерть Фелікса. І Баламута. І своє власне. Бо ж хто знає, скільки мовчатиме Фелікс, коли гестапо наполяже, щоб примусити його заговорити.

Ну гаразд...

— Єдиний шанс, — мовив Ернст, знов приклавши мантачку до кишені, — що вона мовчатиме.

Фелікс кивнув.

— Коли ти зараз підеш у підпілля, зникнеш, а вона мовчатиме, то це, власне, те саме, наче б вона тебе зрадила. Та коли ж вона не мовчатиме...

Він залишив Феліксові додумувати, що це означатиме.

А по хвилі додав:

— ...тоді все залежить від тебе.

— Я знаю, — сказав Фелікс. Цієї миті він був певний, що витримає, хоч би що вони з ним робили.

— Те, що ти дізнався, варті ставки, — мовив Ернст. — Але нині якийсь час нам треба сидіти зовсім тихо. Бо інакше вони зараз же нападуть на твій слід. Як тільки вони похопляться, що бракує тих аркушів, які полетіли у вікно, то одразу ж забігають навколо вашого замку. Це зрозуміло.

— Так, — сказав Фелікс. — Але ж ми однаково повинні... — Він за-

тнувся; здавалося, нелегко було висловити, що має статись.—...попередити, роз'яснити.

Ернст Росман глянув на нього.

— Спершу мусимо переконатися, що тобі не загрожує небезпека,— він усміхнувся й назвав Фелікса колишнім його прізвиськом.— старий Борбасе!

Він простяг йому руку.

— Ідь тепер на роботу, і коли нічого не станеться, себто, коли ще залишишся на волі, будь сьогодні ввечері об одинадцятій знову тут, на цьому самому місці.

— Гаразд.

— А як тебе схоплять, не забувай ні на мить, що ми таки заженемо їх в пекло. Це тобі допоможе. — Він ще раз глянув на нього, суворо й ніжно.— На все добре, Феліксе!

Ті чотири кілометри до Вусдіца видалися Феліксові найтяжчим з усього, що йому доводилося будь-коли пережити.

Він був ніякий не герой, він боявся, смертельно боявся. Він їхав лісом; на кожному метрі була сосна і на кожній другій — сук, якраз добрий, щоб повиснути на ньому і втекти від страху та й від життя разом. Померти, мабуть, нетяжко — тяжко, коли тебе вбивають.

Дитиною він насвистував, коли боявся. Або ж співав: «Добрий вечір, матінко, а де ж твоя донечка...»

І він заспівав — уривками, крізь зуби — слова й мелодію.

І це вони теж хочуть убити: пісню, слова, мелодію. І малу сестричку Лену, що співає цієї пісні з подругами біля хвіртки, коли вони думають про те, як незабаром підуть з дому, стануть наймицками, а тоді з'явиться хлопець, життя таке дивовижне, і вони зітхають, і співають давньої сумної пісні, а тоді регочуться, пустують, і їм весело...

І вдова Наконц теж у списку смертників. Вона піде в болота, не варто гнати її в рудник.

І діти, що бігають у Вірбіц до школи, за п'ять кілометрів, і малі, кому два чи чотири роки — як Альминим дочкам, — і вони повинні загинути.

Фелікс більше не боявся, ненависть до вбивців його народу розвіяла страх. Він більше не дивився на сосни при дорозі, приміряючись, чи досить міцні в них гілки, щоб накласти на себе руки. Він розмірено й сильно натискав на педалі, він їхав на боротьбу. Якою ж різною буває та боротьба: навіть коли мовчиш, навіть коли тебе вбивають, а ти мовчиш, і тоді ти борець. Навіть коли ти суворий інспектор у маєтку й під цим прикриттям допомагаєш будити й гуртувати опір, і тоді ти борець. І кінець кінцем — ні, сумніву нема, таки ми їх заженемо в пекло!

8

Фелікс в'їхав на господарське подвір'я й поставив велосипед під своїм вікном. Зайшов у стайню — Боровський і коней своїх не почиствовав, і гною не вивіз. Фелікс зайшов до кімнати, де жили Боровський і дідусь Граф. Боровський лежав у брудних чоботях на ліжку й спав з відкритим ротом.

— Негайно йдіть у стайню, Боровський! — не дуже голосно сказав Фелікс.

Хлопець підскочив і зіщулився під Феліксовим поглядом. За три хвилини він уже буркочучи, штовхав тачку з гноєм із стайні.

Фелікс зазирнув до корівні, забіг до кошари; старший вівчар сказав: «Знов одна», Фелікс кивнув, зробив собі запис і побачив, що має ще в запасі п'ять овець.

На терасі двоє робітників лісництва розпилювали повалену березу, а садівник відтягав набік гілля.

Фелікс привітався і зауважив, мовляв, жахлива була буря вночі.

Один із робітників (Фелікс трохи його знав: звали його Еміль Клоц, колись він був відомим важкоатлетом, а тепер став ревним адвентистом) випростався й басом промовив:

— Господь не дозволяє, щоб з нього насміхалися!

І показав на величезний круглий стіл.

— Це ж і стіл господь розтрошив, — додав за нього замковий садівник. Звалена бурею береза розбила дубову стільницю.

Феліксові здалося, ніби на другому поверсі замку, де кімнати для гостей, відчинилося вікно. Він глянув угору, і йому привиділося, що то Альма відсахнулася од вікна.

Знов де не взявся страх, але Фелікс переборов його й пішов назустріч небезпеці. Він ступив у чорну кухонну діру й привітно звернувся до ненависної економки:

— Доброго ранку, фройляйн Вахтель! А чи можна позапланову чашечку кави?

Товста економка мовчки подибала перевальцем до плити і взяла черпак.

— Ах, ні, фройляйн Вахтель, — сказав Фелікс. — Я хотів сказати: кави!

Вона обернулася.

— Ви хочете пити чи заважати мені працювати?

— Як дасте мені сьогодні чашку справжньої кави, завтра я вам принесу плитку шоколаду.

Він хотів будь-що зостатися в кухні — може, щось та дізнається.

За шоколад — з начинкою чи без — економка ладна була продати не те що душу, а й свою владу. Хоч її волосинки над верхньою губою все ще були сердито настовбурчені, вона таки взялася за бляшанку з кавою.

Задеренчав телефон, і дивно спотворений голос Еріки гукнув:

— Кухня! Кухня!

— Що там?

— Негайно сніданок для берлінки: чай, яйця на блюдці.

— Можеш уже прийти, — буркнула економка і поклала трубку. Вона вкинула двоє яєць в окріп, налила в кухлик чаю, дістала з духовки хрумкі хлібці, поставила на тачку масло, мед, повидло, сир, копчену шинку і, вже як зайшла Еріка, поклала на блюдце некруті зварені яйця.

Еріка кивнула Феліксові, взяла тачку, позіхнула й сказала економці:

— Зараз спуститься шофер.

— Він же збирався їхати на полювання, — кинув Фелікс.

Еріка зрозуміла, що він мав на увазі не шофера; вона пояснила:

— Поїде тільки дружина, він ще лишається.

Вона підняла тачку й пішла вгору кам'яними сходами для слуг. Феліксові набридло сидіти біля буркотливої Вахтель, та й не хотілося бачити Альминого кремезного водія-есесівця.

— Я прийду пізніше, — недбало кинув він і вийшов з кухні.

В помешканні йому впало в око незім'яте ліжко — воно могло би-

казати, що його не було тут уночі. Він скинув чоботи, шпурнув піджак і штани на спинку стільця й ліг у ліжко.

Що це означає, що Альма від'їздить так раптово, так очевидно поспішаючи? Чи означає це, що гестапо вже їде по нього, і вона не хоче бути тут, коли його забератимуть? Чи, може, шок був такий великий, що їй лишалось тільки одне — їхати, якомога швидше їхати геть із цього Вусдіца?

Повз вікно прогуркотіло важке авто, Фелікс скочив на ноги, кинувся до вікна — ніде ніякого авто. То пролопотіли крильми голуби! Але кров усе так само бухала у вухах, і страх душив, не відпускав.

Він знов одягся — постіль була досить зім'ята.

Через двір пройшла Еріка з його сніданком. У кімнаті вона підняла серветку й спитала:

— З'їсте?

Під серветкою було двоє яєць на блюдці.

— Авжеж, з'їм!

— Такий шарварок зчинила, — сказала Еріка, — а потім ні до чого й не торкнулася. Мабуть, погиркалася зі своїм старим.

— Про мене, — кинув Фелікс. — Принаймні спасибі їй, мені достався панський сніданок. Красно дякую, фройляйн Еріко!

Покоївка не відповіла; вона накрила на стіл, узяла в праву руку порожню тацю, лівою погладила фартушок (завбільшки з хустинку) на пласкому животі, розтулила губи, похитала головою і, сумовито усміхнувшись, пішла. Коли за нею зачинилися двері, Фелікс побачив, що вона принесла йому ще й копченої шинки. І раптом він подумав: сніданок перед стратою. Покоївка щось чула, вона знає, що по нього їде гестапо. Ось чому вона хотіла щось сказати й не сказала, ось чому так сумовито усміхнулась.

Шинка смачно пахла, в кухлику була не щоденна гаряча водичка кольору кави, а міцний, свіжо заварений чай. Фелікс крутнувся, розчинив вікно, серце шалено калатало в грудях; і раптом воно заболіло, як болить різана рана — рівним, сильним болем.

Він уже хотів, щоб швидше приїхало те гестапо.

Та замість гестапо з-за повітки з добривами виринули військово-полонені — вони прямували до місця збору. За ними йшли Емма Ганчке і Мюллериха, Мюллериха щось говорила, але Емма нічого не хотіла чути, кожної ночі вона бачила, як її син Курт помирає над Крітом, повиснувши на парашуті, й проклинала тих, хто погнав його на смерть.

Прочовгав мимо дідусь Граф, з'явилася Густль Яндо, поляки голосно зареготали — певне, Густль розказала нескромний анекдот. Кешнік возився коло свого «бульдога», що тихо диркотів перед повіткою.

Фелікс прикурив сигарету — восьму, відколи поставив велосипед під вікном, — і пішов до місця збору. Як завжди, він розподілив роботу, але сьогодні ще подумав: Кешнік усе корчить із себе велике цабе перед поляками, він штурмовик, хоч і не дуже ревний, проте ж він не знає, що і йому, так само як полякам, присуджено носити тавро раба на грудях і на спині, хай тільки нацисти виграють війну.

Перед брамою замку стояв «опель-капітан» із увімкнутим двигуном. З наймитів біля Фелікса лишився сам дідусь Граф.

— Іди погуляй, дідусю, — сказав Фелікс, — чи полеж на траві.

Сьогодні йому не хотілося шукати роботу для цього старого, зігнутого важкою роботою чоловіка.

Старий сумно глянув на нього.

— Ні, ні, — пробурмотів він. — Краще возитиму гноївку.

Із замку вийшла Альма, здоровань-водій розчинив перед нею дверцята, ось дверцята ляснули, й авто тихо виїхало на дорогу.

— Про мене,— сказав Фелікс. Але дідусь Граф був уже біля волів...

День минув. Це було дванадцять разів по шістдесят хвилин, поки їздові розпрягли коней, жінки із своїми кошельми пішли додому, а Кешнік замкнув за собою, «бульдогом» і Фрідою двері повітки. Дванадцять разів по шістдесят хвилин, і кожної з них перед Феліксом могли з'явитися люди з блискучим значком у кишені. Вони не прийшли. Ще ні.

Вечерю, так само як сніданок і обід, він відніс доярам, гройшовши через свою кухню.

Він витягнув з валізи свій щоденник, якого вів від першої зустрічі з Беатою.

Це не був справжній щоденник. Спочатку це була історія кохання, як його бачить той, хто його сам пережив; не все можна було взяти й записати туди, адже кожного дня могло так статись, що в ту розмову непрохано втрутиться гестапо.

Він погортав перші п'ять зошитів, перечитав записане в шостому. Там була історія дівчини Анжеліки, сухі слова, ніхто не відчув би в них ненависті.

В останньому записі йшлося про рідне село, яким його застав Фелікс, повернувшись додому,— холодний, безкровний звіт для кожного, хто не горів сам.

Він узяв свою авторучку, старанно вивів дату:

«14 червня 1941 року».

Далі записав — кожне речення забирало багато часу:

«Нині мені минуло двадцять п'ять років. І все ще мені здається, що життя й не починалося. І все ще я уявляю, яке воно має бути, коли воно почнеться. В Біблії є чистилище, там душі чекають раю. Я теж перебуваю в чистилищі й чекаю життя.

Недавно прочитав я в одній книжці про те, як іспанці завоювали Мексику. Іспанцям потрібне було золото. Тих індіанців, котрі були досить здорові й готові були визнати завойовників за своїх нових богів, іспанці послали в рудники, а решту, слабких і тих, що не скорилися, загнали в болота. І народ загинув.

Я все думаю: що сьогодні заміняє золото?

Чи під тонким шаром орної землі нашого бідного степу сховані поклади бурого вугілля, найбагатші в Європі?

Каолін, кварцові піски?

Ліси, стави, родючий чорнозем?

Чи стримана, зворушлива краса нашого краю?

Для нас, я знаю, це — краса рідного краю.

Ії неможливо описати. Струмок, що сонно грається з вигадливими тінями прибережних верб,— гарний, але він не тільки гарний, а й глибокий, це ж у ньому ти ловив форелей, це ж у ньому ще твій батько наловив був раків, продав і за ті гроші купив матері хустку, а мати мала тоді шістнадцять років і була наймичкою. У тому струмку, в рівчачку, втопився твій прадід. Графів бугай був вирвався на волю, його треба було піймати, бугай накинувся на твого прадіда, вибив з нього дух і скинув у мізерний рівчачок.

Цим теж дорогий тобі струмок.

Страшними оповідками, які ти знаєш про цей струмок, і казками, що їх струмок розказував дівчатам-пастушкам, і піснею про водяника, що живе в цьому, і тільки в цьому струмку,— всім цим струмок дорогий тобі й гарний.

Це і є краса рідного краю; ти не кажеш: «мій край», ти кажеш: «наш край».

Це й не хата, де ти живеш, і навіть не село — рідний край простягається так далеко, як далеко ти можеш іти й на кожному кроці бачити сліди діянь тих, від кого ти походиш.

Краса рідного краю заміняє нам золото.

А Фріцові Проску?

Він називає рідний край цифрами: гектарами, кубометрами, тоннами. А гектари, кубометри, тонни можна перевести в золото. З якою метою?

Коли наш край перестане бути нашим краєм, його можна буде перевести в золото.

Все вони намагаються перевести в золото: рідний край і батьківщину, пісні й казки, любов і ненависть. Але понад усе цінують вони бажання володіти золотом».

Написавши це, Фелікс глянув на годинник: за кілька хвилин десята.

Він склав зошити, замкнув їх у валізі, але, трохи подумавши, дістав знову. Заразом вибрав найважливіші листи батьків та сестер і загорнув їх у цупкий папір, тоді міцно обв'язав пакуночок шворкою і взяв з собою.

Він дбайливо замкнув помешкання, поклав ключ на його місце — в мишачу нору за входними дверима, й сів на велосипед.

Іхав він повільно, та однаково на умовлене місце приїхав надто рано. Поставив велосипед під напіврозваленною стіною старої кошари і розшукав серед кущів дернову лавку, де могли сісти двоє.

9

Десь на другому кінці села гавкав собака, гавкав змуджено, через великі проміжки часу; від сільського ставка долиняло переливчате й мелодійне кумкання жаб; десь загукав бугай і зовсім близько, чи не в самій руїні, крикнула сова.

Зашелестіла трава, і наполохана сова полетіла геть.

Підійшов Ернст Росман і побачив Фелікса на дерновій лавці.

— А, старий Борбас, — мовив він, і в тих словах було все: легкість і радість, приязнь і довіра.

— Усе ще! — відказав Фелікс і посміхнувся, бо раптом зрозумів: таки ми заженемо ту банду в болото.

Фелікс розповів, що побачив за день.

— І що ти думаєш?

— Думаю, що вона триматиме язика за зубами, — відповів Фелікс і сам здивувався з своєї певності.

— Можливо, — погодився Ернст, — і що ж ти тоді?

— Я? Ми щось робитимемо!

— І вони тебе схоплять, рано чи пізно.

Ернст вважав, що повинен попередити недосвідченого, запального й не дуже дисциплінованого друга, на яку небезпеку той наражається.

— А що, чекати, поки мене знищать в Лотарінгії?

Ернст Росман кивнув головою і проказав:

— «Лиш той життя достойний і свободи, хто їх виборює щодень». Фелікс спантеличено глянув на нього.

Ернст усміхнувся:

— Складачі теж читають іноді Гете.

Дарма що Ернст цілий день думав про Фелікса, тепер усе здавалося йому непевним, і він залюбки послав би Фелікса знов додому, щоб подумати ще якийсь час. Відповідальність була тяжка.

Але, зробивши зусилля, він сказав:

— Що ж, поговоримо.

Вже після кількох слів вони засперечались. Фелікс хотів двісті чи триста сіл зробити геройськими селами: повстання проти смерті в рудниках, проти смерті в болотах! Перед очима в нього був тільки той фашистський план знищення народу; ні праворуч, ні ліворуч, ні за тим планом він нічого не бачив.

Ернст сказав:

— Самі ж себе ви не врятуєте, навіть коли битиметесь як герої.

— Але ми помremo як герої!

Ернст похитав головою.

— Ніхто не помирає заради того, щоб бути героєм. Подумай трохи!

Фелікс подумав; перед внутрішнім зором його пройшли майбутні герої: Венцель, Мрозак, Венк, Лога — і зрозумів: ніхто не хоче помирати тільки для того, щоб бути героєм.

І він сам, навіть він сам був готовий померти лише заради майбутнього життя.

— Твоя правда,— мовив він.

Ернст пояснив:

— Кожен свій вчинок, кожную дію ми повинні підпорядковувати дню визволення, як єдиній меті. Ми повинні робити все, що в наших силах, щоб він настав швидше. І ми повинні все робити, щоб, коли той день настане, бути готовими до завдань, які він перед нами поставить.— Він усміхнувся й додав: — Гарно висловити це я не вмію, але я знаю, що кажу правду.

— Так, ти маєш рацію,— сказав Фелікс і мовив сам до себе: — День визволення...

Воно ще не давалося, це слово, ні думці, ні почуттю: голодний говорить про ситість.

У Фелікса на язика настирливо крутилось одне запитання; він не хотів питати вголос, бо сам знав відповідь і не хотів визнавати ту відповідь правдивою. І все-таки він спитав:

— І хто ж... хто принесе цей день?

— Ти знаєш,— відповів Ернст.

Фелікс знав, адже де ще в світі була така сила, щоб могла знищити фашистів? Тільки Росія. Але що ж воно таке, та червона Росія, той Радянський Союз? Хіба ж не навчили його змалечку, що то кривавий, жахливий апокаліпсис людства?

Він похилив голову.

— Немає іншої такої сили,— прошепотів він, і додав по хвилі: — Іншої можливості також немає...

— Ні,— сказав Ернст Росман,— немає.

— Щоб боротися — немає іншої,— сказав Фелікс, підвівши голову.— Але щоб жити! Якщо після війни мені ще зостанеться час, щоб

жити, то так само як зараз не живу їхнім коричневим життям, не буду жити й вашим червоним! Ні!

Ернст Росман уважно подивився на нього.

Потім він сказав:

— Феліксе, ти забиваєш свій гімназистський черепок смішними й небезпечними речами! Ми мусимо боротися з найбезжальнішим з ворогів, а ти ще розмірковуєш, яку для цього пов'язати краватку: зелену чи блакитну! Хлопче, Борбасе, як же ти матимеш силу для цієї боротьби, де ти щодня маєш бути готовий підставити голову під сокиру, — як же ти матимеш ту силу, коли отак сушиш собі голову тим, як колись у далекому майбутньому порозумієшся з твоїм єдиним союзником у цій боротьбі не на життя, а на смерть! Життя, Феліксе, розумніше. І сильніше за ваші інтелектуальні потуги! Воно кожному зокрема відкриває, як треба жити.

Фелікс не спалахнув гнівом — він усміхнувся.

— Тепер ти справжнісінький комуніст, Ернсте! Як Агнеса, — мовив він. — Ну чисто як у церкві: або ж ти віруєш у нашого бога, або ти безбожник. Але ж є тисяча богів. І є тисяча способів прожити життя.

Ернст похитав головою.

— Як глянеш у корінь отій тисячі твоїх способів, то й побачиш, що всі вони є просто різновидами одного способу або другого.

— Коричневого чи червоного?

— Так — коричневого чи червоного.

— Це твоя комуністична омана, — заперечив Фелікс. — Але не будемо про це більше сперечатись. Тепер ми мусимо боротись — і тут справді є тільки червоне чи коричневе.

Він простяг другові руку.

Той міцно потис її й сказав:

— Колись ти збагнеш, що життя й боротьба — аж ніяк не різні речі.

Вони підвелись і пліч-о-пліч пішли майже зовсім зарослою стежкою на дорогу. Фелікс посоромився віддавати другові свій пакуночок.

Коли вони вже вийшли на дорогу, позаду заспівав соловей. Він сидів десь у густому чагарнику біля напіврозваленної будівлі.

Соловей співав, ніби й не думав колись змовкати.

Друзі посідали на росяну траву край дороги й стали чекати — Феліксів велосипед стояв там під стіною. Вони не хотіли полохати солов'я.

ДАША

1

Лунали ті самі фанфари, що оголошували бліцкріг проти Польщі, вторгнення в Норвегію, загарбання Франції, підкорення Греції, проте цього разу багато вух уже вчувало в тому бляшаному тріумфі сурму останнього суду й виття спійманого звіра.

Про що б не говорили поміж себе люди, думали вони одне й те саме: це ж тільки тепер почалася справжня війна.

І кожен щось зауважував.

Скарбник Губер:

— Ми розіб'ємо їх на пари, а хто зостанеться, тих потопимо у Волзі.

Робітник лісництва Еміль Клоц, адвентист:

— Господь їх покарав сліпотою. Він поб'є їх, як псів шолудивих.

Тракторист Макс Кешнік:

— Досить нам було вже й того, що ми завоювали. Ми з Фрідою швиденько одружимося, бо на росіян їм треба буде багато солдатів.

Баламут до сивобородого старшого вчителя:

— Це початок вашого кінця!

Старший вчитель:

— Боже нас борони від такого кінця! Адже ж то буде червоний кінець!

А Фелікс Гануш, що тієї ночі перед арештом (відтоді минуло майже п'ять років) написав останній свій рядок, склав вірш — хвалебну пісню красі рідного краю. Це було так, ніби майбутнє визволення рідного краю можна було провістити по ньому і в ньому самому.

Йому самому було нелегко збагнути, що відбувається в ньому, але це чи не вперше він не збирався робити розтин своєї душі; він прийняв непохитну віру в перемогу й пробував жити тією вірою.

Зовні в його поведінці, здавалось, нічого не змінилось.

Якогось вечора прийшов до нього полонений Адам Шевчик і без зайвих церемоній попросив у нього штани, причому саме ті, які Фелікс сам вдягав дуже рідко.

Полонений не приховував, що хоче втекти і що мета його — один із партизанських загонів, що саме організовувались.

Фелікс дав йому штани; на третій день після того полонений Адам Шевчик зник. А через п'ять днів Ернст Росман сказав Феліксові:

— До речі, твій Адам щасливо дістався, куди хотів.

Здавалось, нічого не змінилось і в Феліксовому хазяйнуванні на Проскових землях.

Але лиш половина жита з сімдесяти гектарів землі потрапила в комору, а решта і весь овес пропали за кілька тижнів обложного дощу, який почався саме того дня, коли селянин Цушке, наймлявіший у селі, скосив і обмолотив увесь свій урожай.

Тільки Просковим вівцям і далі жилося добре: нарешті печінкова фасціола була подолана — на початок вересня у Фелікса в запасі все ще була одна вівця.

Це й відіграло вирішальну роль, коли виявилось, що Альма не забула Фелікса; діяла вона повільно, обережно, і несподівано Фелікс дістав повістку на медичний огляд.

Проско саме полював на оленів у Крконоше. Фелікс поїхав на огляд і здивувався, переконавшись, що він уже не належить до тих, що негідні тримати в руках Гітлерову зброю. Дуже короткозорий штабний лікар протер окуляри, глянув на Фелікса очима, що нічого не бачили, й мовив:

— Годиться на фронт.

Якийсь фельдфебель звернув увагу Фелікса на те, що він може чекати швидкого призову.

Десь незабаром повернувся й Проско; коли скарбник доповів йому про те, що інспектора хочуть призвати в армію, Проско сказав кілька неприязних слів начальникові окружного військового командування,

і Фелікс Гануш, який знався на печінковій фасціолі, зробився незамінною людиною.

Проте за кілька тижнів Фелікс перестав бути незамінною людиною в маєтку Вусдіц.

Задрипанець Боровський одного ранку дістав з кишені своїх штанів щось брудне й сказав:

— Покуштуйте, пане інспектор!

Фелікс запитав, що то таке.

Боровський відповів, що то має бути масло, а насправді — маргарин. Це обман, сказав Боровський. Кожен, хто харчувався на маєтковій кухні, мав одержувати щотижня двісті грамів масла.

Фелікс, іще не переконавшись в обмані, мовив задумано:

— Я ж дістав масло.

— Ще б пак! — відповів Боровський. — То ж ви! А робітники можуть жерти маргарин!

Це був вирішальний доказ. Фелікс почав розплутувати справу і за годину вже знав, що економка у двадцяти трьох випадках замість масла видала маргарин. Від покоївки Еріки та Кешніка він довідався також, що те масло поїхало в Дрезден, і не до когось там, а до власника одного ресторану у Великому Саду.

Фелікс спустився в кухонну діру й без зайвих розмов поставив перед економкою вимогу, щоб іще сьогодні люди одержали належне їм масло. Економка пішла на всілякі виверти, вона цілком серйозно хотіла переконати Фелікса, що видала людям датське діжкове масло, але зрештою розлютилась і бовкнула, мовляв, масло замінено маргарином за прямою вказівкою милостивої пані, а Фелікс хай зробить таку ласку й забереється к бісу.

І тут у ньому вибухнула люта ненависть до всього замкового панства, що наростала місяцями, і він, забувши про всякий здоровий глузд, пройшов, широко й твердо ступаючи брудними чобітьми, по терасі до зеленого салону, де фрау Проско пила чай, обмінюючись останніми плітками з трьома вбраними в чорне старими каргами з роду графа Берміна.

Без вибачення чи попередження Фелікс зайшов до салону і заявив, щоб людям негайно видали масло, — він сказав: «моїм людям».

Господиня замку, дівоче прізвище якої було Шульце, ладна була його жерти разом із грінкою; вона сказала:

— З'ясуйте це з економкою, інспекторе!

І, відвернувшись, зашебетала до однієї з бермінівських дам:

— Я кажу вам, люба...

Фелікс перепинив її.

— Коли ввечері люди не одержать масла, я поїду сам із таким шматком маргарину в місто, фрау Проско, і...

Фрау Проско вже подзвонила; з'явився Шімке, лакей.

— Шімке, — сказала вона, — інспектор хоче вийти!

Поки Шімке йшов до дверей, що вели на терасу, вона додала:

— І, при нагоді, навчіть його чемності.

— Добре, — пообіцяв Шімке й розчинив двері на терасу.

Сталося те, чого ніколи не було: інспектор не рушив з місця, а, широко розставивши ноги на ясно-зеленому перському килимі, сказав:

— Масло, яке ви, фрау Проско, продали у Великий Сад в Дрездені, вам доведеться таки повернути назад.

Минувши лакея, який усе ще тримав розчинені двері, Фелікс перейшов зелений салон і вийшов дверима, що вели в коридор.

В обід усі ошукані економкою робітники дістали можливість обміняти маргарин на масло.

І чи не тієї самої години майор фон Фюрстенберг, начальник управління військового округу, вельми благочестивий і гладкий чоловік, якого часто запрошували до замку Вусдіц на полювання, дав мимохідь писареві вказівку негайно призвати до вермахту Фелікса Гануша, вусдіцького інспектора, який уже не був незамінним.

Від призову до від'їзду йому лишалось вісім днів.

Він забрав свої речі з обох кімнат, подарував останню вівцю, що лишилася в запасі, старшому вівчареві Венеру, попросився з двірськими, з полоненими поляками та покоївкою Ерікою з пласким животом, і, не прощаючись, проїхав повз замок, певний, що, коли повернеться після війни, то застане будівлі, але господарів тут уже не буде.

Дорогою він глянув на горбату спину повитої легендами Півнячої гори, де нібито жили гноми. І подумав: «Я йду на війну, так наче який гном веде мене в Півнячу гору, а коли знову вийду на денне світло, світ буде змінений, перевернутий, невпізнаний».

Він використав ті дні не на те, щоб прощатись, а щоб сказати: «На все добре».

Півдня він просидів на межі біля вдови Наконц. Удовині кози недоволено скубли жорстку осоку й гіркий полин і мекали на графську кукурудзу.

Вдова розповіла про своє наймитування в Бачона та про те, як горбань розбагатів і з фермера зробився поміщиком під час першої великої війни. Нині, мовляв, Беата чекає другої дитини, а Міхаель Бачон ходить по всіх хатах, де жалоба, виголошує промови про геройську смерть і невідомі шляхи господні, втішає й пропонує заплатити добрі гроші за осиротіле поле.

Вдова пересипала свої розповіді сухими словами, уривчастими фразами про рудники в Лотарінгії, про болота Прип'яті.

Фелікс слухав її і думав: «Робота почалась».

Потім вона сказала:

— Ну що ж, росіяни... Хтозна, які вони. Відомо тільки, що важко їм доводиться з біснுவатим.

— Я знаю, — мовив Фелікс, — і постараюсь, щоб їм не було через мене важче.

Вдова прийняла ці слова як обіцянку, і Фелікс пішов.

Цілими днями блукав він полями й лісами, зривав ягоди з кушів і збирав найкращі гриби, щоб принести додому, і якось пізно ввечері прибився він до напіврозваленної кошари біля села Дрівкіца.

З'явився Ернст, і Фелікс збагнув, що прийшов він, власне, для того, щоб сказати другові: «Я недовго буду на неправій стороні».

Це було зрозуміло й без слів, і ці слова видалися йому надто урочистими й недоречними, щоб вимовляти їх тут.

Коли вони потисли один одному руку, Фелікс спитав про Агнесу.

Ернст нічого про неї не знав.

— Може, ти її зустрінеш. Вона напевне по той бік.

— Напевне! — повторив Фелікс, і не було сумніву, що й він незабаром опиниться по той бік. І шлях туди видався йому не довшим і не темнішим, ніж дорога додому: крізь п'ятьма цілої ночі.

Тієї ночі, після якої Фелікс мав сісти в поштовий автобус, до нього в кімнату зайшов батько.

— Він сказав:

— Можливо, тебе пошлють у Францію, то пиши частіше. Щоб мати не турбувалася. А може, тебе пошлють у Росію. Тоді — ти ж знаєш, мати завжди сидить біля приймача. Головне, щоб вона почула, що ти живий. Ну, а про нас ти не турбуйся. Ми протримаємось.

Він вийшов з кімнати, а вранці, коли сину вручили повістку, він галасливо жартував — хотів жартами висушити матеріні сльози.

Мати, ковтаючи сльози, тихо благословила обох: батько їхав у каменярню, а син — на війну.

Вперше від часів забутого дитинства Фелікс поцілував матір і відчув, що вона все знає.

2

Муштра була коротка й сувора. Сувора, бо ж так наказав фюрер. Коротка, бо старий Якоб Гануш сказав правду: росіяни не дозволили біснுவатому топтати кремлівські килими й відкинули його до Смоленська.

Червона метелиця мчала засніженими просторами, і серед кинутих проти неї був полк зв'язку, в якому перебував телеграфіст Фелікс Гануш.

І війна була така, як була: ти стоїш на неправій стороні, і цим визначено все.

Ось залишився один ефрейтор біля протитанкової гармати і сам підпалив чотири танки. Його назвали героєм, а його вчинок — подвигом. Тільки як вже вернувся ефрейтор після війни у своє зруйноване місто, аж тоді зміряв він свій вчинок власним розумом і побачив, що його тодішня мужність причетна до лиха батьківщини.

Був солдат Отто Ланге з Рурпотта, в шкірі якого сиділа вугільна пилюка. Він навчив Фелікса бігти, коли доцільно бігти, й зариватися в сніг, коли краще заритися в сніг; він ділився з Феліксом мерзлою скибкою хліба й останньою пучкою тютюну, нашкрябаною в кишені, і він усе так влаштовував, що вони ніколи не лишалися позаду, коли червона метелиця відкидала їх далі й далі.

Він був надійний товариш, він був добрий товариш. Його дружба була така міцна й тепла, що Фелікс Гануш так і не зважився залишитись сам у своїй сніговій норі, щоб виповзти аж тоді, коли та метелиця промчить над його головою.

Він доводив собі, що в нього ще не було нагоди, такої нагоди, щоб уже напевне, і полегшував собі сумління тим, що, мовляв, коли доводилося стріляти, то стріляв він так, щоб не влучити ні в кого з тих людей, які — так він підсвідомо сподівався — повинні були й з оглядовою щілини танка бачити, що він їхній друг.

Коли та метелиця трохи вщухла, Феліксові теж дали медаль на червоно-білій стрічці, яку солдати називали «орденом мороженого м'яса».

Це не був ніякий орден за заслуги, це був просто знак, що солдат пережив жахливу зиму, що виявив мужність, терплячи холод і голод, і витривалість — хоча б самих ніг. У Фелікса не було вибору — носити ту медаль чи не носити, та коли вони потрапили в тил, він почав її носити навіть дуже охоче, і якимось сам себе спіймав на хвастощах: це було в Бресті, в солдатському клубі, він саме розбалакався перед двома старшими солдатами, зовсім як новачок-ополченець.

Йому стало соромно, він почав заїкатись, і урвав розповідь про свої пригоди — бо ж він якраз хвалився своїми пригодами і залишив обох солдатів, як вони сиділи, жадібно ловлячи кожне його слово.

Виявилося, що дуже нелегко зробити те, що тут, на цій стороні вважалося недостойним і боягузливим і що Отто Ланге сприймав як зраду, зраду не нацистів — до них він був байдужий — а солдатської дружби, а це ж було найкраще, що вони мали на чужині...

Полк перевели в інше місце, і його окремі підрозділи розташувалися в трьох містечках на самому краї майбутніх квартир лужицького народу — боліт Прип'яті. Тут вони мали контролювати три транспортні магістралі: одну-єдину залізничну колію, одну-єдину дорогу і водний шлях по річках і каналах.

Тут монтували великий телефонний вузол і при ньому влаштували телеграф. Отто Ланге добився, що вони з Феліксом zostалися тут при телеграфі.

Вони жили собі вдвох у затишному будиночку, занедбаний сад збігав до річки пологістим схилом. Крига була ще міцна, і сніг укривав болота по той бік річки. У місті, просторо забудованому й мало поруйнованому, здавалося, жило лише кілька людей, вдягнених у кожухи. Говорили вони по-українському, і тільки два-три кращі кожухи розмовляли польською мовою. На ринковій площі, навпроти будинку, що правив жандармській частині за казарму, стояли три шибениці. На той час там висів тільки один чоловік — бородате селянське обличчя.

Ртутний стовпчик усе ще падав уночі трохи не до сорока градусів, а над полудень, що бував здебільшого сонячним та безвітряним, підіймався до двадцяти.

Але зненацька, без переходу, небо затягло хмарами й пішов дощ; ішов він п'ять днів, а коли перестав, була вже весна. Річка збурилась, зашуміла, несучи свої брунато-сірі води, а за нею зазеленіли свіжою, сріблястою зеленню болота, яким не було кінця-краю. Кожухи позникали з вулиць, і виявилося, що в місті живе багато чоловіків і дівчат, і неподалік від шибениць на ринковій площі діти стрибали, гралися в піжмурки та в партизанів і жандармів.

І багато, багато людей — чоловіки, жінки й діти — носили жовті Давидові зірки.

На березі річки, біля розбитого паркану, яким був обгороджений їхній будиночок з телеграфом, якийсь чоловік вудив рибу. Біля телеграфного апарата чергував Отто Ланге, а Фелікс сидів навпочіпки на березі й спостерігав за чоловіком, якого вже не раз тут бачив.

Вони розговорилися — про рибу, про наживку, про рапову весну, про брунату річку, про сріблясто-зелені болота.

Чоловік, помітивши, що Фелікс розуміє краще по-польському, ніж по-українському, перейшов на польську, а Фелікс розмовляв сумішшю обох мов, пересипаючи її серболужицькими словами.

Вони сподобались один одному, і коли чоловік наловив піввідра невеличкої голубувато-білої риби, з якої його дружина мала зробити чудові пироги, він запросив Фелікса навідатися, зайти якось до нього, не сьогодні, може, а, скажімо, післязавтра, покуштувати й переконатися, що українські пироги — то справді знаменита річ. А ще, сказав чоловік, є в нього дочка, яка має патефон і дуже багато гарних платівок.

Прощаючись, він сказав, що звуть його Бібула і живе він у самому кінці Левської вулиці.

Фелікс пообіцяв, що прийде післязавтра надвечір.

Статутом заборонялося заходити в особисті стосунки з місцевим населенням і відвідувати людей в їхніх помешканнях. Фелікс свідомо порушував цю заборону, бо відчував, що тільки так зможе опиратися силі солдатської дружби, яка діяла дедалі дужче. Небезпеки, спільно пережиті й ті, що мали бути спільно пережиті в майбутньому, взаємна залежність товариша від товариша в щоденному солдатському житті, уніформа, що на тобі, мова, якою говориш, і, не в останню чергу, наказ звиятцєві й людині-панові належно ставитися до місцевого населення, — все це непомітно й дедалі дужче в'язало його, еднало в одне ціле із стороною, про яку він знав, що то сторона неправа.

Одноповерховий дерев'яний будиночок Бібули лежав у самому кінці широкої Левської вулиці, яку останнім часом використовували тільки як дорогу, що виходила з міста просто в картопляне поле. Парадний вхід був замкнений, тож Фелікс обійшов будиночок, піднявся на три дерев'яні сходинки й постукав у двері дерев'яної веранди.

Вийшов Бібула — він зрадів і зараз же вибачився, що пироги ще не готові і Даша, дочка, ще не прийшла додому.

— Ви маєте час? — запитав він.

Фелікс мав час до десятої години вечора. Пізніше потрібний був спеціальний дозвіл, коли наскочиш на патруль.

— Це добре, — сказав Бібула. — Вип'єте зараз чарку самогону чи зіграєте в шахи? Чи те й те разом?

І він засміявся, та його великі чорні очі не сміялися.

Фелікс не знав, як йому поводитись. Звичайно ж, суворо заборонялося скидати портупею з багнетом і вішати їх в якомусь українському гардеробі. А з другого боку, було б нечемно сідати в портупеї з господарем до столу.

Він зважився й почепив портупею з шапкою на гаку в сінях, і пішов за Бібулою в кімнату. Тепер він почувався вільніше, був ніби ближчий цьому чоловікові, в чий кімнаті стояв і в чій сінях висіла без нагляду його портупея з багнетом. Це було майже те саме, що скинути уніформу й перебігти лінію фронту.

Бібула всього цього ніби й не помітив. Він приніс шахівницю й фігури і запропонував Феліксові вибирати.

Вони почали грати, й між двох ходів Бібула зауважив, що Фелікс напрочуд швидко вивчився розмовляти обома місцевими мовами.

Фелікс пояснив, що це не так уже й дивно, адже його рідна мова схожа на українську й польську.

Бібула це взяв до уваги й зайняв білим слоном діагональ.

Фелікс грав неухважно; він згадав про наказ, що надійшов телеграфом перед обідом, і кров загупала йому в скронях.

Бібула оголосив шах.

Фелікс поставив ферзя перед королем і сказав:

— Я радий, що я телеграфіст.

Бібула тільки гмукнув, обдумуючи, варто чи не варто мінятися ферзями.

— Інші, — сказав Фелікс, — завтра о четвертій ранку йдуть на партизанів.

Він назвав район операції і кількість рот, що братимуть у ній участь.

Серце його так калатало в грудях, що йому здалося, те калатання мав би чути й Бібула. А той тільки мовив: «Так, так», — і зважився на обмін ферзів.

Фелікс тремтів від напруження — тепер на гаку в Бібулиних сі-

нях висіла не тільки портупєя з багнетом, а щось значно більше. У грі він робив грубі помилки, та однаково виграв. Йому навіть здалося, що Бібула намагається якнайшвидше закінчити гру.

Коли Фелікс сказав: «Шах і мат!», розчинилися сінешні двері. До кімнати зайшла жінка.

— Нарешті! — вигукнув Бібула. — Наш гість помирає з голоду. І де це досі ходить Даша?

— Я тут! — відгукнувся дівочий голос, і на порозі стала Даша: висока, білява й гордовита.

Бібула познайомив Фелікса з жінками. Тоді мати пішла в кухню, й Бібула теж десь зник.

— Батько казав, — звернулася дівчина до Фелікса, — що ви дуже хотіли послухати платівки?

— Коли це буде вам приємно, Дашо... — відповів Фелікс.

Якусь хвилику вона помовчала, наче вагаючись, а тоді принесла з сусідньої кімнати сіро-голубий патефон і два стоси платівок.

Патефон деренчав, платівки здебільшого були потерті; дівчина сиділа навпочіпки перед патефоном, крутила ручку, клала платівку й щоразу обережно витирала голку — єдину, що в неї лишалася.

Серйозно, мовчки виконувала дівчина свій обов'язок — розважала гостя.

Фелікс слухав музику, але не чув її.

Він дивився на дівчину й не бачив її.

Згодом він їв пироги й не знав, чи смачні вони. Він тільки знав, що повісив свою зброю на гаку в Бібулиних сінях: будь ласка, скористайся...

Наступного вечора повернулася каральна експедиція. Жандарми не здибали жодної людини, котра могла б бути партизаном чи помічником партизанів. На якусь неймовірну мить Феліксові здалося, ніби він уже стоїть по той бік, серед людей, що борються за справедливу справу.

3

Дні стали довші, сонце підбивалося дедалі вище на небосхилі; тонкий шар родючої землі швидко прогрівся, і виткнулись паростки картоплі та стебельця соняшників, блідо-зелена прорість тяглася вгору, а болотяні ліси стали темні, густі, непроникні для зору.

Фелікс Гануш і Отто Ланге жили в своєму будиночку на березі річки, мов на райському острові посеред війни, приймали телеграми — здебільшого накази жандармській частині — й відсиляли депеші, відправником яких найчастіше було місцеве інтендантство. Поки Фелікс сидів за апаратом, Отто Ланге варив і смажив; вони часто відмовлялися від страви, яку повинні були одержувати з кухні комендатури, а жили, проте, мов у бога за пазухою. Вони були ситі, а війна далеко; треба було тільки не ходити повз шибениці на ринковій площі, і війна зразу даленіла, можна було щось казати про неї, дивлячись сонними очима на шумовиння в річці.

Спочатку Фелікс примушував себе щоразу проходити повз шибениці, коли вирушав на Левську. Одного дня він вперше забув про це — в його пілотці був пуп'янок першої ранньої троянди, зірваний для дівчини Даші з куща під південною стіною їхнього будиночка. Він ніс іще й одну з тих звісток, які звичайно розповідав мимохідь, коли розмовляв з Бібулою, і яких Бібула нібито й не чув.

Сьогодні Фелікс дуже квапився на ту розмову, але не заради самої звістки, а заради троянди, яку він хотів віддати тільки Даші. Він не знав, як вона поставиться до його подарунка.

Коли він зостався наодинці з дівчиною в кімнаті, він дістав той пуп'янок із пілотки.

— Дивіться, Дашенько, перша троянда!

Власний голос видався йому бляшаним, і він відчув, як кров прилинула йому до голови.

Висока вродлива дівчина взяла той пуп'янок, глянула на Фелікса й мовчки побігла в сусідню кімнату, звідки звичайно виносила патефон.

Фелікс підійшов до вікна й задивився на безлюдну Левську: зграйка горобців купалася в піску, на паркані по той бік вулиці сиділа ворона й поглядала знічев'я на горобців.

— Прощу! — сказала Даша.

Вона стояла на порозі кімнати. Це була її кімната. Ліжко, шафа, стилик, на стилику кілька книжок, табуретка й на табуретці сіро-голубий патефон.

На підвіконні — склянка, і в ній пуп'янок, тендітний і майже прозорий проти світла.

Дівчина знаком запросила Фелікса сісти на ліжко й, завівши патефон, сіла поруч сама. Патефон трохи деренчав, деякі платівки затинались, бідна стерта голка спотворювала звук, але все це було дарма, і музика була нічим іншим, як барвистою завісою, що от-от підніметься.

Фелікс дивився на дівчину, і його зворушувало, як старанно вона знов і знов витирає голку.

Іноді Даша підводила голову й усміхалась далекою, серйозною усмішкою, якої, здавалось, не помічала сама. І дивилася на нього очима, голубими, мов льон, запитуючи і вже знаючи відповідь.

Голка знов почала заскакувати, Даша підняла голівку, поклала на вилку й сказала:

— Більше сьогодні не можу.

Вона не підвелась, а так і сиділа мовчки, прихилившись спиною до стіни. Раптом він відчув, що вона думає про нього. Він не заважав їй і теж мовчав, спостерігаючи, як день потихеньку тікає з кімнати через віконце.

— Розкажіть мені, будь ласка, про свій рідний край, — попряхла Даша.

— Про мій рідний край?

— І про себе.

Вона чекала.

І він почав розповідати. Розповідав про дитинство, гімназію, роздивився про дрібниці, а гестапо, в'язницю згадав ніби мимохідь, як щось другорядне. Розказав про батька, що добуває камінь у гранітній ямі, про матір, що дбає про худобу та хату, про трьох сестер, які нині всі вже в наймах, і голосом, хрипким від нияковості, заспівав, бо ж вона захотіла почути одну з давніх, сумних пісень його народу; після довгого вагання він розповів і про план знищення лужицького народу, накреслений Проском і затверджений Гімлером.

Було вже пізно, тільки бігом він міг устигнути вчасно до будиночка, де ждав його Отто Ланге. Даша провела його до хвіртки.

— Дякую тобі, — мовила вона, і в пітьмі він не побачив, як вона зашарілась, — за троянду.

Він нахилився до неї.

Вона похитала головою.

— Біжи! — сказала вона. — І приходь знову!

Він біг через місто, найкоротшим шляхом через ринкову площу. Та шибениць він тепер не бачив.

4

Вже цвіли всі троянди, цвіло бліде жито, і коричнева пожежа пожирала південні степи. Час був і дівчині Даші цвісти, але те, що горіли донські степи, було сильніше за час, і дівчина дозрівала, так і не квітнувши.

Фелікс Гануш, який після року служби став ефрейтором, дістав лист, і той лист прийшов з Африки, і надіслав його Стах Лямм, що колись служив в Армії спасіння, а тепер був обер-вахмістром при цепних собаках. Цепний собака Лямм надіслав листа, а написав його власне обер-лейтенант Вінфрід фон Граугайм десь у невеличкому замку в Жуї-ан-Жоза, що біля залізничної станції на південь від Версаля.

«Сорок дев'ять літаків і сорок дев'ять дівчат уже позаду, — писав Вінфрід, — а тепер перерва. До Валгалли ще далеко».

В Норвегії ще один однокласник додав рядок і свою адресу, в Берліні капітан при генштабі Цшумпак нашкрябав на тому самому аркушику незграбне «Хайль!», і зовсім близько від Фелікса, в Коростені, підписався Бодо Шмідт: «Оберштурмфюрер, а тепер гроза партизанів».

Перший раз Фелікс прочитав листа без ніякого почуття; клас, шкільна дружба стали чимсь таким нереальним, що витівки обер-лейтенанта фон Граугайма не будили навіть спогадів про бешкетливого однокласника Вінфріда, і шкільні роки здавались якимсь прикрим епізодом, що його хочеться забути.

Але згодом листа прочитав Отто Ланге, посміявся і зауважив здивовано: «Та в тебе купа друзяк, і ще яких заслужених!» — і тоді Фелікс усвідомив, що вони його — знову! — мали за свого: і цепний собака Лямм, і капітан з кантами Цшумпак, і «найкращий випивака в казино» фон Граугайм, і «гроза партизанів» Бодо Шмідт.

Минуле не померло, помер проміжний час, коли Фелікс випав з їхнього кола, але ж нині, мовляв, він наш солдат, він молодець, він допомагає нам завоювати світ — шана й хвала йому, а також відповідний шмат щедрої здобичі!

Фелікс подивився на Отто Ланге, на доброго товариша, що смажив яйця на салі і вже наготував повну миску салати з огірками та сметаною.

— Буде страва — як у мамі! — сяючи, сказав Отто Ланге.

Фелікс кивнув.

— Коли б не ти, я напевне не сидів би тут.

— Авжеж, ні! — гордо сказав Отто Ланге. — Ще першого тижня схопив би тебе Іван. Ти ховався у сніговій норі, мов заєць, а їхні лижники вже насадили на нас. Хлопче, ото було!

Фелікс мовчав. Він думав, що той і не знає, яку правду каже. Отто Ланге поставив скворідку на стіл.

— Іж! — запросив він і мовчки заходився коло яєчні, салати й хліба.

Наївшись, він пробурмотів:

— У тебе ще й так буде досить нагод заохолити зад. Коли наші й далі отак натискатимуть, то ще й не те буде!

І на це Фелікс не відповів нічого.

Отто Ланге вів далі:

— І чого нашим треба на Кавказі? В Індію вони рвуться! Ті, попереду, вони божевільні, все ще наступають. А ми тупаємо за ними. І тоді біжи назад, мало не від самої Персії. Хлопче, скажу я тобі, що важко буде нам тікати!

Отто Ланге був глибоко переконаний, що колись доведеться їм добряче драпати. Чому — він і сам не знав.

— Можна й у сніговій норі пересидіти, — буркнув Фелікс.

— Ні, поки в Отто Ланге ноги можуть бігти, — відказав товариш. — І тебе я прихоплю. Я вже тебе живого-здорового приведу додому.

Це не вперше вони так говорили. Хоч щоразу договорювались до одного: ми програємо війну, але будемо триматись до кінця.

І для цього, зауважував Отто Ланге, не треба бути нацистом.

Але після того «листа-ланцюга», одержаного від колишніх однокласників, Фелікс зрозумів краще, ніж будь-коли, що в такий спосіб цілком можна бути на їхній стороні. Він підсунув свою табуретку під стіл і взяв пілотку й портупею.

— Я хотів би побути в місті до десятої.

— Про мене, то можеш і ніч перебути. А як хто прийде, то я вже щось вигадую. А ти тоді відпустиш мене завтра після обіду.

— На ніч я повернусь.

Отто Ланге посміхнувся.

— Пошукай собі іншу коханку!

Даша була сама вдома. Вона здавалася ще серйознішою, ніж завжди, хоч зустріла Фелікса усмішкою. Дівчина провела його в кімнату. На столі в блакитному кухлі стояв великий барвистий букет квітів, вона їх нарвала на луках та на березі річки біля міста. Поряд лежала книжка — чудове видання «Фауста». Цю книжку Даша дістала в одного славетного вченого, який ще кілька років тому був професором у віденському університеті, а нині жив у тутешньому гетто.

— Я бажаю тобі щастя, багато, багато років щастя, — мовила вона, поклала руки на його плечі, стала навшпиньки й поцілувала у вуста — вони ще ні разу не цілувались.

— Сьогодні минуло десять років відтоді, як мене вперше поцілувала дівчина, що була, мов ти. Тільки вона не знала, що у мене був день народження.

Даша пильно дивилася на нього — спокійно й серйозно.

— Квіти, — мовила вона, — це до дня народження. Книжка — щоб ти згадував мене. А поцілунок... чому поцілувала тебе тоді та дівчина?

— Ми любили одне одного, — відповів він, — як люблять, коли ще нічого не знають про любов.

Даша кивнула головою, сіла й посадила його поруч.

— Ти досі її любиш?

Навряд чи можна було назвати це запитанням.

— Відтоді я скрізь шукав її. А тепер знайшов. Ти — Агнеса.

— Розкажи мені про неї.

— Вона була вигоратчкою золи, а я — гімназистом. Вона на мій світ дивилася згори вниз, я ж на цей світ дивився знизу вгору. Я завжди прагнув потрапити туди, де була Агнеса, і водночас лишитися, де був сам.

Даша довго думала. Нарешті сказала:

— Ти хотів бути і з нею і водночас сам. Так?

Він мовчав. Вона спокійно чекала.

— Так воно є і тепер, — нарешті відповів він і додав: — Я знаю, це безглуздо. І то не розум, не здоровий глузд мене там тримає.

— Коли це безглуздо...

— А чи більше буде користі, коли я стану полоненим за Уралом і рубатиму ліс? Чи краще зостатися телеграфістом і знати шлях до Бібули?

— Ти шукаєш виправдань.

— Може, й шукаю. Я міг би, звичайно, стати партизаном, але раптом стане переді мною Отто Ланге чи хто з товаришів, що разом зі мною їли рекрутський хліб, чи — сьогодні я одержав листа — мій найкращий друг із шкільних часів, він тепер у Коростені, офіцер СС, — я не зможу стріляти!

— Тебе посилають в болота викурювати партизанів, і раптом перед тобою партизан: хто перший вистрілить, той лишиться живий. Невже ти не стрілятимеш?

— Я не стрілятиму, — відповів Фелікс, і вона зрозуміла, що він сказав правду.

Більш про це він не хотів говорити, і до того ж тепер стало неможливо обняти дівчину, поцілувати її й сказати: «Я тебе люблю». Любів не живе на нічій землі.

Він підвівся.

Вона глянула на нього.

— Мені треба йти, Дашенько.

— Ще є час.

Він застібнув портупею.

— Мені треба йти, — повторив він і надів пілотку. Взяв книжку, а тоді знайшов серед квітів маргаритку, відірвав квітку від стебла й поклав у свій бумажник.

— Решта хай лишається тобі, — мовив він.

Вона провела його до задвіркових дверей. Над садковим парканом, де цвіли високі рожі, повисло призахідне сонце. По той бік паркану буяв здичавілий бузок.

Даша присіла на найвищий з трьох дерев'яних сходинок, що вели з веранди в садок. Вона довго дивилася на рожі й на сонце, що поволі скочувалося до обрію. Тоді сказала:

— Побудь ще трохи.

Фелікс нерішуче мовчав.

— Побудь, — повторила вона й посунулась, даючи йому місце.

Він сів поруч, поклав пілотку на землю й скинув портупею.

— Я розкажу тобі про нас, — почала Даша. Вона говорила так тихо, що йому довелося нахилитися до неї.

— У мене було... — вона затнулась, — двоє братів. Одного вони повісили перед нашим будиночком у Черкасах. Звали його Толя. Незабаром буде рік. А Ваня — солдат. — Вона обхопила руками коліна й прихилилась головою до дерев'яного стовпа, що тримав дах веранди. — Батько теж солдат. І мати з ним... І я теж солдат.

Він знав це давно, але тепер це було сказано словами, і треба було на ті слова відповісти.

Він мовчав.

— Іди до нас, — прошепотіла дівчина.

Відповідь була в нього готова зразу ж, але минула не одна хвили-
на, перш ніж він сказав:

— Ні.

Даша не поворухнулась. Здавалось, вона бачить тільки ту першу го-
лубувату зірку, що замерехтіла на бірюзовому небі.

— Цієї ночі я йду з дому, — сказала вона.

Сором за те, що йому нічого відповісти, був такий сильний, що він
не відчув болю від того, що втрачає Дашу.

Вона згорнула руки на колінах, поклала на них голову й ледь чут-
но сказала:

— Я тебе люблю.

Кожного разу він хотів сказати їй те саме, і не говорив. А тепер
було запізно. Він підвівся.

— Чи ж я маю право, чи смію тобі сказати, що люблю тебе? Що
люблю від першої зустрічі?

Дівчина підвелася, вона дивилася просто вгору на ту голубувату
зорю й усміхалась. То була далека, сумовита усмішка.

— І все ж... — прошепотіла вона. Не було нічого чистішого і ясні-
шого за її обличчя.

Він зрозумів усе, що було в тому слові, і ніч уже не була така мо-
торошно темна.

Тепер і він міг спитати.

— А якщо раптом щось дуже важливе?..

Дівчина чекала того запитання.

— Березівка, — відповіла вона. — Остання хата.

Він поцілував її в губи. Вона тремтіла, але губи її були холодні.

Він звернув за ріг будинку. Даша стояла, прихилившись до стовпа,
нерухома й мовчазна. На ній була біла блузка з червоними скляними
гудзиками.

Наступного вечора, коли Фелікс прийшов на Левську, будиночок
стояв тихий і покинутий. Під садковим парканом цвіли рожі, а на дере-
в'яній сходинці лежав червоний скляний гудзичок. Фелікс узяв той гуд-
зичок і поклав до бумажника, де був його особистий розпізнавальний
знак.

5

Тепер місто збезлюдніло.

Дні стали курявою, і спекотою, і шибеницями, які були все ті самі
й на яких усе гинули люди, що були часткою Даші. Вечори: безглузді
спроби у віршах про Дашу знайти розв'язання нерозв'язного. І ночі бу-
ли глибокими шахтами, холодною водою і гаддям.

Кубань горіла, і під Сталінградом, здавалось, німецькі війська ні-
трохи не просунулись, тільки втратили дивізію вбитими. Через Корос-
тень проїздила одна медсестра, вона мала стати на службу в якомусь
там госпіталі. Та сестра заблукала в болотах. За кілька днів вона вже
їхала назад, тільки іншою дорогою, і коли знов виринула в Західних
Карпатах, де вона була Анною Томчик, то у волинських і карпатських
партизанів тепер був уже зв'язок. Ширшою й ефективнішою стала їхня
боротьба.

В місто прийшла смерть. Вона носила зелено-сіру уніформу, мала
череп на рукаві й диявольську руну на петлиці кітеля.

Цілий день стояв Фелікс у кінці Польової вулиці, якою смерть із
автоматом на грудях та кийком в руці гнала свої жертви до ям, що на-
повнювались тріпотливою людською плоттю.

Жертв у цьому місті було вісімнадцять тисяч: чоловіки й жінки, діти й старі — зігнані із смертного ложа, вирвані з колисок.

З однією жінкою було двоє дітей, хлопчики. Дворічного вона несла, а п'ятирічного вела за руку. Раптом п'ятирічний хлопчик вирвався й побіг у поле. Офіцер служби безпеки погнався за хлопчиком, штовхнув його чоботом і вбив ударом кийка.

Мати, глуха до крику вбивці, кинулася до своєї забитої дитини, пташкою впала на неї. Тоді вбивця схопив меншенького за ногу, підняв його високо вгору й прикладом автомата розтrophив біляву голівку. Потім застрелив матір, що корчилася долі.

Фелікс не заплющував очей і не відводив погляду. Треба було бачити все це, треба для майбутнього, щоб знати, як розпізнавати вбивців.

Бо на земній кулі більш не повинно бути жодної хати, яка б їх прихистила, жодного дерева у всіх лісах, яке б не звалилося й не повбило їх, жодної скелі в усіх горах, яка б їх не розчавила, жодного ковтка води, який не порвав би їм кишок, жодної людини, яка б терпіла, що вони своєю людською подобою ганьблять людину.

Ями засипано землею.

Опустілим гетто блукали гієни.

Вбивці сиділи осторонь і рахували каблучки, годинники, дитячі черевички, відрізи матерії.

Червона людська кров напоїла жовтий пісок і волила до неба.

Комендант прийняв у вбивців їхню роботу, й вони поїхали до іншого міста. В лісах їх покарали. Було їх сто сім чоловік. Не врятувався жоден. Партизанів загинуло сімдесят.

На четвертий день надійшла телеграма від рейхсфюрера СС. То був наказ усім безздатним частинам від Бреста й Коростеня аж до лінії фронту на сході здійснити концентрований рейд проти партизанів. Наказ коростенській бойовій групі був переданий оберштурмфюреру Бодо Шмідту.

Отто Ланге глянув на карту, яку сам вирвав із шкільного атласу й почепив на стіні.

— Все правильно, — сказав він, — і ніяке падло не втече. І я це схвалюю. — Він ткнув пальцем Фелікса в груди. — Так, героїська смерть потрібна на війні, але ж партизани — це однакові, що комарі в нужнику. Розумієш? Тепер їх жахнуть у болота, і тоді Отто Ланге спокійнісінько поїде собі додому в експресі разом з іншими відпускниками.

Він довго розводився ще про своє право на безпечну подорож додому, про відпустки взагалі і про свою майбутню відпустку зокрема.

Фелікс подумав: «А може, сьогодні, саме сьогодні хтось є на Левській».

І, як тільки звільнився, подався туди.

Вікно в Дашиній кімнаті було розбите, на підлозі лежали потрошені платівки, а на столі стояв зів'ялий букет польових квітів.

Не роздумуючи, Фелікс кинувся до інтендантства, до штабного скарбника.

— Коли хочете, я знаю, де є для вас зараз пара чудових попон.

— Чудово, чудово! Саме встигнуть до дня народження дружини! — Щоправда, мав він на увазі руду Інґелору, штабну секретарку, але нині яке це мало значення! — А що вони коштують?

— Для початку. — наказ на відрядження до Старої Кам'янки.

— Важко, дуже важко!

— Коли я завтра не заберу тих попон в Старій Кам'янці, їх загребе собі обер-лейтенант жандармерії.

— А щоб йому... Завтра о восьмій ранку матимеш наказ!

З наказу не було видно, що комендант підписав його аж удосвіта в казино, за якусь хвилину до того, як звалився під стіл. Фелікс одержав на збройовому складі автомат, а доглядач технічного майна — бричку з кучером.

Коли сонце вже пройшло третину свого денного шляху, ефрейтор Фелікс Гануш, з автоматом на грудях, саме вирушав у дорогу, яка могла стати для нього останньою. В наказі говорилося, що йому доручено усунути пошкодження на телефонному вузлі в Старій Кам'янці.

Телефонного вузла в тому селі не було, але при виході з нього стояв дерев'яний дороговказ із ледь помітним написом: «Березівка 5 км».

Автомат Феліксові не знадобився: не здибавши жодного з кінних чи моторизованих патрулів, він надвечір добувся до Старої Кам'янки.

У старости він зажадав квартиру для себе й наказав кучерові чекати його на світанку біля садиби старости. Коли він виходив із села, ніч уже наповзала з лісу, що починався майже зразу за останньою хатою.

Про його прибуття вже знали, і на узліссі на нього чекали дві пари зірких очей та дві пари легких ніг.

Ліс був повен тієї моторошної тиші, від якої так гучно калатає в грудях серце. Фелікс боявся, що якийсь партизанський вартовий може вистрілити і вбити його, і він не встигне переказати свою звістку. І не було в нього нічого білого, що можна було б підняти й нести, як прапор доброї волі. Автомат теліпався в нього за спиною, та хіба вартовий побачить це поночі. Тоді він пригадав пісню, якої навчила його Даша: про сумного дуба, що стоїть самотою, — і так, співаючи, він ішов широким, нерівним шляхом, що вів до Березівки.

Біля входу в село йому стрілися двоє чоловіків, — бородаті селяни. Він і не здогадувався, що вони були його тінями в безлюдному лісі.

— Мені треба до останньої садиби, — сказав він.

Вони повели його. Навіть у беззоряній п'ятні він бачив, що кожна друга хата в селі зрівняна з землею.

Але він не бачив того, що з кожного двора лежало на цвинтарі по одному жителю чоловічої статі. Не бачив він і великого щита, на якому ще й досі висів вирок селу, видрукований українською та німецькою мовами на криваво-червоному папері й підписаний обер-лейтенантом жандармерії.

Не повільно й не квапливо йшов він селом, від одного краю до другого, йшов повз сімдесят спалених і сімдесят чорних від жалоби хат.

Біля останньої хвіртки Феліксові супутники зажадали від вартового, щоб пропустив його.

Двері відчинив чоловік — широке, добродушне селянське обличчя, сховані глибоко в западинах очі. Фелікс відсахнувся, злякавшись ненависті, що палала в тих очах.

Він зняв з плеча автомат і простяг тому чоловікові.

— Негайно, цієї ночі мені треба поговорити з Бібулою, — заявив він.

Селянин, навіть не глянувши на нього, мовчки вийшов з кімнати з Феліксовим автоматом в руках.

Фелікс сів на лаву й став чекати.

Яксь стара жінка принесла й поставила на стіл перед ним вечерю: яйця на салі, чорний хліб і молоко.

Він попоїв.

Тоді знову чекання. Пітьма повільно виповняла кімнату, лиш сіріли три маленькі чотирикутники вікон.

Фелікс сидів і думав, про батьків і сестер, промайнула в його думках Анке, виринув латинський віршик, дурний, безглуздий вірш неприємного змісту — він застряг у мозку, і що більше Фелікс намагався прогнати ті слова, то настирливіше й гучніше вони повторювались.

Нарешті слова самі виснажились — мов розкрутилась пружина, і тоді йому спало на думку, що він лишився винний господареві «Прусського орла» у Вусдіці пачку сигарет...

Про все думав він, тільки не про Бібулу й не про те, що принесе йому ця ніч і завтрашній день.

Десь над північ хтось відчинив двері, на Фелікса впало яскраве світло кишенькового ліхтарика.

— Тут, — мовив чийсь голос.

Ліхтарик погас, почувлися чийсь кроки, і поруч Фелікса сіла Даша.

— Розповідай! — сказала вона.

Він переказав їй зміст таємної телеграми.

Хтось засовався на лаві. Фелікс глянув на неоковирну тінь, що сиділа за столом навпроти нього.

— Ти зостанешся тут? — спитала тінь.

— Вранці я хочу їхати назад.

— Краще залишайся, — сказала тінь.

— Ні, — заперечив Фелікс.

Чолов'яга буркнув щось і вийшов з кімнати. За ним вийшла й Даша.

Незабаром вона вернулась і поклала автомат на стіл.

Він сказав:

— Мені потрібні дві гарні попони.

Дівчина все зрозуміла без дальших слів. Вона вийшла знову.

Коли Даша вернулась, він підвівся. Дівчина стояла так близько, що він відчував її подих на своєму обличчі.

— Вони вб'ють тебе, — сказала вона.

Він повісив автомат на шию.

— Зоставайся!

Він покрутив головою.

Вона почекала. Тоді рушила поперед нього до дверей. Коли вони опинилися на вулиці, вона взяла його за руку.

Мовчки перейшли вони село, мовчки перейшли ліс. Їхні руки злегка стискали одна одну.

Зірок все ще не було видно, десь за хмарами швидко плив місяць, і в його розсіяному промінні вони побачили, як із-за бляклого жита темною тінню виринула перша садиба Старої Кам'янки.

Світанок був ще далеко.

Під стіною жита вони сіли в траву, суху й запилену. Давно вже не було дощу, й ніч не принесла роси.

Вони досі ще трималися за руки. Він скинув автомат, поклав біля себе.

— Чому ти не зостаєшся? — Це було не запитання, а приглушений зойк.

Не випускаючи її руки, Фелікс ліг, поклавши голову Даші на коліна.

Тепер світ лишився десь далеко, і вони були самі. чоловік і жінка.

І все, що було, було в них: і світ, і любов, і питання, що вирішувало їхню долю, долю їхньої любові, долю світу.

Багато темних годин він думав над тим питанням, знаходив багато відповідей і всі відкидав.

Він боявся незнаних більшовиків. Але не дуже боявся.

Солдатська дружба зв'язувала його. Та не так уже й міцно.

Він уболівав за батьківщину. Але не сумнівався в тому, що коричнева батьківщина — то не його батьківщина.

Він любив рідний край, до якого, здавалось, було ближче, коли цей край був у нього за спиною, аніж коли б поміж ним і рідним краєм проліг подвійний фронт.

Це важило багато. Але не переважувало здогаду, що шлях до рідного краю пролягає через розбитий коричневий фронт.

Багато відповідей знаходив він на те питання, але жодна з них не була такою великою, як те питання, жодна не могла зрівнятися з ним ні мірою, ні вагою.

Тепер, коли світ лишився десь далеко, він побачив себе оголеного перед тим питанням, і знайшов відповідь. Проте висловити ту відповідь — це вже була зовсім інша річ.

Треба було спробувати.

— Коли я прийду до вас, — заговорив він, — то не для того, щоб бути полоненим, а щоб боротися разом з вами. Але ж вам буде того мало, що я бачитиму ворога вашими очима й вашими очима бачитиму друга, що я спрямую свою зброю туди ж, куди й ви спрямуєте свою, мало вам буде, що я мрію про той самий світ, про який і ви мрієте: без убивців і без убивств, без голоду й без панів. Усього цього вам буде мало.

Він замовк, а вона чекала. Його ліва рука потяглася в жито й зірвала маленьку квіточку.

— Ви захочете, щоб я бачив цю волошку вашими очима, щоб для мене вона пахла так само, як і для вас, ви захочете, щоб я звелів своїм вухам чути пісню цього жайворонка так, як вона звучить вашому вуху, — ви подумаєте: коли я чую жайворонка інакше, то й... Гітлера також я, мабуть, чую інакше...

— Кажи далі.

— Ви заперечуєте віру в бога й вимагаєте віри в людину. А я невірний.

— Ти не віриш в людей?

— У них я вірю, і саме тому не вірю в одну людину та її всевідання. І коли вона, може, бачить цю волошку жовтою, то я, я бачу її синьою; і тоді ви, ви оголосите мене своїм ворогом, раніше чи пізніше, бо ж мої очі не захотіли бачити волошку жовтою! Ось у чім річ: я не переходжу до вас, бо не хочу бути вашим ворогом.

Дашина рука так само ніжно гладила голову, що лежала на її колінах, але голос її, коли вона заговорила, був тепер дзвінкіший і твердіший, ніж спочатку.

— Я нічого не зрозуміла. Може, це тому, що горить Сталінград, я не можу думати про жовті й сині волошки. Може, в чомусь ти й маєш слушність, але в головному ти помиляєшся. Ти порівнюєш, — вона взяла жменю піщаної землі, — ці піщинки з пустелею Гобі.

З жита в небо знявся жайворонок.

— Розвидняється, — прошепотіла Даша, і раптом вона обхопила руками його голову, низько схилилася над ним: — Я боюсь за тебе.

Він обняв її за шию:

— А я боюсь за тебе.

Даша покрутила головою й підвелась.

— Боюсь, — мовила вона, — що ти загинеш через свою волошку. Хай щастить тобі, — сказала вона швидко й простягла йому руку.

— Хай щастить тобі, Дашенько, — сказав він і потис її руку.

Водночас обернулися вони й пішли в різні боки: Даша — до лісу, Фелікс — у село.

Вони озирнулися водночас, стали й кинулись одне до одного. Мовчки, в нестямі вони цілувались, і поцілунки ті були солоні й гіркі.

Даша вирвалася з його обіймів і побігла до лісу. Фелікс дивився їй услід, аж поки повита ранковою імлою зелень поглинула її постать. Над ним високо в сірому небі жайворонки прикликали день.

Коли зійшло сонце, Фелікс уже їхав до міста. Непорушний і байдужий до всього навколишнього, сидів він на в'язці соломи, під якою лежали дві попони.

І цього разу його щастя провело його повз жандармські патрулі.

6

У містечку перемішалося все, що носило німецьку форму: жандарми й солдати регулярних частин робили генеральну репетицію наступу на партизанів, а зв'язківці готувалися до довгого маршу на південний схід.

Отто Ланге один з небагатьох знав нове місце призначення: якесь містечко на західному схилі Ельбрусу.

— Поки ми туди приїдемо, наші вже виб'ють звідти Іванів, — казав він. — А там грона винограду й апельсини лізтимуть нам просто в рот. А дівчата які! Ти чув хоч що-небудь про грузинок?

Фелікс якраз витягав з-під ліжка свій рюкзак.

— Тільки не поспішай! — вів далі Отто Ланге. — Ми з тобою потюпаємо вже аж за штабом полку.

Нарешті поїхали й вони — саме того дня, коли в містечку зустрілися командири всіх трьох бойових груп, щоб погодити свій рапорт Гімлерові. Бойові групи прочесали болота, спалили кілька сіл, спіймали й повісили кількох «підозрілих», втратили багато техніки, що підірвалася на добре замаскованих мінах (тільки група Шмідта втратила сімнадцять машин), і стало зрозуміло, що всі великі зусилля карателів пропали марно.

Командири домовилися доповісти Гімлерові, що операція пройшла успішно, але оберштурмфюрер Бодо Шмідт, не порадившись з колегами, виклав щирю правду Кальтенбруннеру та ще й попросив залучити до справи службу безпеки: адже, цілком очевидно, тут не обійшлося без зради.

Якби знав Бодо Шмідт, що ту телеграму, позначену грифом: «Цілком таємно!» — та прийняв Фелікс Гануш, він би не завдавав собі клопоту доповідати Кальтенбруннеру — таким речам він сам давав раду.

Людологи заходилися коло своєї роботи; вони перетрусили всі служби і нічого не знайшли. Ніхто й не подумав про зв'язківців, які зовсім не поспішали їхати на Кавказ.

Вже над річками висіли осінні тумани, і в нічному небі тяглися на південь останні ключі диких гусей, а штаб полку з телеграфістами Отто Ланге та Феліксом Ганушем ніяк не міг дістатися до Дону, і їхнє місце призначення, те містечко біля підніжжя Ельбрусу, все ще лежало дале-

ко по той бік радянської лінії фронту, і все ще палав Сталінград, і шлях до берега Волги вимірявся якимись метрами, тільки здавалося, що цього полку загинувих мало було, щоб виміряти один з тих метрів.

Налякані наказами, що суперечили один одному, зв'язківці виконували «крок на місці», і коли нарешті один наказ послав їх в охоплене вогнем героїчне місто, вони прибули в Калач — саме вчасно, щоб потрапити у велетенські обценьки. Під гусеницями радянського танка загинув штабний кухар, і танк, зупинившись за два метри перед Феліксовим окопчиком, розвернувся, заревівши мотором, і посунув назад.

Обер-єфрейтор Отто Ланге і єфрейтор Фелікс Гануш опинилися раптом самі — велетенські обценьки забули перекусити їх разом з іншими. Якийсь підполковник-сапер відіслав їх, замість використати їх на місці, кинувши у вогонь, назад у те містечко біля боліт Прип'яті, разом з телеграфним апаратом, який стояв тут без діла і, будучи згідно з наказом важливою секретною річчю, ніяк не повинен був потрапити в руки ворогові.

У містечку святкували різдво, і на кожній з трьох шибениць на ринковій площі було двоє повішених. Партизани Прип'яті теж захищали місто на Волзі, вони разом з радянськими солдатами вибороли перемогу, заплативши життям багатьох полеглих і замордованих. На одній шибениці висіла Даша. На ній була біла блузка з червоними скляними гудзиками.

Фелікс постояв, віддаючи їй останню шану. Він стояв три секунди. Мов цілі три життя.

Перше життя було болем. Перед болем ненависть мовчала. Друге життя було визнанням: може, коли б я перейшов на її бік, вона б залилася жива. Третє життя було відчаєм: прагнення бачити волошку власними очима переважило Дашину смерть на шибениці. І відчай випив його ненависть до краплі.

З неба трусив сніжок. По той бік ринку, в колишньому банку, де раніше квартирували жандарми, есесівська частина святкувала різдво. Там сидів і оберштурмфюрер Бодо Шмідт — він співав під гітару середньовічних різдвяних пісень.

7

І війна була така, як була, і Фелікс Гануш ніс крізь неї свою зневірену свободу.

Чоловіки гинули, і міста горіли, діти вмирали з голоду й згоряли в полум'ї пожеж, а Фелікс Гануш ніс свій відчай крізь ті роки, що пахли кров'ю, і йому здавалося, ніби він несе свою свободу в майбутнє.

Коли наказували, він стріляв (хоча в людей ніколи не цілився), і все те, щоб тільки за наказом не довелося бачити волошку жовтою. Аби не довелося.

Він повернувся в рідний край і відчув, що став чужіший. Рідний край думав про мертвих і живих, про сучасне і майбутнє, і не було в ньому місця для свободи Фелікса Гануша.

Він прибув на маленьку станцію, де вантажили у вагони гранітні кубики з каменярі, в якій працював і його батько. Привіз його паровозик марки «лянци», допотопний ветеран.

Робочий день у каменярі вже скінчився: нікого не було в кузні, нікого в обробних майстернях. З пагорба Фелікс бачив своє село.

Це була змалку знайома картина. Її не порушили п'ять років війни. Тільки млин підріс на два поверхи. Голодні часи — добрі часи для млинів. До пагорба тулився шинок «Під каменярянею».

Три велосипеди стояли, прихилені до паркану, — була п'ятниця, день платні. Фелікс зайшов усередину.

В єдиній кімнаті, де обслуговували клієнтів і де мешкало подружжя шинкарів, за столом сидів невеликий гурт людей: Баламут, Міхель Домш, Кларнетист і шинкар, що лупав камінь нарівні з усіма.

Без особливої цікавості вони подивилися на нього, і Баламут мовив:

— Сідай.

Шинкар приніс склянку слабенького, несмачного пива.

— Як ся маєш? — спитав він.

Що міг Фелікс відповісти на це?

— Ще живу, — сказав він, але вони й самі це бачили. — А ви?

Ніхто не відповів.

По хвилі озвався Баламут:

— Наших загинуло шістдесят один.

Міхель Домш, який, відколи знав його Фелікс, мав веселе, всіяне ластовинням обличчя й руду щетину на голові, повільно совав по столу свою склянку. Обличчя його посіріло, голову прикривав старенький потертий кашкет.

— Наші Йоганн і Пауль теж, — мовив він.

Війна не поспішала, вона дочекалася й тих дітей, що на початку її ще гралися в пошукання на поляків під керівництвом учителя Якке. Фелікс мовчав. Нелегко було живому приїхати у відпустку до тих, хто носить жалобу.

Поруч нього сидів Петер-Кларнетист. Він теж змінився, його права повіка сіпалась, а губи болісно кривилися.

— А ти, — спитав його Фелікс, — ти досі, хай там що, граєш на весіллях?

— Ні, — відказав Кларнетист.

Він не грав уже рік. А точніше, від однієї липневої ночі минулого року. Він їхав додому з весілля. Було далеко за північ. Шлях його лежав повз бараки полонених, що працювали на збройовому заводі. Вікна цегляного барака край дороги, де тулилася сторожа, яскраво світилися. Ревіще, п'яний спів. Вартовий зупинив Кларнетиста й звелів показати документи. В цей час вийшло надвір троє есесівців. Вони побачили кларнет і потягли Кларнетиста всередину. Там було дванадцять солдатів і троє дівчат. Дівчата були голі — росіянки чи польки, ще напідвіті. Його примусили грати. Надворі вже сіріло, коли він поїхав додому. Їхати треба було повз каменярню. У відчиненій обробній майстерні він узяв молоток. І розтрощив кларнет. Він бив спокійно й розмірено. Сорок років він грав; те, що інші могли сказати лише словами, він міг висловити кларнетом. А тепер розтрощив його. Те, що залишилося від інструмента, він викинув у покинутий кар'єр. Там вода, п'ятдесят метрів завглибшки. Відтоді інколи грали його пальці, так ніби тримали кларнет.

І нині вони грали, коли він сказав:

— Більш не граю!

Баламут глянув на Фелікса, дико блиснули його очі. Здавалося, він хоче щось сказати. Проте він тільки мовчки підняв свою склянку.

Міхель Домш, сини якого полягли на сході, процідив крізь зуби:

— Хотів би я, щоб росіяни його спіймали живого!

Худорлявий шинкар стис кулаки.

— Тоді хай забирають собі ще й мою хату і поле!

Знов спалахнули Баламутові очі, та він знову змовчав.

Кларнетист прошепотів, а здавалося — він кричить:

— А я йому гратиму, як переселятиметься на той світ! Всіх пісень заграю, що вони заборонили!

— Вони хотіли потопити нас у болотах! — вже крикнув Міхель Домш.

Баламут спокійно дивився на Фелікса.

— Це ми їх половимо, цих графів, разом з Луцієм та Якке, — хрипко промовив тихий шинкар, — і потопимо в Генчелевому ставку!

Обличчя Кларнетиста проясніло, гіркі зморшки в кутиках рота розгладились, і він почав наспівувати старовинну, сумну пісню про кохання. Заборонену пісню із серболужицькими словами.

Худорлявий шинкар підхопив мелодію дзвінким тенором, Міхель Домш заспівав густим басом, пісня широко полилася з могутніх грудей Баламута.

Фелікс ще ніколи не чув, щоб чоловіки так співали.

Раптом Міхеля Домша наче прорвало — замість сумної старовинної пісні він гнівним громовим голосом заспівав:

«Я слов'ян сим...»

Я — слов'янин, лишуся слов'янином! Я зичу щастя всім народам світу, та найдужче люблю я свій, — співали вони. Співали всі: Баламут, рудий Міхель Домш, худорлявий тихий шинкар, Кларнетист і обер-ейрейтор Фелікс Гануш.

Це був як один-єдиний крик.

На столі, поміж недопитих склянок слабенького несмачного пива лежало десять стиснутих кулаків.

У ці дні в рідному краї мало було людей, що не стискали б кулаки. Міхаель Бачон робив це відкрито; він кляв росіян і сварився із своїм богом, котрий, очевидно, росіян не проклинав.

Фелікс здибав Альфонса Бачона, якому небагато лишалося до лікаря і який, проте, був у відчаї: адже незабаром, коли він стане нарешті лікарем, він буде непотрібний, бо нікому буде казати: «Годиться на фронт».

Фелікс зустрів удову Наконц, яка вже не мала кіз, але сподівалася незабаром дістати поле. Росіяни дадуть їй поле — графове чи Бачонове.

Мати заплакала, коли він зайшов до хати. Бо вже з першими словами привіту почалося прощання. Приїхав, щоб поїхати знов, — це була більша мука, ніж коли б він не приїздив, поки або вернувся б назавжди, або залишився б назавжди на чужині.

Баламут розповідав:

— Він приїздив і забрав із собою квиток, що був замуrowаний.

Його син Румбо, фельдфебель, узяв із собою на Східний фронт документ, який засвідчував, що він, Румбо, — член Комуністичної партії з тисяча дев'яток тридцять другого року...

Навіть він, хотів сказати Баламут. Бачиш, ми не сиділи, зовсім згорнувши руки.

Я це бачу.

А ти?

Я робив дещо.

Дещо...

Так. Моє становище було не таке, щоб я міг робити все.
Ти не хотів?
Не хотів — адже була волошка і моя свобода.

Коли буря, що почалася в темних лісах Айфелю, перекотилася через Арденни й досягла Маасу, Сомми, Ла-Маншу, Парижа, обер-ефрейтор Фелікс Гануш належав до резерву головного командування.

Коли той резерв зібрався затулити собою прорваний фронт, другий, дужчий противник за спиною в нього звелів йому зупинитись. Там фронт горів від Балтійського моря до Карпат.

Через усю Німеччину на схід їхали дивізії, щоб улаштувати другий, кращий Дюнкерк. Вони дуже поспішали, а посувалися вперед поволи. Вони стояли в полі й дивилися на потоки біженців, що тяглися на захід. Діти замерзали, немовлята мерли з голоду. Мороз був сильний, а груди матерів були порожні.

Вони їхали й стояли, стояли і їхали. Під час одного переходу вони перестріли колону: чоловіки в смугастих тикових блузах, стрижені голови й дерев'яні черевики на ногах, — їх переганяли з табору на сході до каторжної в'язниці на заході, і скільки кілометрів вони проходили, стільки мертвих товаришів лишали край дороги.

Навіть коли б його товариш їхав повільніше, і тоді Фелікс навряд чи впізнав би Руді Росмана, товариша дитячих забав, у чоловікові, який трусився в лихоманці і якого підтримували двоє товаришів. Він тільки подумав: вони назад, а ми вперед. Кожен назустріч своїй смерті.

Якоїсь темної ночі вони несподівано опинилися зовсім близько від фронту, що вже не був ніяким фронтом, і наосліп кинулися в пекло із сталі й вогню. Хто ще міг, той давав звідти драла, і польова жандармерія зловила Фелікса Гануша й замкнула в бараці разом з тими, що відстали від своєї частини. Та ще тієї ночі вони всі втекли і під командою одного капітана, артилериста без артилерії, подались у відкритому кузові вантажної машини через гори на південь.

8

Колона смугастих тикових блуз десь опівдні прийшла до села Вусдіца.

Конвоїри-есесівці пообідали в «Прусьському орлі» й погнали арештантів далі.

У лісі край дороги двоє чоловіків, селянин і поляк, вантажили на воза метрові колоди.

Раптом поляк здригнувся; один із в'язнів, що, підтримуваний двома товаришами, з останніх сил переставляв ноги, спромігся ще підняти голову на тонкій шиї й ледь помітно усміхнутись.

Есесівці пригнали колону в напівзруйновану кошару при виході з села Дрівкіца, виставили двох вартових (що ж може статись?) і подалися до шинку, щоб відсвяткувати той день, коли вони дванадцять років тому вперше дістали змогу вільно бити і вбивати людей.

До того ж пішов сніг — за десять метрів нічого не було видно...

У хліві Мартіна Нука поляк Євгеніуш Рильський настирливо умовляв свого господаря. Селянин гукає дружину, і вона, тяжко зітхаючи, каже: «Боже благослови!»

Опівночі вартових біля старої кошари змінюють двоє інших, які вже випили свою мірку й на другу половину ночі. Вони сідають собі в кутку й починають щось співати. З протилежного боку до руїни крізь голі кущі продираються дві тіні. А за кілька хвилин двоє чоловіків, пригинаючись, уже біжать до Нукового подвір'я. Один з них підтримує другого.

Наступного дня селянин Мартін Нук сказав сусідові:

— Щось мій поляк розхворівся. Хоч би не помер.

В кутку темного хліва спить Руді Росман. На другий день він починає їсти. Він спить і їсть, їсть і спить п'ять разів по двадцять чотири години. Потім він голиться, селянин підстригає йому вуса й бачить з полегшенням, що кожен упізнає у врятованому поляка Євгеніуша Рильського.

А Ернст Росман, сильний і здоровий, іде на місці брата-близнюка з колоною нещасних до каторжної тюрми в Косвігу.

А тієї самої години, коли Руді Росман уперше впрягає Нукового вола до воза, Фелікс Гануш стоїть на лівому флангу третьої роти новоутвореної бойової групи, до якої входять переважно есесівці.

З гурту офіцерів виходить командир вишикуваної роти.

Це штурмбанфюрер, нижчий на зріст, ніж бувають звичайно есесівські офіцери. Фелікс упізнає його — це Бодо Шмідт, що дев'ять років був першим учнем у його класі, а також був колись його другом.

БРІД

1

Завданням бойової групи було ліквідувати плацдарм, що його залишки словацьких повстанців утримували на західному березі однієї річки.

У цьому місці річка обминала скелю, дугою вигинаючись на схід, і далі, за ще однією скелею, дуже схожою на першу, знов повертала й текла у своєму первісному напрямку.

З цих двох брил, що круто обривалися до річки й полого спадали у видолинок, який проліг між ними, добре було видно плацдарм — він захищав єдиний на багато кілометрів брід.

Тут, над самісінькою річкою, були встановлені важкі кулемети бойової групи; звідси вони могли обстрілювати не тільки видолинок, а й вузьку смужку берега і брід.

Біля самого броду, в неглибокій улоговині, що утворилася з наносного мулу, вирросло з колишніх двох шинків ціле село з селянами, пастухами й лісорубами — близько сотні дворів.

Матері з дітьми спробували тікати вздовж берега, та кулеметний вогонь загнав їх назад. Не випустити жодної миші з пастки — такий був наказ.

За одним із тих кулеметів лежав разом із двома есесівцями обер-ефрейтор Фелікс Гануш.

Обер-ефрейтор пішов до командира.

Бодо Шмідт був вражений: він змахнув з лоба біляве пасмо й мовив:

— І ти, Бруте, в моїй пропащій банді?

На вигляд він був худорлявий і жилавий, щоки його позападали, а чоло, що колись світилося розумом, було бездумне й холодне.

Фелікс уже знав, що прийшов даремно.

Проте сказав:

— Випусти хоч жінок з дітьми!..

— Навіщо?

Штурмбанфюрер примружив очі — здивовано, майже сердито.

— Це ж безглуздо. Це вбивство!

Бодо посміхнувся; його губи, що були колись пухкі, мов дівочі, розтяглися в зневажливій гримасі.

— В таких речах ми з тобою ніколи не могли дійти згоди, — відповів він. — Ти й тепер можеш думати чи почувати що хочеш і як хочеш — основне, щоб ти стріляв.

Зайшов ординарець.

— Геферле, — спитав його командир, — хіба не панує у мене свобода думки?

Ординарець вишкірився.

— Так точно, штурмбанфюрер!

— Який у нас основний принцип?

— Кожен може думати, що його душі заманеться. Але наказ священний! — випалив ординарець.

— Чуєш? — знов обернувся до Фелікса командир. — Приходь сюди завтра ввечері, коли з тими буде покінчено. Тоді я тобі, коли хочеш, доведу і в філософських категоріях, що необхідне завжди слід розглядати лише з погляду твоїх власних інтересів, і ніколи — з погляду об'єкта... Хайль!

І Фелікс подався назад, до щілини в скелі, і знову зайняв своє місце: між двох есесівців за важким кулеметом.

Посутеніло, і перша ракета зависла над бродом. І через річку, що дедалі густіше вкривалася кригою, теж ніхто не повинен був перейти на той берег.

Наказ дано, і той наказ священний: жодна миша не повинна вислизнути з пастки, а полонені нам більш не потрібні.

А завтра вранці, коли засіріє день і почнеться бій, буде обер-ефрейтор Фелікс Гануш діяти згідно з тим наказом. Він стрілятиме в матерів, у матерів з дітьми на руках.

Тоді не буде істотної різниці між ним і тим убивцею, що в кінці Польової вулиці вбив п'ятирічного хлопчика кийком і дворічного — прикладом автомата.

Фелікс Гануш не перейшов на другу сторону, щоб не втратити своєї свободи — змоги бачити волошку власними очима.

Він хитрував і викручувався, він кусав свою ненависть зубами, усе терпів, проте так і зостався поміж двох фронтів.

Він говорив великі слова Ернстові Росману, а потім робив те, що йому підкидав випадок.

Він віддав останню шану Даші — і залишився солдатом армії убивців.

Він чув у шинку «Під каменярнею» крик свого народу — і зостався глухий.

Він терпів і терпів, і нині він може думати й почувати, що хоче, а завтра вранці стрілятиме в матерів і дітей, і хай він кусає собі губи, хай серце його обливається кров'ю, — це нічого не змінить, і він стане вбивцею серед убивців.

І раптом він зрозумів, що ці часи лишають нам тільки два способи життя: або бути помічником убивців, або ризикувати, що, може, втратиш свободу бачити волошку синьою чи червоною, чи золотою — як твоїм очам забажається.

З низького неба падали скупі сніжинки.

Невже я дійшов до того, що врешті-решт усе-таки опинився там, де й Бодо?

Ще раз переглянув Фелікс Гануш усе своє життя — адже перед останнім іспитом повторюють усе з самого початку.

Його очі, з яких спала остання полуда, бачили ще раз квінтесенцію кожної лекції; кожне семінарське завдання ставилось і вирішувалось заново, повторювався кожен колоквиум і кожна консультація — зріліші запитання і дозріліші відповіді.

Від того дня, коли графський хлопець підстрелив їхню гуску, і до цієї миті, коли він лежав за кулеметом, пройшло перед ним усе його життя: усі радощі й скорботи — тільки радість більш не сміялась, а скорбота не плакала; увесь голод і вся ситість — тільки голод більш не кричав і ситість була мов привид; усі поцілунки і всі удари — тільки поцілунки більш не палали в крові, а удари — на шкірі; всі зими й літа, кожна весна й кожна осінь, і ніщо, ніщо не було пусте, все було наповнене добром і злом, пошуками й знахідками, помилками й висновками.

Обидва убивці з черепами на петлицях спали в своїх плащ-палатках, не відчуваючи докорів сумління, не бажаючи щось знати. І з низького неба падав мокрий, пухнастий сніг.

Отак переживши знову своє життя, Фелікс Гануш попросився з піснею, яку сестра Лена співала вечорами за хвірткою, та з пахощами ромашки, що заповнили були ту літню луку біля Вусдіца.

Він узяв автомат, який належав йому, вартовому, поставив його на бойовий звід і прислухався до сонного дихання обох есесівців. Він поклав затвор від кулемета в кишеню шинелі й тихо вибрався з щілини.

Всюди було тихо.

Він поставив автомат на запобіжник, щільно й міцно обкутався шинеллю й плащ-палаткою і покотився вниз крутизною.

Він позабивав руки й ноги, і голову теж, і скотився просто на вартових. Його схопили чіпкі руки, й він прошепотів:

— Сом пріятель — я друг.

Вони привели його до свого командира, низенького, похмурого чоловіка, і він розповів про себе.

Командир йому повірив, бо для чого б іще переходив солдат, як не для того, щоб загинути на цій стороні?

Ні командир, ані сам Фелікс не вважали за потрібне, щоб він міняв уніформу. Важливо не те, в якій уніформі загине людина, а те, за що вона загине.

Коли засірив світанок, Фелікс Гануш лежав за уламком скелі — ланка одного цепу, що захищав перехід через річку.

Швидким маршем поспішали зі сходу солдати з червоними зірками на шапках. Може, вони встигнуть прийти вчасно.

2

Розвідники досягли броду вже смерком. Плацдарм на західному березі більше не існував. Його захисники загинули, і кожний з них спершу знищив кількох ворогів. Та знищено було й село, і загинули матері з дітьми. Четверо бійців попало в полон: трое тяжкопоранених і один цілий і неушкоджений, якого рикошетом закинуло за уламок скелі, де він знепритомнів.

На неушкодженому була німецька уніформа, у кишені в нього лежала солдатська книжка, а в бумажнику — особистий розпізнавальний знак і червоний скляний гудзичок.

Командир бойової групи оглянув полонених і наказав повісити їх уранці. Причому сказав лікареві, що той відповідає головою, коли хто з тяжкопоранених помре вночі.

На обер-ефрейтора він дивився мовчки й задумано, як дивляться на щось дуже чуже, дуже незвичне й дуже відразливе.

Вони прив'язали його до стовбура кислиці, що росла самотою на голій галявині. Трохи нижче, за чотири чи п'ять кроків від неї, стояла хатина, де тепер містився командний пункт.

Була, мабуть, десята година вечора. До нього підійшов роттенфюрер, перерізав мотузки, привів до хатини й пхнув у низьке, похмуре приміщення.

— Дезертир, штурмбанфюрере!

Командир стояв, втупивши погляд у вікно.

— Гаразд, Геферле.

Роттенфюрер викинув руку в гітлерівському вітанні і щез.

Бодо Шмідт, офіцер військ СС, повільно обернувся. Він мовчки дивився на Фелікса. На його обличчі не було нічого: ні лагідності, ні гніву, ні радості, ні співчуття, ні ненависті — нічого не говорило це обличчя, воно було дерев'яне, мертве, застигле. Хіба що втома лежала на ньому, наче пилюка.

— Власне, то була б п'єса без розв'язки, коли б ми не стрілися отак з тобою, — мовив він.

Фелікс мовчав. Він помітив, що ліва рука в штурмбанфюрера зроблена з шкіри.

— Ти знаєш, що завтра будеш повішений?

Фелікс глянув на нього.

— Я помер учора вночі, — відказав він. — Ніхто не помирає двічі.

— Бути повішеним — це не просто померти, — мовив штурмбанфюрер. Здавалося, то перший учень Бодо Шмідт поправляє свого однокласника, що помилився, проказуючи латинський вислів.

— Ви повісите мертвого. Чистісінька формальність.

На обличчі офіцера щось ворухнулося — може, подив. Він дивився на Фелікса, а може, й крізь нього — в якусь точку поза цим тісним, похмурим приміщенням і поза життям.

— А втім, я теж мертвий, — сказав він.

— Так, — підтвердив Фелікс.

Тепер подив проступив виразніше.

— Звідки ти знаєш?

— Коли такі люди, як я...

— Люди, як ти?

— ...люди, а ніякі не герої, — вів далі Фелікс, — і не комуністи, переходять на другу сторону, то ви мертві.

— Але зараз, мій любий, ти стоїш ближче до смерті, ніж я. — Він глузливо посміхнувся, а мерехтливі вогники в його очах забігали. — Сядь, — і він сів сам на лаві перед погаслим вогнищем. — У нас є ще трохи часу — в тебе менше, у мене трохи більше, — до, як ти кажеш, формальної смерті.

Фелікс присів на перекинутому казані, в якому пастухи варили сир.

— Це не та відмінність, яка щось означає, — мовив він.

— Власне, — задумливо проказав штурмбанфюрер, — шкода тебе, ти ж хотів колись стати поетом... А яка ж відмінність щось означає?

— Я загину в бою, хоч мене і повісять, а тебе повісять, хоч, може, ти й загинеш у бою, — сказав Фелікс.

— А ти не зовсім даремно ходив до школи, — посміхнувся штурмбанфюрер, — бач, як заплутано висловлюєшся. Чи не міг би ти сказати це якимось зрозуміліше для мого простого солдатського мозку?

Фелікс подивився на співрозмовника, чиє обличчя було обернене до нього, й збагнув, що спокій того породжений абсолютною порожнечою. Штурмбанфюреру, в справжньому розумінні слова, нічого було втрачати.

— Не як, а за що помирає людина, — так оцінюється смерть, — сказав Фелікс. — Бувають грабіжники і вбивці, що б'ються і помирають, як герої. Але вони лишаются грабіжниками і вбивцями.

— Учора, — сказав штурмбанфюрер, і його очі звузилися, — ти не насмілюся так виразно пояснити мені, за кого мене маєш.

— Учора, — вперше посміхнувся Фелікс, — я ще не був мертвий.

Штурмбанфюрер підняв свою шкіряну руку, шкіра тихо зарипіла.

— Якби не ці кляті рипи, замовив би я собі ще й шкіряну голову, — мовив він. — Зрештою, я не злочинець.

Фелікс глянув на череп на рукаві офіцера й побачив мертвих дітей і матерів у селі та коло броду. Він сказав про це, сказав дуже тихо. А мав би кричати.

— Напівлюди, — кинув Бодо Шмідт і бридливо глянув на того, хто говорив про них, як про людей.

— За це тебе й повісять, — відказав Фелікс. — Досить і за це!

— До того ж це було необхідно, — сказав штурмбанфюрер — тепер і його голос затремтів. — У мене чисті руки, навіть ця, — він поклав на коліно шкіряну руку. — Бо маю пасту для чищення шкіри.

— Хто наказує вбивати, той убивця, — мовив Фелікс. — А хто вбиває дітей, той не повинен лишитися живий!

— Ти марно витрачаєш свій пафос. — Штурмбанфюрер позіхнув. — Адже я не збираюсь лишатися живим. А діти... ти маєш дитину?

— Мої діти померли ненароджені на шибениці.

— От бачиш! Не можна злучати нижчих людей! Я, до речі, не можу мати дітей, хоч з мене й добрячий жеребець. Навчесь якесь прокляття на мені. — Він випростав задерев'яніле тіло. — Але так воно й краще. Разом з рейхом помре й останній з мого роду.

Фелікс подумав, що саме через таких шмідтів та їхні родоводи й гине їхній рейх.

— Пропадай воно все. Кінець! — мовив штурмбанфюрер. Він уперся ліктями в коліна й поклав голову на долоні рук: правої з плоті й крові, лівої — шкіряної. — Кінець. Усьому кінець... — повторив він у задумі.

— А тоді почнеться, — мовив Фелікс.

— Що?

— Життя без вас, — суворо пояснив Фелікс. — Людське життя, в кожному разі. Тоді прийде наш час!

— Ти ж мертвий, — зауважив уїдливо штурмбанфюрер.

— І ми так змінимо життя, — і країну, — що тут більш не зародиться ніяка війна!

— Ти що... ти справді перебіг?

— Третього не дано, — відказав Фелікс.

Штурмбанфюрер розмірковував.

— Правильно, — мовив він. — Тому і я гину як націонал-соціаліст. А ти здихаєш як комуніст. Слухай!

Він похитав головою й підвівся.

— Ти ще пам'ятаєш, ким я завжди волів бути: Гагеном чи Зігфрідом?

— Гагеном, — пригадав Фелікс.

Штурмбанфюрер кивнув головою.

— Так, Гагеном, — вірність була його визначальною чеснотою.

Він узяв зі столу свою портупею й підперезався. Перевірив, чи пряжка посередині. Тоді витяг з кишені пістолет.

— Ходім! — сказав він, надіваючи кашкет.

Фелікс підвівся.

— Поети й ті, хто трохи не став поетом, не повинні конати на шибениці, — заявив штурмбанфюрер, задумливо дивлячись на свого полоненого. — Я не в'язатиму тебе. Підіймеш руки вгору і йтимеш за два кроки поперед мене.

Вартовий біля хатини козирнув. Ніч була зоряна. Мороз рипів у них під ногами і вгризався в дерева край кам'янистої галявини.

Вони вийшли на берег. Річка мовчала, та крига ворушилася, розмовляла сама з собою.

— Отак, — мовив штурмбанфюрер, — далі йти нікуди. За річкою — там ви, а нагорі ми. Тут нема нікого. Тільки ми двоє.

«Вчора тут були самі окремі крижини. А сьогодні лід, може, й витримає людину, коли лягти на нього», — подумав Фелікс.

Він перестав бути мертвим.

Штурмбанфюрер задивився на той берег.

— Чи вони мене... — почав він і перепинив себе: — Дурниці, ми зробимо інакше.

— Ти ще пам'ятаєш, Феліксе, — заговорив він, і раптом офіцер військ СС перетворився на першого учня Бодо Шмідта, якого з Феліксом Ганушем єднає суперечлива дружба, — ти ще пам'ятаєш, як ти мене — це було на трійцю тридцять четвертого — зняв зі скелі в Жорнах? Як той крук на покрученій сосні даремно чекав, фаршу собі на обід?

— Так, — підтвердив Фелікс, — саме так воно й було. «Що довше ми розмовляємо, то міцніший робиться лід».

— Тоді я заприсягся життям фюрера зняти тебе колись із якоїсь скелі. Пам'ятаєш?

— Ти підняв два пальці й заприсягся життям свого фюрера. Так.

— А потім я дав присягу захищати життя фюрера своїм життям. Нині я маю нагоду зняти тебе зі скелі. Цим я зламаю свою другу присягу. А дотримаю другої, порішу тебе з іншими, бо ж ти ворог фюрера, то зламаю присягу, яку дав у Жорнах. Проклята ситуація!

Він зірвав з голови кашкет і пожбував у річку.

Шкіряною рукою штурмбанфюрер скуйовдив своє коротке біляве волосся. Тонке пасмо впало йому на лоб.

— Справді драматична ситуація, — мовив він. — Ти, як поет, повинен оцінити її.

Фелікс подумав: «Якось треба вибити в нього з рук пістолет».

Бодо Шмідт узняв пістолет у шкіряну руку й викинув обойму — там було п'ять куль. Чотири він викинув на сніг.

— Отже, — мовив він, — у стволі одна і гут одна, — він знову заклад обойму в пістолет. — Дві кулі, і нас двоє. І зараз ти мусиш вирішити, що станеться. З кулями. І з нами.

Фелікс глянув на нього й побачив усміхнену маску.

— Хвилинку, — мовив Бодо. — Я тільки хочу звернути твою увагу на те, що й ти тепер потрапляєш в справді драматичну ситуацію! Я даю тобі пістолет. Коли ти мене пристрелиш, ти пристрелиш того, хто щойно подарував тобі життя. Коли на це тобі забракне духу, я вб'ю тебе за боягузтво перед ворогом. Адже ж я твій ворог. Хіба ні? Але я і твій друг.

Посмішка на його обличчі розтяглася ще ширше, блиснули міцні білі зуби. Очі не посміхалися — в них була підступність, і цікавість, і нещадність. Надто добре знав він таких-от ганушів: лише з почуття порядності, вони краще вб'ють самі себе. Він не вбачав нічого небезпечного в цій грі. Він не знав, що колишній Фелікс Гануш помер.

Той, хто стояв перед ним, глянув на нього: пекельна гра. «У Вусді-ці на греблі ставу я програв її».

— На! — Бодо простяг пістолет.

Фелікс напружив усі м'язи, готовий до стрибка, але Бодо справді віддав йому пістолет.

Треба спробувати вище броду, там течія повільніша й крига міцніша.

Фелікс підняв пістолет.

— Собака! — заревів Бодо й кинувся на нього.

Постріл був точний.

Фелікс пробіг угору понад річкою і трохи вище броду доповз. Крига витримала.

Ракети розірвали ніч.

Заокотів кулемет — він стріляв у темну постать, яка повзла по блискотливій кризі вже на середині річки. Із східного берега полетіли трасуючі кулі в кулеметне гніздо на скелі. За метр від берега темна тінь здригнулася й замерла.

Ракети погасли, замовкли кулемети, із східного берега до річки збіг солдат і відтягнув з льоду нерухоме тіло.

Коли Фелікс Гануш розплющив очі, щоб жити, він побачив над собою жіноче обличчя: молоде й старе, мудре й суворе.

— Даша... — прошепотів він. — Це дуже важко... дуже далеко...

Йому здавалося, що він говорить. Насправді він не мав сили навіть поворушити губами.

Він знову заплющив очі. Засинаючи, відчув на своєму чолі руку, відчув, як із тієї руки знов почало вливатися в нього життя.

У відчинене вікно линув дух зораної землі, свіжий і міцний. Був час сіяти новий засів.

Американського письменника Рея Бредбері часто називають «поетом наукової фантастики». Справді, самі собою дива техніки майбутнього й фантастичні пригоди в незвіданих світах мало цікавлять автора добре відомих радянському читачеві книжок «Марсіанська хроніка», «451° за Фаренгейтом», «Вино з кульбаб» та багатьох оповідань. Насамперед Рея Бредбері приваблюють духовний світ людини, її непогамовне прагнення знань, а також моральні наслідки наукових відкриттів. Як підкреслює письменник в інтерв'ю, фрагменти якого передруковуємо з італійського журналу «Панорама», він вірить у те, що нинішні й майбутні науково-технічні досягнення людство використає для творення, а не для руйнування.

— Письменник-фантаст. Чи згодні ви з таким визначенням свого фаху?

— Мабуть, насамперед я займаюсь чаклуванням, маніпулюю наукою і технікою й примушую повірити в неможливе. Вчений також чарівник, він чаклує, використовуючи закони природи. Іноді і я застосовую їх — і тоді в мене виходить наукова фантастика, але частіше я про них забуваю, і тоді створюю просто казки. Всі мої книжки — це плід уяви плюс ідеї, інколи найнеймовірніші. Однак від фантазії людина завжди переходить до креслення й формул. Коли вигадка піддається перевірці, починається наука.

— Інакше кажучи, фантастичні ідеї можуть утілюватися в життя?

— Саме так! Я ніколи не втомлюся повторювати, що неймовірні ідеї можуть утілитися в життя, і коли пишу, прагну, щоб читач зрозумів і розділив моє захоплення перед народженням ідеї. Я навіть думаю, що такі письменники, як Жюль Верн або Герберт Уеллс, значно більше за великих вчених посприяли тому, що змінилася наша уява про світ і людські можливості. В романах «доброго дядечка Верна» читач упізнає себе, свій пристрасний і нестримний інтерес до машин, до того, що техніка може зробити для нас і, звичайно ж, разом із нами. Бо вже тоді Жюль Верн хоча й показував, скільки радості приносить техніка, якщо її

використовують на благо людини, однак застерігав проти надмірного захоплення нею.

— Отже, все залежить від правильного застосування техніки. Але хіба не загрожує світові надлишок машин?

— Наша техніка — це ми самі. Техніка, точніше, те, як ми користуємося нею, є втіленням нашої фантазії. Якщо вона добра, то буде доброю й народжена нею техніка. Уеллс, наприклад, був певен, що винайдення атомної бомби знаменує кінець людства. Однак ми живі. Поява бомби була мовби попередженням: «Подумайте й гарно все обчисліть, знайдіть спосіб жити в мирі та злагоді один з одним». Цю пересторогу ми всі тепер ясно чуємо.

— Але чи прислухаємося до неї?

— В мене з цього приводу нема ілюзій: звісно, ми не ангели. В нас діють сили, що протистоять одна одній. Але я не вірю в можливість третьої світової війни. Самознищення — найпростіший спосіб розв'язання всіх проблем. Та ми не такі божевільні. Ми неминуче мусимо співіснувати одне з одним. Це і є найважчим. Так буває в дружбі, коханні: настає мить, коли любов піддається випробуванню, коли сваряться давні друзі. І тоді важливо, щоб хтось сказав: «Послухай! Якщо так піде й далі, то ми все зазнаємо». От і тепер — нейтронна бомба. Це мовби звернення до нас: «Досить! Не заходьте надто далеко!» Всяка техніка повинна служити творенню.

— Але в своїх книжках ви, здається, недовірили ставитесь до техніки.

— Деякі мої книжки, можливо, навіюють враження, нібито я вороже настроєний до техніки. Це не так. У мене багато оповідань про техніку. Одні написані як застереження, інші — щоб змусити відчувати приналежність життя, здегеноерованими машинами, що інколи лякають нас. Уся справа, як я вже казав, у застосуванні техніки.

— Чи може наукова фантастика допомогти нам жити в майбутньому?

— Вона допомагає, я переконаний, жити в теперішньому. Адже майбутнє народжується з теперішнього. Майбутнє створюється нами й зараз. Кожної хвилини, в якій ми живемо, нам дано можливість творити його. Я весь час згадую слова індійської мудрості: «В ту мить, ко-

ли ти маєш намір учинити зло, — зроби добро. Не завтра. Не позавтра. Зроби негайно ж. Тобі належить лише ця мить».

— Чи вважаєте ви наукову фантастику формою поетичної творчості?

— З поезією її, безперечно, споріднює метафоричність. Я взагалі думаю, що метафора — найкращий спосіб вираження думки. Фізики використовують алгебраїчні метафори для вираження суті явищ. Вони вкладають істини в цифровий панцир. У науковій фантастиці така сама закономірність: що цінніша ідея, то краще вона мусить бути сформульована. Точності, лаконічності й правильності я, наприклад, учився в своїх улюблених поетів — Шекспіра, Гопкінса, Томаса. На одній віршованій сторінці може бути більше ідей, ніж у багатьох товстих романах.

— Отже, ви бачите в поезії невичерпну духовну поживу, «ліки від меланхолії», судячи з назви однієї з ваших книжок?

— Так, без поезії прожити не можна. Як кажуть, не самим лише хлібом живе людина. Саме це я поясню студентам у Каліфорнійському технологічному інституті. Чи виживе людство, кажу я їм, багато в чому залежить від вас. Ви багато чого навчаєтесь, але вам і на думку не спадає, навіщо це вам. Вагу ракети, тягу двигунів, траєкторію польоту — все це ми можемо розрахувати з пам'яті. Але досить розрахунків і креслень, давайте ставити запитання. Наприклад, навіщо ми підкорюємо космічний простір? Ви не можете відповісти? А я можу: підкорення космосу — це духовний і технічний подвиг людства, його прагнення відчувати свою єдність із Всесвітом. І жити ми без цього не спроможні. Потрібна поезія, хоч крапелька її, щоб запустити ракету в космос. Серія всіх хлопчиків і дівчаток пориваються в політ слідом за нею.

— Розкажіть трохи про себе.

— Моя родина була дуже бідна. Батько був електриком, людиною простою і водночас незвичайною, хоча читав лише газети. Мати читала багато, а ось брат грав у футбол і більше нічим не цікавився. Я ж ріс матусиним синочком, страждав на короткозорість, перехворів усіма дитячими недугами. Читав запоем усе, що потрапляло під руку, у вісім років схилився перед Баксом Роджерсом і Флешем Гордоном (герої американських коміксів. — Ред.), але прочитав уже й Едгара По, а в десять років — Свіфта, Верна, Уеллса.

Я буквально втонув у морі наукової фантастики.

— Цей жанр уже тоді був популярний?

— Ні, в тодішній Америці він не був у пошані. Навіть діти не читали фантастики. Ровесники просто кепкували з мене. В дев'ять років мені довелося порвати всю свою колекцію пригод Бака Роджерса, яку я старанно був склеїв з газетних вирізок, — так вони мене роздратували. Ми жили тоді в Лос-Анджелесі, в кварталі бідноти...

— Чи вважаєте ви життя найкращою платою за все, як приблизно називалося одне з ваших оповідань?

— Так, жити, кохати, творити — що може бути кращого? Я пишу чи не з дитинства, пишу щоранку, і не через те, ніби так треба, а тому, що люблю свою роботу. Зараз, наприклад, пишу лібретто опери...

— Що живить вашу уяву?

— Мене цікавлять усі галузі людських знань. Звичайно, багато про що я маю лише поверхове уявлення. Але є й такі галузі, в яких розбираюсь непогано: психіатрія, філософія, література, особливо поезія. Одне слово, я людина широкого кругозору, як тепер кажуть. У моїй голові образи плодяться, мов ті кролики. Ідеї, запозичені з різних галузей знань, накладаються одна на одну, змішуються й вибухають. Як фейерверк. Відбувається мовби ланцюгова реакція ідей. За часточку секунди слон може стати мухою. Буває й навпаки.

— Уява фантастів народила безліч чудовиськ, але чи не є людина єдиним реальним монстром наукової фантастики?

— Ні, це формулювання занадто негативне й для мене воно неприйнятне. Я вірю, що людина зуміє перемогти в собі звіра й стане досконалим гомо сапієнс.

Фантастика виникла, очевидно, разом із здатністю абстрактно мислити — цебо тоді, коли людина відокремилась із тваринного світу. Без фантастики — без уміння моделювати світобудову й усілякі можливі й неможливі зв'язки та залежності між людиною і природою — не народилася б наука; а у формі міфології фантастика стала водночас і праматір'ю літератури.

Плодотворні можливості фантастики не зменшуються і в період бурхливого розвитку науки в її сучасному розумінні, і в добу науково-технічної революції. Письменники-фантасти не раз випереджали науку й техніку своїми «літературними» винаходами — згадаймо, скільки відкриттів передбачено в творах Ж. Верна й Г. Уеллса, К. Чапека й О. Толстого, О. Белєва й В. Владка.

Та передовсім наукова фантастика є тепер популярним різновидом літератури й виконує всі властиві художній літературі функції. Спираючись на дуже давні традиції міфотворчості, вона, чи то шляхом переспіву древніх легенд, чи то в інші, цілком «фантастичні» способи робить те, що й уся література в цілому: художньо узагальнює досвід людства, художньо пізнає світ. І так само, як кожен прозаїк, поет чи драматург, письменник-фантаст віддзеркалює в своїй творчості своє суспільство і свою добу.

Рей Бредбері й Курт Воннегут, чий сповідання ми тут друкуємо, — визначні американські письменники-фантасти. Хоч літературні біографії, манера письма, тематика, улюблені персонажі в них різні, об'єднує їх відвертий і глибокий гуманізм, щире прагнення поліпшити життя на планеті Земля й тривсга з приводу того, щор суспільний устрій країни, в якій вони живуть і яку люблять, — Сполучених Штатів Америки, — не може сьогодні і явно не зможе в найближчому майбутньому правити за модель людських взаємин.

У сучасній науковій фантастиці літературознавці розрізняють багато напрямків: проблемний, утопічний, соціальний, філософський, іронічно-пародійний та ін. Якщо додержуватися найпоширенішої класифікації, то пропонувані тут оповідання Бредбері й Воннегута належать до розряду антиутопій, чи інакше кажучи, до «творів-попереджень»: Бредбері в алегоричній формі протестує проти бездуховності й автоматизо-

РЕЙ БРЕДБЕРІ

Рей Бредбері (нар. 1920 р.) — сучасний американський письменник. Автор книжок «Марсіанська хроніка» (1950), «451° за Фаренгейтом» (1953). «Вино з кульбаб» (1957), а також багатьох збірок новел. Оповідання «Джордж Бернард Шоу — модель 5» взято із збірки «Пізнньої ночі» (1971).

ДЖОРДЖ БЕРНАРД ШОУ — МОДЕЛЬ 5

— Куди це ти, Чарлі? — питали ті, хто траплявся йому назустріч. Чарльз Вілліс не відповідав.

Він летів вакуумним ходом космічного корабля. Навколо чулося тихе заспокійливе гудіння. Він летів і думав: «Настань же скоріше, чудова мить!»

— Куди поспішаєш, малий? — вигукнув хтось.

— Поспішаю, щоб зустрітися з мертвим, але живим, холодним, але зігрітим, недосяжним, але таким, що його можна торкнутись.

— Йолоп! Дурень! — почулося навздогін. Та Чарльз тільки усміхнувся.

Потім він побачив Клайва, свого друга, що летів у зворотний бік. Чарльз відвернувся, але Клайв проспівав у радіо:

— Мені треба поговорити з тобою!

— Іншим разом, — відказав Вілліс.

— Я знаю, куди ти подався. Ото дурний!

Портрети письменників-фантастів художника Олександра Кононова.

Малюнок художника Петра Ткаченка.

І Клайв полетів своєю дорогою, а Вілліс — своєю. Руки його тремтіли від хвилювання.

Та ось його черевики торкнулися твердої поверхні, і він знову почув себе щасливим.

Чарльз ішов між машинами космічного корабля. «Я таки, мабуть, схиблений», — думав він.

Хлопець заглянув у маленьку комірчину. Там, у вічній сутіні, сидів старий чоловік.

— Сер, — звернувся до нього Чарльз і замовк. Потім прошепотів: — Шоу, о, містере Джордж Бернард Шоу.

Старий раптом широко розкрив очі, ніби щойно йому спала на думку якась нова ідея.

Він обняв свої гострі коліна і засміявся рипучим голосом.

— Господи, я визнаю все!

— Що саме, містере Шоу?

Містер Шоу обпалив Чарльза своїм сліпучим блакитним поглядом.

— Я визнаю всесвіт! Він мислить, отже, я існую! Виходить, що для мене ж краще, як я визнаю його. Сідай.

Вілліс сів у темному проході, обхопив коліна і знову відчув глибоку радість.

— Ти, напевне, хочеш, юний Віллісе, щоб я відгадав, про що ти думав після нашої останньої розмови?

— Ви читаєте думки, містере Шоу?

— Ні, на щастя. То був би справжній жах, якби я, робот, запрограмований під Джорджа Бернарда Шоу, ще й умів нищпорити в твоєму мозку і відгадувати твої думки!

— А ви таки вмієте, містере Шоу.

— Справді? Можливо, можливо... — Старий розчесав своїми тонкими пальцями руду бороду, потім легенько штурхнув Вілліса під бік. — Слухай, чому з усього екіпажу тільки ти один до мене приходиш?

— Розумієте, сер...

Юнак густо почервонів.

— А, так, розумію, — сказав Шоу. — Вони розважаються зі своїми гарненькими роботами-жіночками, що співають такими ніжними голосочками.

— Вони здебільшого німі, — докинув Вілліс.

ваності сучасної йому дійсності, проти підміни мистецтва сексом, а людських стосунків — стосунками споживачькими. Воннегут у своєму оповіданні поєднує в гротескному колажі картину можливих наслідків екологічної катастрофи (за якої навіть безсмертя стає нестерпним тягарем) з цілком реалістичними фотографіями із цілком сучасної американської дійсності, головним змістом якої є «survival» — змагання не на життя, а на смерть за місце під сонцем.

Оповідання визначного англійського фантаста Артура Кларка належить до напрямку іронічно-пародійного. Письменник пародієє свого уславленого попередника Г. Уеллса, а заразом — і детективні твори про «ідеальне вбивство», тобто про злочин, що його неспроможна розкрити поліція. Тим самим і жарт А. Кларка стає певною характеристикою суспільства.

Публікацією оповідань Рея Бредбері, Курта Воннегута й Артура Кларка — авторів, добре відомих нам з численних російських та українських перекладів — ми виконуємо прохання наших читачів відновити на сторінках «Всесвіту» друкування науково-фантастичних творів. — Ред.

— Справді. Але не завжди так було. Під час мого останнього польоту капітан корабля хотів навіть поставити з ними п'єсу, використовуючи імена героїв та сюжетні лінії з моїх творів. А тепер скажи мені, диваче, чого ти сидиш тут навпочіпки з оцим бридким дідом? Хіба тобі не хочеться до того ніжного й веселого товариства?

— Цей політ буде тривалим, містере Шоу, два роки мине, поки злітаємо аж за орбіту Плутона й назад. Для того товариства часу вистачить. Але для зустрічей з вами мені його бракуватиме завжди. Вдачею я палкий, але в мені, мабуть, закладено гени святого.

— Добре сказано. — Старий легко схопився на ноги і став ходити туди-сюди, задираючи бороду то в бік Альфи Центавра, то в бік туманності в сузір'ї Оріону.

— Який у нас сьогодні розпорядок, Віллісе? Хочеш, я прокоментую тобі «Святу Іоанну»?¹ Або...

— Гей, малий!..

Вілліс стрепенувся. В гучномовці зашелестів голос Клайва.

— Віллісе! Це Клайв. Ти спізнюєшся на обід. Я знаю, де ти. Зараз прийду до тебе. Чуєш, малий...

Вілліс заткнув вухо пальцем. Голос урвався.

— Тікаймо швидше, містере Шоу! Ви можете... ну, бігти?

— Чи може Ікар упасти з Сонця? Рушай! Я подамся за тобою на своїх тоненьких як тріски ногах.

Поминувши повітряну трубу, Вілліс і Шоу побігли крученими сходами. Коли вибігли на верхню платформу, то побачили, як темний силует Клайва шугонув у ту могилу, в якій лежав мертвий Шоу і з якої він воскрес.

— Віллісе! — пролунав голос Клайва.

— Пішов він до чортів у пекло, — сказав Вілліс.

Шоу засміявся.

— У пекло? Ця місцевість мені добре знайома. Ходім, я тобі покажу.

Сміючись, вони стрибнули в трубу і полетіли вгору.

Там сяяли зірки.

Тобто це було єдине місце на кораблі, звідки можна по-справжньому побачити Всесвіт і мільярди мільярдів зірок, що вічно струменять крізь нього — усі вершки з таємничих молочарень богів.

— Усе це тільки в нашій уяві, — сказав Шоу, поглянувши на свого юного товариша.

— Містере Шоу, то ви вмієте читати думки?

— Дурниці. Я читаю обличчя. Твоє — як прозоре скло. Нумо погляньмо в глибини, що там з'явилося нового за ті десять мільярдів років, відколи Всесвіт зіткнувся сам із собою і створив Нескінченність.

Вони вдивлялись у Всесвіт і лічили зірки. Нарахували мільярд і стали рахувати далі.

— О, як би я хотів жити, коли жили ви, сер, і знати справжнього Шоу, — раптом вигукнув Вілліс, і з його очей закапали сльози.

— Цей Шоу краший, — заперечив старий. — Він квінтесенція того, що жив.

Навколо первозданно лежав Простір.

Простір лежав навколо, неозорий, як первісна перша думка творця, глибокий, як його подих.

---

¹ П'єса Дж. Б. Шоу. Її героїня — Жанна д'Арк.

Вони стояли, один — високий, другий — низький, біля телевікна і дивились на Туманність Андромеди. Натискали кнопку і бачили її зовсім поряд.

Юнак довго милувався зорями, потім зітхнув.

— Містере Шоу... Скажіть... Ви знаєте, що я хочу почути.

— Справді хочеш? — в очах Шоу замерехтіли іскорки.

Навколо них лежав безмежний Всесвіт, сяяли зорі і чорнів міжзор'яний простір, і корабель летів собі своїм курсом, а екіпаж працював, розважався з ляльками, і тільки вони двоє споглядали Таємницю і казали слова, які треба було казати.

— Розкажіть же, містере Шоу.

— Ну, гаразд...

Містер Шоу спинив погляд на зірці, що була на віддалі десь двадцятьох світлових років.

— Хто ми такі? — спитав він. — Ми чудо перетворення сили й матерії в уяву та волю. Неймовірно. Життєва сила експериментує з формами. Ти — одна така форма. Я — інша. Всесвіт вигукнув, що він живий. Ми — один із таких його вигуків. Творіння обертається серед первісного хаосу, з якого виникло. Ми потривожили його, набувши певної форми. Порожнеча заповнена сплячими; мільярдами мільярдів мільярдів пучків світла й речовини, що не усвідомлюють себе, що сплять у вічному русі, але зрештою прокидаються. Посеред цього руху і несвідомості ми, — сила, що навіпомацки вибирається на світло.

Шоу обернувся до свого юного товариша.

— Отак-то. Ти задоволений?

— Ще б пак! Я...

Вілліс затнувся.

Позаду них у відчинених дверях стояв Клайв. З кабін, у яких екіпаж розважався з ляльками, долинули звуки музики.

— Ось ви де, — сказав Клайв. — Що тут робите?

— Ми? — перепитав Шоу. — Два різних створіння шукають спільної мови. Оцей робот, — він приклав руку до грудей, — скоряється за програмованим почуттям. А цей генетичний витвір, — Шоу показав на свого юного товариша, — наділений справжніми емоціями й чуттями. Як вам таке поєднання?

Клайв перевів погляд на Вілліса.

— Ох і йолоп же ти! Почув би, скільки сміху було за обідом, коли хтось сказав: «Він пропадає з отим дідом, і вони тільки розмовляють! Розмовляють і розмовляють...» Не забудь, дурню, що за десять хвилин тобі заступати на чергування. Щоб ти був там. Біда з тобою!

І Клайв зник.

Вілліс і Шоу мовчки спустилися у комірчину біля машинного відсіку, де старий знову вмовстився на підлозі.

— Містере Шоу, — Вілліс похитав головою і пирхнув, — чому, хай йому біс, ви мені видаєтесь живішим від усіх живих, кого я тільки знав?

— Бачиш, мій юний друже, — лагідно мовив старий, — я — рухомий пам'ятник понять і думок, начинений електричними символами філософської маячні. Ти любиш ідеї. А я резервуар ідей. Ти любиш, щоб мрія рухалась. Я рухаюсь. Ти любиш погомоніти. Я ж добрий базіка. Ми з тобою споглядаємо Альфу Центавра і вигадуємо міфи. Ти любиш бібліотеки. Я — ходяча бібліотека. Полоскочи мої ребра, і я виплуню;

тобі Мелвідлового Кита і таке інше. Торкнися мого вуха, і я створю своїм словом Платонову «Республіку», щоб ти жив у ній і керував нею. Ти любиш іграшки. Я — іграшка, казкова іграшка, запрограмований...

— ...друг, — докінчив Вілліс.

Містер Шоу подивився на нього сліпучим, але лагідним поглядом.

— Друг, — повторив він.

Вілліс уже зібрався вийти, але на мить затримався і ще раз глянув на чудернацького діда, що сидів у сутіні на підлозі, прихилившись спиною до стіни.

— Я... мені боязко вас лишати. В мене таке передчуття, ніби з вами має щось трапитись.

— Я виживу, — коротко відповів Шоу, — але не забудь попередити капітана, що наближається густий метеоритний потік. Він мусить відхилитися від курсу на кілька сот тисяч миль.

— Гаразд, я скажу йому. — Але Вілліс не йшов.

— Містере Шоу, — нарешті озвався він, — що ви робите, коли ми спимо?

— Слухаю музику свого камертона, потім пишу симфонії у себе між вухами.

Вілліс вийшов.

Залишившись сам у темряві, старий похилив голову. Цілий рій чорних бджіл мелодійно дзижчав у його грудях, коли він дихав.

Через чотири години Вілліс змінився з чергування і заповз у свою кабінку.

У напівсутіні він побачив рот.

То був Клайвів рот. Він обливав губи й прошепотів:

— Усі вже про тебе говорять. Як ти, мов останній йолоп, не вилазиш від того двохсотлітнього викопного інтелектуала. Ну геть схибнувся. Завтра психіатр просвітить рентгеном твій недоумкуватий черепок!

— Краще це, ніж те, чим ви займаєтесь щонаочі, — відповів Вілліс.

— Це наша справа.

— То чому ж ви не дасте мені бути самим собою?

— Тому, що це неприродно. — Рот облигнувся й провадив: — Нам тебе бракує. Цієї ночі ми поскидали всіх ляльок на купу в кімнаті розваг і...

— Я не хочу цього чути!

— Ну що ж, — мовив рот, — тоді я, мабуть, піду розповім усе це твоєму дідові.

— Не смій і наближатись до нього!

— А чом би й ні? — У сутінках було видно, як ворухаться губи. — Ти ж не можеш стерегти його вічно. Однієї ночі хтось таки зіпсує його. Підкрутить його електронний мозок так, що він заговорить естрадними куплетами, а не фразами з «Святої Іоанни». Сам поміркуй. Подорож довга, а екіпаж нудиться. І вони залюбки таке вчинять, аби тільки побачити, як ти скаженітимеш. Дивися, Чарлі. Краще ходім до гурту.

Вілліс заплющив очі і відрубав:

— Я вб'ю кожного, хто посміє хоч пальцем його торкнутись!

І рвучко перевернувся на другий бік, закусивши собі руку. Він ще чув, як ворухилися в сутіні Клайвові губи.

— Уб'єш? Так, так. Шкода. Приємних сновидінь.

За годину Вілліс проковтнув дві таблетки снотворного й міцно заснув.

Опівночі йому приснилося, ніби спляють святу Іоанну; вона стоїть прив'язана до стовпа посеред величезного вогнища, і раптом дівчина перетворюється на діда, обмотаного мотуззям і виноградною лозою. Борода в старого стала червоною ще до того, як її торкнулися язика полум'я, а ясні блакитні очі, мов і не помічали вогню, дивились у Вічність.

— Зречися! — пролунав голос. — Покайся і зречися! Зречися!

— Нема мені у чому каятись і зрікатись нема чого, — спокійно відповів старий.

Полум'я стрибнуло на Шоу, як згряя ошалілих вогняних мишей.

— Містере Шоу! — заволав Вілліс і схопився з ліжка.

У кабіні було тихо. Клайв спав. На його обличчі грала посмішка. Побачивши ту посмішку, Вілліс відсахнувся і заплакав. Швидко одягнувшись, він вибіг з кабін.

Як падає з дерева осінній лист, так летів Вілліс повітряною трубою, охоплений тривогою, страхом.

У відсіку, де «спав» старий, цього разу було тихіше, ніж завжди.

Вілліс нахилився і тремтячою рукою торкнувся старого.

— Сер!

Шоу не ворухнувся, його борода не наїжачилась, очі не спалахнули голубим полум'ям. Не затремтіли губи від добромисних еретичних відповідей.

— О містере Шоу, — простогнав Вілліс. — Невже ви мертвий, не вже справді мертвий!?

Старий був таки мертвий, тобто його механізм більше не розмовляв, не мислив, не рухався. Його думки, його філософія застигли в ньому.

Вілліс оглянув тіло старого з усіх боків, намагаючись знайти якусь рану чи слід від удару.

Він думав про довгі роки польоту, про те, що поруч не буде Шоу і не буде з ким погуляти, побалакати, посміятись. Тільки жінки, уночі в ліжку, жінки, які сміються запрограмованим сміхом і рухаються, як роботи, і говорять те саме, що вже говорено на тисячах світів протягом тисяч і тисяч ночей.

Його чекає самотність. Повільна смерть.

— Містере Шоу, — прошепотів Вілліс, — хто це зробив?

— Ото дивак, — зашарудів голос довготривалої пам'яті містера Шоу. — Ти ж знаєш.

«Так, я знаю», — подумав Вілліс.

Він прошепотів чиесь ім'я і вибіг.

— Будь ти проклятий! Це ти його вбив!

Вілліс зірвав з Клайва ковдру, і той відразу ж розплющив очі. Посмішка не зійшла з його обличчя.

— Не можна вбити того, хто ніколи не жив, — сказав Клайв.

— Сучий виродок! — закричав Вілліс і вдарив його в зуби. Клайв схопився з ліжка й витер кров на губах.

— Що ти йому зробив? — підступив до нього Вілліс.

— Та нічого особливого, просто...

Але на цьому їхня розмова урвалася.

— Всі по місцях! — пролунала команда. — Проходимо небезпечну зону!

Задзвонив тривожно дзвінок, завила сирена.

У самому розпалі сварки Вілліс і Клайв змушені були схопитися за аварійні скафандри й шоломи, що висіли на стіні в кабіні.

— А чорт, — лаявся Клайв, убираючись у скафандр, — а хай тобі...

Та на півслові голос його замовк. Клайв зник у великій дірці, що несподівано з'явилась у борту корабля.

За мільярдну частку секунди метеор прошив корабель, і повітря ринуло крізь пробіну завбільшки з невеликий автомобіль.

— Господи, — майнуло у голові Вілліса, — це ж він зник назавжди.

Чарльза врятувало те, що він стояв біля трапа. Повітряна хвиля вдарила його об сходи, і він не вилетів одразу в космос. Якусь мить він не міг ні ворухнутися, ні дихнути. Та ось усе повітря вилетіло, і йому залишилися секунди, щоб адаптуватись у скафандрі.

Корабель бомбардувало метеоритами. Члени екіпажу з криком металась по кораблю.

«Шоу, — здавалось би, зовсім недоречно подумав Вілліс і засміявся. — Шоу».

Останній метеорит із потоку влучив у машинний відсік, і корабель розбило на друзки.

«Шоу, Шоу, о Шоу», — думав Вілліс.

Він бачив, як корабель розпадається на уламки, мов пробита повітряна куля, а гази, що були всередині, розривали ті уламки на ще менші.

З тими уламками летіли люди, раптово вирвані з життя, з усього, летіли, щоб ніколи більше не зустрітись і навіть не попрощатись — миттєва смерть і вічна самота.

«Прощайте», — подумав Вілліс.

Але попрощатися вже було пізно.

Не чути було в радіо ні плачу, ні криків. З усього екіпажу тільки Вілліс залишився живий, бо його скафандр із запасом повітря якимось чудом увів. Навіщо? Щоб перед смертю звідати ще й жах самоти?

— О містере Шоу, о сер, — думав Вілліс.

— Не встиг мене поклукати, а я вже й тут, — прошелестіло поряд. Це неможливо, але...

Наче казковий дух летіла у просторі стародавня лялька з рудою, як вогонь, бородою. Яскраво-голубі очі світили крізь темряву.

Вілліс бездумно підставив руки.

І старий опустився на них, усміхаючись і важко дихаючи, чи то він тільки вдавав, що важко дихає — це був його улюблений жарт.

— Ну, Віллісе, ти радий?

— Містере Шоу, ви ж були мертві!

— Дурниці! Хтось роз'єднав контакт. Але під час аварії він замкнувся сам по собі. Роз'єднано було ось тут, нижче підборіддя. Тому, якщо я знову помру, ти просунь сюди руку і з'єднай контакт. Гаразд?

— Гаразд, сер!

— Віллісе, який у тебе запас їжі?

— Вистачить, щоб прожити у космосі двісті днів.

— Справді? Чудово! А кисневий відтворювач теж працюватиме двісті днів?!

— Атож, сер! А ваші батареї доки діятимуть, містере Шоу?

— Десять тисяч років! — виголосив Шоу. — Я обладнаний батареями, які споживатимуть сонячну енергію, аж поки вийдуть з ладу.

— То ви розважатимете мене розмовою, містере Шоу, ще довго по тому, як я перестану їсти й дихати.

— Тоді тобі доведеться харчуватися балачками, а дихати дієприкметниками, замість повітря. Але будемо сподіватись на порятунок. Чи є в нас шанси?

— Ракети тут пролітають. А я маю радіопередавач.

— І навіть зараз у космос летять сигнали: «Я тут із старезним Шоу», еге ж?

«Я тут із старезним Шоу», — подумав Вілліс, і на душі йому по-тепліло.

— А що ми будемо робити, Чарльзе, поки чекатимемо порятунку?

— Що будемо робити? Хіба мало...

Вони летіли в космосі самі, але не самотні, налякані, але в піднесеному настрої.

— Розкажіть, містере Шоу...

— Що саме, Віллісе?

— Ви знаєте. Розкажіть іще раз.

— Тоді слухай. — Тримаючись одне за одного, вони летіли у безмежному космосі. — Чи ж не чудо наше життя? Матерія і сила, перетворені на розум і волю.

— То в цьому наше призначення, сер?

— Атож у цьому, присягаюся своєю бородою. Говорити мені далі, Чарльзе?

— Так, сер, — засміявся Вілліс, — я хочу слухати вас і слухати.

І старий Шоу говорив, а молодий Вілліс слухав, потім говорив молодий, а старий слухав, і вони звернули за якийсь ріг у Всесвіті, і їх не стало видно; отак летіли вони, їли і розмовляли. Молодий Вілліс жував їстівні таблетки, старий Шоу поглинав сонячне світло, і вони вимахували руками й гомоніли, аж поки голоси їхні розчинились у вічності, а сонячна система перевернулась у своєму сні і накрила їх ковдрою з темряви й світла, і невідомо, знайшов чи не знайшов своїх загублених дітей рятувальний корабель на ім'я «Рейчел» — ніхто цього не знає і навряд чи хто захоче дізнаватись.

*З англійської переклав
Володимир МУСІЄНКО*

КУРТ ВОННЕГУТ

Курт Воннегут (нар. 1922 р.) — сучасний американський письменник. Автор романів «Механічне піаніно» («Утопія 14») (1954), «Колиска для кішки» (1965), «Бойня номер п'ять» (1968), «Сніданок для чемпіонів» (1973), «Балаган» (1976) та ін. Публіковане тут оповідання взято із збірки «Ласкаво прошу до мавпятника» (1968).

Ішов 2158 рік нашої ери. Лу та Емеральда Шварци перешіптувалися на балконі родинної квартири, яка містилася на сімдесят шостому поверсі будинку № 257 у нью-йоркському районі Олден-Віледж,— це місце колись вважалося Південним Коннектикутом.

Коли Лу з Емеральдою побралися, її батьки розповідали про цю партію з таким жахом, неначе то був шлюб собаки з кішкою, Але тепер Лу минуло сто дванадцять років, а Ем — дев'яносто три, і її родина нарешті визнала, що вони не-погана пара.

Однак життя їхнє було не таким безжурним, як здавалося на перший погляд, саме тому вони й мерзли тепер на балконі.

— Іноді я просто божеволюю,— шепотіла Ем.— Я відчуваю, що ладна долити води в його пляшку з антигерасоном...

— Це був би злочин проти природи, Ем,— заперечив Лу.— Це було б убивство. До того ж якби він заскочив нас на гарячому, то не тільки позбавив би спадщини, але й скрутив мені в'язи. Хоча йому вже сто сімдесят два роки, однак він здоровий, як бугай.

¹ Назва оповідання — цитата з трагедії В. Шекспіра «Макбет», дія V, сцена 5.

— Злочин проти природи,— повторила Ем.— Хто його зна, яка вона тепер, та природа... Ох-ох, не певна я, чи зважуся коли-небудь додати в його антигерасон води або ще чогось, але, їй же богу, Грампс¹ ніколи не піде з цього світу, якщо йому трошечки не допомогти... Ти подумай: нас же тут напхано так, що ніде яблуку впасти. Верна, бідолашна, аж умирає, так хоче дитину, та й Мелісса мріє про це вже тридцять років. Мені обридло його зморщене обличчя, обридло те, що він один займає цілу кімнату, що йому належить найм'якше крісло, що йому віддають усе найсмачніше, що всім нам доводиться дивитися ті телепередачі, які подобаються йому, що він втручається в наше особисте життя. І щоразу змінює заповіт.

Лу був непохитний:

— Зрештою Грампс — нам усім голова... То й нехай собі буде зморщений! Адже йому було вже сімдесят, коли винайшли антигерасон. Він помре, Ем. Дай-но йому час. Це — його особиста справа. Він, ясна річ, ще при силі, але потерпи, любя. Не треба його дратувати, сердити. Окрім того, гріх нарікати на наші умови — вони кращі, ніж у будь-кого з інших членів нашої родини. Адже ми спимо на канапі.

— Невже ти сподіваєшся, що ця канапа буде нашою назавжди? От він обере собі нових улюбленців, якої ти заспіваєш тоді? Досі рекорд, якщо не помиляюся, був два місяці.

— Так. Він належить татусеві з матусею.

— Та коли вже він оддасть богові душу?! — вигукнула Емеральда.

— Ти ж знаєш, він сказав, що перестане приймати антигерасон одразу ж після того, як відбудуться автомобільні гонки на п'ятсот миль.

— Еге, а до того він обіцяв зробити це після Олімпійських ігор, а перед цим — після матчу на Кубок світу, а перед цим — після президентських виборів, а перед цим... хай йому біс, усього не пригадаєш. П'ятдесят років він годує нас такими балачками! Я вже не сподіваюся на кімнату і ні на що взагалі не сподіваюся.

— Ну, добре, нехай ти маєш рацію! Вважай, що я невдаха! — вигукнув Лу.— Що я маю робити? Я працюю, як віл, але майже весь зарібок поглинають податки на оборону та на пенсійне забезпечення. Та навіть якби гроші були, то де б ми змогли найняти собі кімнату? Може, десь у штаті Айова... Але який сенс селитися на околиці Чікаго?

Емеральда поклала йому руку на плече.

— Лу, коханий, я не вважаю тебе невдахою, бог тому свідок... Просто в тебе не було ніякої можливості показати свої здібності й чогось досягти. Через те, що Грампс та інші люди його покоління ще й досі живі і не поспішають звільняти місце для молоді.

— Так, так,— сумно погодився Лу,— але ж не можна їх у цьому звинувачувати, правда ж? Цікаво: чи зможемо ми відмовитися от антигерасону, коли доживемо до Грампсового віку?

— Іноді я собі думаю: краще б воно було, якби цього антигерасону взагалі не існувало,— запально прошепотіла Ем.— Або краще б його робили з чогось дуже цінного, унікального, ну, скажімо, з землі або кульбаб... Часом я думаю: хай би старі відходили один по одному у визначений час так, як ми відриваємо листки в календарі. А то кожен із них роками розмірковує, час йому чи не час податися з цього

¹ Грампс — не ім'я, а прізвище. Означає «буркун».

світу. Слід запровадити такий закон, який би обмежував користування цим чортовим зіллям. Хоча б для тих, кому за сто п'ятдесят.

— Ніхто не посміє зачепити цих дідуганів,— сказав Лу.— Адже вони володіють і грішми, і правом голосу. А ти б хотіла здобути усе це, Ем? А потім — померти?

— Боже милий, треба ж отаке бовкнути. Та ще й власній дружині... Любий, мені немає ще й ста.— Вона провела руками по своїй гінкій та юній фігурці, наче стверджуючи сказане.— Кращі мої роки попереду! Але готова битися об заклад, тільки-но мені мине сто п'ятдесят — старенька Ем вилле свій антигерасон у раковину й полине в інший світ. І все це вона зробить із усмішкою на вустах.

— Говори-балакай. Усі ці старі діди свого часу казали те ж саме. А ти чула, щоб хтось із них добровільно пішов з життя?

— А цей... Як його? Ну, дід у штаті Делавар.

— Тобі ще не набрид цей «дід у штаті Делавар»? Про нього торочать ось уже п'ять місяців.

— Гаразд, тоді — бабуся Вінклер, вона ж мешкала в нашому будинку.

— Вона упала під поїзд метро.

— Просто вона обрала собі такий спосіб...

— І прихопила на той світ у сумці шість пакетів антигерасону? Емеральда скрушно похитала головою і стомлено заплющила очі.

— Не знаю, не знаю, не знаю. Я знаю тільки: треба щось робити. Інколи мрієш про те, щоб на Землі залишилася одна-однісінька хвороба... Можна було б захворіти, полежати в ліжку і відпочити од цього стовпотворіння. Скрізь міриади людей.

Лу ніжно торкнувся її плеча:

— Не треба перейматися цим, голубонько. Хай йому всячина...

— От якби у нас була машина, ми могли б хоч на годину втекти від людського тлуму. Пригадуєш, мої батьки мали машину. Боже милий, як же хороше жилося людям колись!

— Жилося, доки вони не витратили увесь метал,— зауважив Лу.

— Ми, бувало, понабиваємося у авто, тато під'їжджає до бензоколонки й гукає: «Наливай повен бак!»

— Це був рай... доки не витратили весь бензин.

— А потім ми виїздили за місто...

— Ох, це тепер скидається на чарівний сон, правда, Ем? Важко уявити, що було «за місто», що було місце між містами...

— А як, бувало, зголодніємо,— вела далі Ем,— ми знаходили собі ресторанчик, де було просторо й затишно і замовляли: «Мені, прошу, біфштекс з гарніром». Та ще й допитувались: «Як ваші свинячі котлети? Вони смачні?»

Вона облизала губи, очі її зблищали.

— Що було, те було,— притакнув, поцмокуючи Лу.— А пригадай-но шніцель...

Ем аж застогнала.

— Якби нам хтось запропонував тоді концентрат із водоростей, ми б йому плюнули межі очі, правда ж, Ем?

— Або пресовану тирсу,— додала вона.

Однак Лу, невинуватий оптиміст, спробував навіть у теперішній ситуації знайти щось привабливе:

— Але ж тирса й водорості тепер значно смачніші та поживніші, ніж колись, у давнину. Кажуть, вони дуже корисні для здоров'я.

— Здоров'я у мене бездоганне,— знесилено промимрила Ем.

Лу низав плечима.

— Зрозумій ти нарешті — дванадцять мільярдів населення не змогли б прохарчуватися, якби не було цих водоростей і тирси. Якщо добре поміркувати — це просто геніальний винахід. Так я гадаю. І всі також у це вірять.

— Вірять у першу-ліпшу нісенітницю. Треба ж вірити у щось,— відказала Емеральда.

Вона знову заплющила очі.

— Ой, боже ти мій, а пам'ятаєш, як ми бувало вешталися містом і заходили в крамнички? Пригадай, як крамар запобігав перед покупцями, щоб купували в нього, а не ходили до інших... Тоді не доводилося стояти годинами у черзі, щоб придбати ліжко, чи стільця, чи плиту, чи будь-що інше. Заходиш собі — і зразу купив, чого душа бажає. Що то за життя було, доки не скінчилися усі природні ресурси! Я була тоді ще зовсім дитиною, але пам'ятаю чудово.

Лу взявся за бильця балкона і звів очі до яскравих, байдужих зірок, що мерехтіли на чорному оксамиті безмежного вічного всесвіту.

— Пригадуєш, голубонько, як ми колись захоплювалися науковою фантастикою? Політ на Марс, рейс номер сімнадцять, ракета має дванадцять двигунів. Зараз почнеться запуск. Усі по місцях. Сторонніх просимо залишити стартовий майданчик і заховатися в бункери. П'ять, чотири, три, два, один, старт! Гах!

— Навіщо згадувати те, що назавжди минулося? — запитала Ем, також споглядаючи зорі. — Може, через кілька років нас посадять силоміць у космічний корабель і пошлють на якусь планету, щоб ми її колонізували.

Лу зітхнув.

— Не забувай, любя: щоб закинути одного-єдиного колоніста на Марс, той корабель має бути удвічі більший за хмарочос Емпайр Стейт Білдінг. Та ще треба втратити трильйонів зо два доларів, щоб він зміг прихопити з собою дружину та улюбленого песика. Хоча, загалом кажучи, єдиний вихід для нас — еміграція.

— Лу...

— Що?

— Коли відбудуться ті п'ятсотмильні автоперегони?

— На день пам'яті померлих, тридцятого травня.

— Пробач, я розумію: питати про таке не годиться.

— А чому? Не тільки ти, а й інші хочуть знати точну дату. Ти вже трохи відійшла?

— Я ненавиджу підлоту,— промовила Ем,— але якщо ми про це почали... хотілося б знати напевне.

— Я розумію, любя.

— Так. Ем не похнюпить носа. Крихітка Ем буде ставитися до старого, як завжди.

— Впізнаю тепер свою Ем.

Вони розправили плечі, хоробро посміхнулися одне одному й пішли з балкона.

Грампе Шварц сидів, поклавши підборіддя на руки, а руки — на зігнуту ручку бамбукового ціпка. Він утупився в півтораметровий екран телевізора, який, здавалося, домінував над усією кімнатою. Коментатор говорив про події дня. Щохвилини старий Грампс грюкав своїм ціпком по підлозі й вигукував:

— Отуди к бісу! Ми чули це ще сто років тому!

Зайшовши до вітальні, Емеральда й Лу мусили сідати позад усіх, за матір'ю та батьком Лу, за братами, невістками, синами, свояками, онуками та їхніми дружинами, правнучками та їхніми чоловіками, праправнуком та його дружиною, праправнучкою, пранебожем та його дружиною, пра-пра-пра та їхніми чоловіками, дружинами і т. д. Звісна річ, Грампс сидів попереду всіх.

Усі вони, окрім Грампса, зігнутого кошавого дідугана, були типовими представниками післяантигерасонової доби, усі, здавалося, були приблизно однакового віку, років двадцять-тридцять.

— Тим часом,— провадив диктор,— перед магістратом міста Влафса, штат Айова, постала важка проблема. Рятувальна команда у складі двохсот чоловік марно силкується витягти з натовпу стовісімдесятилітнього Елберта Хаггедорна, котрий застрів там два дні тому. Проте рятувальники не втрачають надії...

— Невже не можна знайти чогось веселішого,— прошепотіла Емеральда в самісіньке вухо Лу.

— Ану тихіше там!— рикнув Грампс.— Хай тільки хтось скаже хоч слово, коли говорить телевизор, я зразу викреслю його із заповіту!

Помовчавши, він заговорив лагідним, солодким голосом:

— Коли в Індіанapolisі, там, де починається п'ятсотмильна траса, арбітр змахне смугастим прапорцем, старий Грампс почне готуватися до своєї Великої Мандрівки Туди.

Він розчулено шморгнув носом, а онуки мало не пирснули. Про ту Велику Мандрівку Туди вони вже наслухалися по саму зав'язку, адже старий Грампс торочив про неї день у день протягом останніх п'ятдесяти років.

— Доктор Брайнерд Кейс Буллард, — вів далі коментатор, — із вайндотського коледжу заявив сьогодні увечері, що майже всі наші злигодні беруть свій початок від того, що самопізнання людини йде повільнішими темпами, ніж пізнання навколишнього світу.

— Отуди к бісу!— вигукнув Грампс.— Ми чули це ще сто років тому.

— Сьогодні ввечері у Чикаго,— провадив диктор,— відзначатиметься видатна подія. На учті буде присутній почесний гість — Лауел В. Хітц, віком нуль років! Хітц, з'явившись на світ уранці, став двадцятип'ятимільйонною дитиною, народженою в цьому пологовому будинку.

Диктор зник, з'явився молодий Хітц. Він несамовито репетував.

— Отуди к бісу!— прошепотів Лу до Емеральди.— Ми чули це сто років тому.

— Спіймався! — вигукнув Грампс і вимкнув телевизор, а усі його спадкоємці завмерли, втупившись у порожній екран.— Гей ти, хлопче! Думаєш, я не почую?

— Вибачте, сер. То я так,— промимрив Лу.

— Неси-но сюди мій заповіт. Ти ж знаєш, де він лежить. Усі ви, шмаркачі, добре знаєте, де він. А подай-но його, хлопче!

Приголомшений Лу тупо кивнув головою і почвалав через хол, переступаючи розстелені долі постелі, до кімнати Грампса, єдиної особистої кімнати на все помешкання. Окрім неї, в квартирі були: ванна, вітальня, широкий хол без вікон, який раніше правив за їдальню і поряд з яким була розташована маленька кухня. У вітальні й холі лежали шість матраців та чотири спальних мішки, а у вітальні була ще й канапа, де раювала одинадцята пара — грампсівські теперішні фаворити.

На конторці лежав заповіт: обшарпаний, засмальцьований, із за-

гнутими ріжками, протертий до дірок, геть поцяцькований чорнильними ляпками, з численними додатками, вилученнями, умовами, змінами, порадами, попередженнями та домашньою філософією.

Цей документ, подумав Лу, по суті кажучи, щоденник, адже писався він протягом п'ятидесяти років, і все тут скупчилося на двох аркушиках — заплутана, нерозбірлива хроніка щоденної сімейної боротьби. Сьогодні його мали позбавити спадщини в одинадцятий раз. Тепер йому доведеться шануватися цілих шість місяців, і коли його поведінку визнають бездоганною, то, може, відновлять у правах щодо спадщини.

— Хлопче! — гукнув Грампс.

— Іду, сер! — Лу поспішив до вітальні й вручив Грампсові заповіт.

— Перо! — наказав Грампс.

Перед ним умить з'явилося одинадцять ручок: по одній від кожної пари.

— Ні, ця тече, — промовив Грампс, одштовхуючи ручку Лу. — Ось гарна. Молодець, Віллі!

Він узяв ручку Віллі. Отже, фаворитом став Віллі, батько Лу. Віллі, який, незважаючи на свої сто сорок два роки, здавався майже таким молодим, як і Лу, невдало намагався приховати радість. Він потай позирав на канапу, що відтепер належатиме йому і звідкіля Лу та Емеральда мали вибиратися в хол, в найгірше місце біля дверей ванної.

Грампс повністю зіграв свою роль у драмі, автором якої він був, і зіграв її, як завжди, з душею. Насупивши брови, він загудів, ніби органний бас, зловісно й монотонно, почав водити пальцем у заповіті, так, наче бачив написане вперше у житті:

— Я, Гарольд Шварц, який проживає у будинку номер двісті п'ятидесять сім, Олден-Віледж, місто Нью-Йорк, нижчезазначеним заявляю привселюдно мою останню волю, анулюючи абсолютно всі попередні варіанти заповіту, що були мною зроблені перед цим.

Він поважно висякав носа й читав далі, не мінаючи жодного слова, повторюючи безліч приміток, особливо налягаючи на численні й детальні вказівки, які стосувалися його похорону. Ці хвилюючі подобиці зрештою так розбурхали старого, що Лу навіть спало на думку, чи не забуде той взагалі, для чого він узяв свій заповіт. Та Грампс героїчним зусиллям волі опанував свої почуття і, вишкрябавши щось у заповіті, почав писати, водночас зачитуючи написане. Лу чув це стільки разів, що й сам би зміг прочитати той текст напам'ять.

— В цій колись скорбот зазнав я багато горя й страждань і готовий рушити до кращих світів, — промовляв, пишучи, Грампс. — Але найбільшої кривди я зазнав від...

Він огледів присутніх, намагаючись пригадати, хто ж був його кривдником. Присутні охоче почали підказувати йому, позирнувши на Лу, а той безпорадно, наче школяр, підняв руку. Грампс, пригадавши, закивав головою і скінчив: «...зазнав від власного правнука Луїса Дж. Шварца».

— Онука, сер, — промимрив Лу.

— Ти що, надумався мене повчати! — заgrimів Грампс. Проте він відповідну зміну. Потім продовжив зачитувати рішення позбавити Лу спадку за те, що той виявив непослух і зухвальство.

Далі йшов параграф, що так чи інак зачіпав інтереси кожного: ім'я Лу було викреслене і замінене на ім'я Віллі, головного відтепер

спадкоємця, який одержав би по смерті старого не лише помешкання, але й (вершина мрій кожного!) двоспальне ліжко у власній кімнаті Грампса!

— Ось так, — закінчив, сяючи, Грампс. Він вишкріб дату в кінці заповіту і замінив новою, вказавши навіть годину.

— А тепер можна подивитися «Родину Мак-Гарвеїв»...

Це був телевізійний серіал, який Грампс регулярно дивився, відколи йому минуло шістдесят років — тобто цілих сто дванадцять років.

— Цікаво, що ж воно там далі буде, — сказав він.

Лу вийшов геть і як підкошений упав на своє страдницьке ложе поруч із ванною. Як він хотів, щоб Ем була поруч! Але вона кудись поділася.

Він трохи задрімав, однак сон його порушили — хтось переступив через нього, заходячи до ванної. За хвилину звідти почулися підозрілі звуки, наче хтось виливав у раковину якусь рідину. Раптом його жакнула думка: Емеральді урвався терпець, і вона зважилася на злочин! Вона вирішила вчинити лиходійство!

— Ем, — прошепотів він до тоненької перегородки.

Ніякої відповіді.

Лу натиснув на двері. Благенька клямка, яка ледве трималась, одскочила, і двері розчинилися.

— Морті?! — охнув Лу.

Прапранебіж Луїса Мортімер, котрий нещодавно одружився й привів молоду до оселі Шварців, здивовано й перелякано дивився на нього. І хоч він зразу зачинив ногою двері перед носом Лу, той таки встиг помітити в нього в руках бутель заповітного грампового антигера-сону, наполовину вже випорожнений. І Морті доливав його водою з крану!

За хвилину Морті вийшов звідти, зухвало блимнув на Лу очима й подався у вітальню, де сів поряд із своєю гарненькою дружиною.

Вражений Лу не знав, що робити. Він, звичайно, не міг дозволити, щоб Грампс став жертвою підступного плану. Може, попередити старого? Але ж він і так сердитий, як сич. А тоді життя в квартирі стане зовсім неможливим.

Лу зазирнув до вітальні. Усі Шварци, серед них і Емеральда, розкошували — тішилися тим, як Мак-Гарвеї коїли дурницю за дурницею. Лу навшпиньки зайшов до ванни, зачинив за собою двері і почав виливати розведений антигерасон з бутля в раковину. Він вирішив потім наповнити бутель чистим антигерасоном із тих менших двадцяти двох пляшечок, які стояли на полиці. Та дволітровий бутель Грампса мав завузьку шийку, і Лу здалося, що минуть віки й тисячоліття, доки він спорожніє. Та ще й нестерпний сморід антигерасону! Мабуть, він уже пройшов крізь шпарину в дверях і заповнив усю квартиру. «Буль-буль-буль-буль» — монотонно лунало в горлі бутля. Аж раптом він почув музику у вітальні та човгання стільців об підлогу.

— Ви дивилися, — долинув голос диктора, — двадцятьдев'ятьтисяч-стодвадцять першу серію про життя наших з вами сусідів — родину Мак-Гарвеїв.

Чийсь кроки наближалися до ванни. І ось — стукіт у двері.

— Хвилиночку! — бадьоро одізвався Лу.

Він одчайдушно трусонув бутель, щоб рідина виливалася швидше. Мокрий бутель висковзнув у нього з рук, брязнув об кахлі і розлетівся

у друзки... Двері різко розчахнулися, і Грампс отетеріло втупився в залиту рідину, засипану скалками підлогу.

Хоч Лу ладен був провалитися крізь землю, проте обличчя його розплилося в ідіотській усмішці. В голові було порожньо, ані думки, тож він тільки стояв і очікував, що скаже Грампс.

— Ну й ну, хлопче,— нарешті промовив старий.— Наробив лиха, тепер прибирай.

Більше він нічого не сказав. Проштовхався крізь юрбу нащадків, що скупчилися під дверима, й зачинився у своїй кімнаті.

Шварци дивилися на Лу мовчки, ніби не вірили своїм очам. Потім повернулися й поспішили у вітальню, наче боялися, що його ганьба, наче чума, перекинеться й на них...

Морті затримався, щоб зміряти Лу презирливо-зацікавленим поглядом, і теж подався до вітальні. Біля ванної залишилася тільки Емеральда. По щоках її текли сльози.

— О, не дивися так на мене, мій бідолашний любчику! Це я одна в усьому винна! Я змусила тебе до цього!..

— Та ні,— озвався нарешті Лу.— Зовсім ні! Слово честі, Ем, я тільки хотів...

— Не треба пояснень, любий! Я завжди з тобою, що б там не сталося.— Вона поцілувала його й прошепотіла: — Ну який же це злочин, любий? Ти ж не хотів убити його власноручно! Ну що ж такого страшного? Грампс опинився б у такому стані, що господь бог зміг би забрати його до себе тоді, коли на це буде божя воля.

— Що ж тепер станеться, Ем? — зневірено бурмотів Лу.— Що ж він тепер нам зробить?

Цілісіньку ніч Лу та Емеральда мужньо очікували, якого лиха заподіє їм Грампс, однак жоден звук, жоден шерхіт не порушив священної тиші його кімнати. Лише за дві години до світанку їх обох зморив сон.

О шостій вони були вже на ногах, бо за графіком їхнє покоління мало снідати в кухоньці саме в цей час. З Лу та Емеральдою ніхто не розмовляв. Поснідати треба було рівно за двадцять хвилин, та після безсонної ночі вони сиділи, мов дерев'яні, й ледве спромоглися проковтнути дві ложки «омлету» з водоростів, перш ніж настав час звільнити місце наступному поколінню — дітям.

А потім, за традицією, той, кого позбавили спадку, мусив готувати сніданок Грампсові і на таці нести його в ліжко старому. Вони бадьоро заходилися коло плити, старанно готуючи омлет. Нелегка то була справа. Чимало їм доводилося проковтнути слини, готуючи яєчню із справжніх яєць, із справжнім беконом, на справжньому маргарині — на ці продукти Грампс витрачав майже всі свої прибутки.

— Ну, що ж,— мовила Ем,— я не збираюся панікувати, доки немає справжніх підстав для цього.

— Може, він не знає, що я розбив,— сказав з надією Лу.

— Він, мабуть, думає, що то ти розбив скло від свого наручного годинника,— зауважив Едді, син Лу, апатично жуючи кекс із тирси.

— Не глузуй із старших,— насупилася Ем.— І не розмовляй за столом, набивши повен рот.

— Хотів би я побачити, як хтось напхав би собі повен рот такої гидоти і при цьому мовчав,— відповів Едді, якому було сімдесят три роки.— Він зиркнув на годинника.— Час уже нести старому сніданок.

— Атож, пора,— сказав Лу і нерішуче здвигнув плечима.— Дай-но мені татю, Ем.

— Підемо удвох,— сказала Ем.

Ідучи, вони підбадьорювали одне одного усмішками. Перед дверима з урочисто-похмурим виглядом стояли півколом усі Шварци. Ем постукала.

— Грампсе,— промовила вона співучим веселим голосом,— сніданок готовий.

Не почувши відповіді, вона постукала знову, цього разу дужче. Двері самі собою прочинилися. Посеред кімнати на широчезному, м'якісінькому, пуховому, під балдахіном ліжку, що було для кожного Шварца символом прекрасного майбутнього,— на цьому ліжку... не було нікого.

Відчуття смерті, досі незвідане ніким із них, таке саме невідоме, як учення зороастризму чи причини повстання сипаїв, примусило їх оніміти, сповільнило биття їхніх сердець. Охоплені священним трепетом, спадкоємці наввипередки кинулися шукати під меблями й за порт'єрами смертну оболонку свого прародителя. Але Грампс залишив їм не своє тлінне тіло, а цибулку, яку й знайшов урешті Лу — вона лежала на комоді під старовинним прес-пап'є, подарованим Грампсові на міжнародній виставці 2000-го року. Зривистим від хвилювання голосом він почав читати:

— «Той, кому я давав притулок, кого якомога захищав і вчив, і кого я краще за всіх знав і любив усі ці роки, учора увечері повівся щодо мене, наче лютий звір,— він розвів або спробував розвести водою мій антигерасон. Я не такий молодий, щоб витримати подібний удар долі. Зазнавши підступного замаху, я вирішив попрощатися з усіма вами. Я скидаю з себе терновий вінець людських страждань і прагну здобути миру та благодаті. Коли ви читатимете ці рядки, мене вже не буде між вами»...

— Боже милий!— сумно сказав Віллі.— Він так і не дочекався тих п'ятсотмільних автоперегонів і вже ніколи не довідається, хто стане переможцем...

— І міжнародного турніру,— додав Едді.

— І не дізнається, чи повернувся зір до місіс Мак-Гарвей,— докинув Морті.

— Я ще не все прочитав,— озвався Лу і провадив далі: — «Я, Гарольд Шварц, вищезазначеним заявляю і проголошую остаточний варіант свого заповіту, який скасовує усі попередні варіанти з додатками, зроблені дотепер»...

— Не може бути!— вигукнув Віллі.— Невже ще один заповіт?

— «Тож я заповідаю: усе моє рухоме й нерухоме майно ні в яким разі не повинне роздрібнюватися на окремі частки — воно має належати усім моїм нащадкам спільно, на однакових правах, безвідносно до того, до якого покоління вони належать».

— Усім зразу? — перепитала Емеральда.

— Так,— відповів Лу,— віднині ми всі зв'язані заповітом.

Очі усіх, хто тут був, повернулися і втупилися у широке ліжко.

— На однакових правах? — промимрив Морті.

— Ну звичайно,— сказав Віллі, той, хто був тут найстаршим,— усе має бути, як і колись було: старший із нас стає головним спадкоємцем і очолює весь рід, а ця кімната перетворюється на його штабквартиру.

— Мені це подобається! — іронічно вигукнула Ем.— Лу має такі

самі права на кімнату, як і ви. Я так розумію: головним мусить бути найстарший, хто ще й досі працює. Ви цілісінький день байдикуєте, чекаючи, коли вам принесуть пенсію, а бідолашний Лу вертається з роботи, ледве тягнучи від втоми ноги, а тут...

— А може, подумати про нас, про тих, кому ніколи не випадало жити в окремій кімнаті? — встряв у розмову Едді. — У вас, стариганів, замолоду було до біса місця для інтиму, а я народився й виріс, потерпаючи серед цього вертепу, — у холі! Хіба ми не...

— Ти так думаєш? — урвав його Морті. — Звичайно, тобі довелося непереливки. Але ж у мене саме медовий місяць. Гадаєш, приємно його проводити в холі?

— Ану цитуйте! — владно крикнув Віллі. — Перший, хто роззявить пельку, шість місяців спатиме під дверима ванної! А тепер — геть із моєї кімнати, я хочу спокійно поміркувати.

Гэх! Кришталева ваза вдарилася в стіну якраз над його головою і розлетілася в друзки. За мить почалася загальна колотнеча. Кожна пара прагнула виштовхнути іншу з Грампсової кімнати. У цій битві коаліції формувалися й розпадалися блискавично, залежно від стратегічної ситуації. Ем та Лу були відкинуті в хол, де вони одразу ж почали гуртувати інших, хто там опинився, на новий штурм заповітної кімнати.

Минуло дві години. Бойовище тривало, і йому не видно було кінця. І тут до квартири увірвалася поліція.

Наступні півгодини патрульні та санітарні машини мали досить роботи. І коли Шварців вивезли, в їхній квартирі запанували тиша та спокій. Стало порожньо і просторо...

За годину кадри останніх епізодів колотнечі демонструвалися телемережею для п'ятисот мільйонів глядачів усього східного узбережжя. Телевізор і досі працював у трикімнатній квартирі на сімдесят шостому поверсі будинку номер двісті п'ятдесят сім. І повітря знову здригалося від крику й грюкоту сімейної баталії, відтворених через гучномовець. Цю війну видно було й на телеекрані в поліцейському відділенні, де охоронці порядку та Шварци дивилися на все це з професійним зацікавленням.

Ем та Лу були ув'язнені в сусідніх камерах, кожна по тридцять два квадратних метри площею, і мирно спочивали на койках.

— Ем, — тихенько покликав крізь стінку Лу, — і в тебе теж там є раковина?

— Звичайно, є: раковина, постіль, лампочка — все, що треба. А ми, дурні, собі думали, що Грампсова кімната — то вершина всіх сподівань... Цілу вічність мучилися в тому пеклі. — Вона потягнулася. — Уперше за сорок років, любий, я здобула собі спокій.

— Плюнь через ліве плече, — відгукнувся Лу. — Ех, якби ж суд позбавив нас волі хоча б на рік...

— А чи не можна кого-небудь підмазати, щоб нас присудили до ув'язнення в одиночці? — заміряно сказала Ем.

— Ану тихіше там! — гримнув з коридора наглядач, — бо зараз викину під три чорти усе ваше кодло разом із бебехами! Згадайте: не дай боже вам пятакати на волі, як тут гарно, у в'язниці! Тоді й не сподівайтесь потрапити сюди знову!

В'язні миттю припинили.

Коли скінчилася передача про родинну баталію, у вітальні Швар-

ців на мить потемнішало. Потім екран знову спалахнув, і на ньому з'явилося обличчя диктора, ясне, наче сонечко. Він сказав:

— А тепер, шановні глядачі, послухайте спеціальне повідомлення фірми, яка випускає антигерасон. До уваги всіх, кому за сто п'ятдесят! Чи хочете ви позбутися сивини, позбутися зморщок, забути, що таке поліартрит та інші ознаки старості, що з'явилися ще до того, як був винайдений антигерасон? Якщо хочете, вважайте, що ваше бажання здійснилося!

Після тривалих пошуків нам пощастило виготовити новий чудодійний препарат — суперантигерасон! Кілька тижнів уживання — так, саме тижнів! — і ви будете виглядати, поводитися й почувати себе так же само, як і ваші пра-пра-правнуки. Хіба б ви не погодились заплатити п'ять тисяч, щоб стати таким же молодим і веселим, як усі навколо? Звичайно ж, погодились б! Але суперантигерасон коштує куди дешевше! Щоденна доза суперантигерасону коштує лише кілька доларів! Отже, блиск в очах і юнацьку міць можна повернути собі за якісь п'ятдесят доларів! Вам лишається тільки заповнити вимогу — написати своє ім'я, адресу, покласти до конверта один долар і надіслати все це на адресу: Нью-Йорк, Скенектаді, поштова скринька номер п'ятсот тисяч, Супер. Запам'ятали? Повторюю: Нью-Йорк, Скенектаді...

У кімнаті чулося якесь порипування, наче хтось записував слова диктора. Так, це шкрябала авторучка старого Грампса, та сама авторучка, яку підсунув йому Віллі вчора ввечері. Грампс, провівши день у таверні «Часинка втіхи», яка займала командні висоти навпроти будинку № 257, над асфальтовим кільцем Олден-Віледж-Грін, тільки-но повернувся додому.

Він викликав прибиральницю, щоб вона навела у помешканні лад, і найняв найкращого адвоката, щоб той запроторив за ґрати усіх родичів. Потім Грампс пересунув канапу, щоб можна було дивитися телевізор лежачи. Скільки років він мріяв про це!

— Ске-нек-та-ді,— повторив старий.— Здається, все правильно.

Риси його обличчя змінилися невпізнанно — воно світилося доброю і лагідністю, машкара людиноненависника зійшла з нього, наче він уже прийняв дозу суперантигерасону. Почалася розважальна програма, і Грампс засміявся. Засміявся по-справжньому! Не те що раніше, коли він у кращому разі лиш ледь розтягував у усмішці губи. Життя було чудове. Воно тільки-но починалося!

*З англійської перекладали
Наталя ЛЕНЬ та Богдан ЖОЛДАК*

АРТУР КЛАРК

Артур Кларк (нар. 1917 р.) — сучасний англійський письменник. За спеціальністю фізик. Автор романів «Велика глибина» та «Побачення з Рамою» і повістей «Місячний пил» та «Острів дельфінів». Нині живе в Шрі-Ланці. Публіковане нижче оповідання взято із збірки «Вечори в таверні «Білий олень» (1961).

Хоч мало хто з відвідувачів «Білого оленя» допустить, що бодай одна розповідь Гаррі Пурвіса — щира правда, кожен погодиться, що деякі розповіді більш імовірні, ніж інші. А «Ляклива орхідея» на шкалі ймовірності займає, мабуть, не останнє місце.

Не пригадую, який привід використав Гаррі для цієї розповіді: можливо, то був чистісінький випадок, коли хтось із любителів орхідей приніс до таверни оте чудисько. Та, зрештою, це не має значення. Я добре пам'ятаю саму розповідь, а це єдине, що справді щось важить.

Пригода цього разу не стосувалася жодного з численних родичів Гаррі. Героєм (якщо можна так його назвати) цієї оранжерейної епопеї був сумирний дрібний урядовець на ймення Геркулес Кітінг. Але не подумайте, що це найдивовижніша частина розповіді, трохи потерпіть.

Геркулес не таке ймення, щоб чоловікові легко було його носити, навіть якщо воно йому пристало; коли ж зріст у вас всього чотири фути й дев'ять дюймів, а вигляд такий, що й прийшовши курс фізичної підготовки, ви важите дев'яносто

сім фунтів, — то тут справді важко вам позаздрити. Можливо, цим і пояснюється те, що Геркулес не бував на людях і майже весь час пропадав в оранжереї в глибині саду. Його потреби були дуже скромні, і на себе він витрачав зовсім мало грошей, зате колекція орхідей та кактусів у нього була напрочуд гарна. Він зажив неабиякої слави серед кактусофілів і часто одержував з найвіддаленіших куточків земної кулі пакуночки, що тхнули цвіллю й тропічними джунглями.

У нього на всьому білому світі була одна-єдина родичка, тітка Генріетта. Більшої протилежності, ніж та, що існувала між Геркулесом і Генріеттою, важко собі й уявити. Дебела, висока, завжди одягнена в твідовий костюм досить-таки екстравагантного крою, вона відчайдушно гасала на «ягуарі» й палила сигарету за сигаретою. На прожиття Генріетта заробляла — і непогано заробляла, — розводячи собак. Вона рідко виходила з дому без пари найліпших своїх годованців, і то були не якісь там мініатюрні песики, що їх дами полюбують носити в сумочках. Собачий розплідник міс Кітінг спеціалізувався на датських догах, східноєвропейських вівчарках та сенбернарах.

Генріетта, справедливо зневажаючи чоловіків, як слабшу статтю, ніколи не була одружена. Проте з невідомих причин вона опікувалася Геркулесом, як рідний дядько (так, саме дядько), і майже щотижня приїздила провідати його. То були досить дивні стосунки: можливо, Генріетту тішило те, що Геркулес давав їй змогу виявити її почуття зверхності. Якби вона вважала його справжнім чоловіком, то їхні взаємини, напевне, не склалися б так щасливо. А втім, Генріетта широко любила свого небожа і завжди ним опікувалася з добрим серцем.

Як і слід було сподіватися, це піклування тільки збільшувало і так занадто розвинений у Геркулеса комплекс неповноцінності. Спочатку він просто терпів свою тітку, потім почав боятися її регулярних відвідин, її гучного голосу й ручкання, від якого мало не тріщали його кості, і кінець кінцем дійшло до того, що він зненавидів її. З часом почуття ненависті стало домінуючим у його житті, переваживши навіть любов до орхідей. Але він намагався не виявляти його, розуміючи, що коли тітка Генріетта довідається, як він її «любить», вона роздере його навпіл і кине своїм вовкодавам.

Отож Геркулес ніяк не наважувався виявити свої справжні почуття. Він мусив бути дуже чемним з тіткою Генріеттою навіть тоді, коли почував, що ладен убити її. Але це почуття таки частенько проймає його, хоч він і знав, що нічого заподіяти їй не зможе. Аж ось одного разу...

Як запевняв продавець, та орхідея прибула звідкись аж «з-над Амазонки», — адреса була досить-таки невиразна. Коли Геркулес уперше побачив її, вона не справила ніякого враження навіть на нього, що так кохався в орхідеях. Безформний корінець розміром з кулак — оце й усе. Від нього дуже тхнуло гнилятиною, схожою на відразливий трупний запах. Геркулес не був певен, чи виживе той корінець, і сказав про це продавцеві. Саме тому, мабуть, той і продав його за безцінь, і Геркулес ніс орхідею додому без великої радості.

Протягом першого місяця орхідея не виявляла жодних ознак життя, та це не турбувало Геркулеса. Потім одного дня з'явився крихітний зелений паросток і потягся до світла. Невдовзі з нього виріс дебелий стовбур завгрубшки з чоловічу руку, якогось ядучо-зеленого кольору. Верхівку стовбура увінчували якісь дивовижні гулі. Геркулес тепер неабияк хвилювався, гадаючи, що це, певне, якийсь новий вид орхідеї прибився до його берега.

Рослина росла тепер справді фантастичними темпами: незабаром вона вже перевищила самого Геркулеса, хоч, правда, він був зросту далеко не велетенського. До того ж гулі на верхівці теж ніби розвивалися, і здавалося, що орхідея ось-ось розквітне. Геркулес чекав цього з тривогою, бо знав, що життя деяких квіток дуже коротке, а тому й проводив в оранжереї стільки часу, скільки міг. Та, незважаючи на всю його пильність, орхідея розцвіла вночі, коли він спав.

Вранці з неї майже до самої землі звисали вісім вусиків. Вони розвивалися, мабуть, усередині рослини і виткнулися раптово, за одну ніч. Геркулес дивився зачудовано на це незвичайне явище, а потім, замислений, пішов на роботу.

Того вечора, поливаючи рослину і розпушуючи землю довкола неї, він помітив ще більше диво: вусики потовщали й не висіли без руху, а погойдувалися, немов жили своїм власним життям. Навіть Геркулеса, незважаючи на його інтерес і зацікавлення, це не на жарт стурбувало.

За кілька днів у нього вже не було ніякого сумніву: коли він наближався до орхідеї, вусики починали ворухитися йому назустріч, навіваючи неприємні асоціації. Враження, що рослина голодна, було таке сильне, аж Геркулесові робилося моторошно і невиразна думка підсвідомо починала мучити його. Минуло багато часу, поки він здогадався, в чому річ, і, сказавши сам собі: «Авжеж! Ну й дурень же я!» — побіг до місцевої бібліотеки. Там він просидів півгодини, з величезною цікавістю перечитавши невеличке оповідання Герберта Уеллса «Дивовижна орхідея».

«Боже мій!» — подумав Геркулес, скінчивши читати. Поки що він не відчував дурманного запаху, що ним орхідея мала запаморочувати свою жертву, але всі інші характерні ознаки цілком сходилися. Геркулес повернувся додому сам не свій.

Відчинивши двері оранжереї, він став на порозі й подивився на свою орхідею. Уважно зміряв поглядом довжину вусиків (спіймав себе на тому, що вже називає їх щупальцями) і підійшов на безпечну відстань. Здавалося, що орхідея й справді прибрала якогось настороженого й погрозного вигляду, властивого скоріше тваринам, аніж рослинам.

«Але ж це безглуздя! — подумав він. — Такого в житті не буває. Ну, та я знайду спосіб усе це перевірити...»

Геркулес вийшов з оранжереї й за кілька хвилин повернувся з мітлищем, на один кінець якого настромив шматок сирого м'яса. Поволі, як той приборкувач левів, що наближається до свого підопічного під час обіду, почав наближатися до орхідеї.

В перші дві хвилини нічого не сталося. Потім два вусики заколыхалися туди-сюди, неначе рослина на щось зважувалась. Нараз вони затанцювали з такою швидкістю, що їх зовсім не стало видно. Вусики обвилися навколо м'яса, і Геркулес відчув, як за край мітлища щось сильно смикнуло. М'ясо зникло: орхідея притисла його до своїх (якщо можна так сказати) грудей.

— Бий тебе сила божа! — вигукнув Геркулес. А з ним рідко траплялося, щоб він лаявся.

Протягом доби орхідея не виявляла ніяких ознак життя. Вона чекала, поки м'ясо трохи зіпсується, а тим часом у неї розвивалися органи травлення. Наступного дня шматок м'яса, який усе ще було видно, вкрило щось схоже на мереживо коротеньких корінців. Надвечір м'ясо зникло зовсім.

Рослина скуштувала крові.

Спостерігаючи своє відкриття, Геркулес переживав якісь дивні, сугеречливі почуття. Часом рослина здавалася йому якимсь страховищем, і він відчував перед нею жах. Орхідея стала тепер надзвичайно сильна, і якби він потрапив у її лабета, йому тут був би й кінець. Та, певна річ, він остерігався її — поливав рослину з безпечної відстані, а не зовсім звичайну для неї їжу просто кидав туди, куди сягали її щупальці. Рослина з'їдала щодня по фунту сирого м'яса, та Геркулес відчував, що, якби він дав їй більше, вона упоралася б і з не такою порцією.

А взагалі цілком природні сумніви в ньому переважувало почуття триумфу: адже таке ботанічне диво потрапило до його рук! Як тільки йому заманеться, він зможе прославитися на цілий світ. І, що характерно для його дещо обмеженого світогляду, — йому ніколи не спадало на думку, що й інші люди, крім любителів орхідей, можуть зацікавитися його вихованкою.

Орхідея сягала тепер близько шести футів заввишки й, очевидно, росла й далі, але набагато повільніше, ніж досі. З цього кутка оранжереї всі рослини було перенесено, та не для того, щоб уберегти їх від хижачки, а щоб мати змогу доглядати за ними в безпеці. Геркулес протяг вірвовку через центральний прохід, щоб якось ненароком не забрести в зону тих восьми звисаючих рук.

Очевидно, орхідея мала високорозвинену нервову систему і щось дуже близьке до розуму. Вона знала, коли її мають годувати, і виявляла безсумнівні ознаки насолоди. Найфантастичніше з усього (хоч Геркулес і не був цілком цього певен) було те, що вона начебто видавала звуки. Часом, перед самою годівлею, йому вчувався якийсь неймовірно високий, десь на межі чутності, свист. Геркулес не міг збагнути, яка функція цього свисту. Невже орхідея приваблює у свої лабета здобич цим звуком? Коли так, то на нього це не вплине.

Тим часом як Геркулес робив ці цікаві відкриття, йому весь час докучала тітка Генрієтта із своїми собаками, що не були привчені до чемного поведіння, хоч вона й запевняла всіх у цьому. Кожної неділі після полудня її авто з ревінням проносилося вулицею, один пес сидів поруч неї, а другий займав майже все багажне відділення. Потім вона йшла в дім, ступаючи через два східці, оглушувала Геркулеса своїм вітанням, паралізувала його сильним потиском руки і пахкала в обличчя тютюновим димом. Раніше він страшенно боявся, щоб вона його не поцілувала, але згодом переконався, що це не властиве її вдачі.

Тітка Генрієтта дещо презирливо ставилася до Геркулесових орхідей. Вона вважала, що проводити своє дозвілля в оранжереї не відпочинок, а мука. Коли вона хотіла трохи розвіятися, то вирушала в Кенію полювати великого звіра. Від цього Геркулес не любив її ще дужче, бо він ненавидів кривавий спорт. Та хоч його неприязнь до тітки дедалі зростала, він щонеділі пополудні покійно готував їй чай, і між ними відбувалася розмова *tête-à-tête*¹, яка принаймні зовні здавалася цілком дружньою. Генрієтта ніколи не здогадувалася, що, наливаючи їй чаю, Геркулес не раз бажав у думці, аби вона ним захлинулася; вона дуже засмутилася б, якби довідалася про це, бо, по суті, серце в неї було добре.

Геркулес не прохопився тітці Генрієтті про свого рослинного спрута. Іноді він показував їй найцікавіші екземпляри орхідей, але цей

¹ Віч-на- віч (франц.).

він тримав для себе. Можливо, навіть ще до того, як повністю визрів його диявольський план, Геркулес підсвідомо вже готував для нього ґрунт.

Одного пізнього недільного вечора, коли ревіння «ягуара» розтануло в темряві і Геркулес заспокоював свої розладнані нерви в оранжереї, йому вперше сяйнула в голові цілком зріла думка. Він саме дивився на орхідею, відзначаючи, що вусики стали вже завтовшки з чоловічий палець, і раптом перед очима йому постала приємна картина: він уявив собі, як тітка Генрієтта безпорадно борсається в обіймах чудовиська, не в силі врятуватися з його кровожерних лабетів. О, це було б дуже вдале вбивство! Збожеволілий від горя небіж прибуває на місце події надто пізно, і коли поліція з'являється на його виклик, вона констатує, що все сталося внаслідок нещасливого випадку. Звісно, буде слідство, але на висновок слідчого вплине щире Геркулесове побивання.

Що довше Геркулес обмірковував цей план, то більше він йому подобався. Він не бачив нічого поганого в тому, якщо орхідея допоможе йому. Це, очевидно, буде нелегко. Треба її потренувати.

Хоч Геркулес не мав ще досвіду в таких справах та й ні з ким із фахівців не міг порадитись, все ж він винайшов цілком правильний і практичний спосіб дії. Поприв'язувавши до вудлища шматки м'яса, він розгойдував ними так, що орхідея не могла їх дістати, і вона починала несамовито хвиськати своїми щупальцями. В такі хвилини ясно чувся тонесенький писк, і Геркулес дивувався, як вона може так пищати. Він не знав також, чи є в неї органи чуття, та цю таємницю без близького спостереження істоти нелегко було розкрити. Може, тітка Генрієтта, якщо все піде гаразд, матиме можливість зробити це цікаве відкриття — хоч їй, мабуть, буде не до того, щоб повідомити його нащадкам.

Не було ніякого сумніву в тому, що в орхідеї стане сили упоратися з наміченою жертвою. Якось вона вирвала мітлице з Геркулесових рук, і хоч сам цей факт мало про що свідчив, огидний тріск деревини трохи згодом викликав задоволену уємішку на його тонких устах. Він став ще чемніший та уважніший до своєї тітоньки. З усякого погляду, це був зразковий небіж.

Побачивши, що його пікадорська тактика довела орхідею до потрібного стану, Геркулес подумав, чи не випробувати її на живій принаді. Ця думка не давала йому спокою кілька тижнів, і він якийсь час задумливо позирав на кожного собаку чи kota, що траплялися йому на вулиці, та врешті облишив її з досить-таки дивної причини: в нього було для цього надто м'яке серце. Тітка Генрієтта мала стати першою жертвою.

Протягом двох тижнів морив він орхідею голодом, перше ніж зважився виконати свій план. Він хотів розпалити її апетит, щоб наслідки сутички були певніші. Отож, віднісши на кухню чашки після чаю і сівши так, щоб на нього не йшов дим від тітчиної сигарети, Геркулес ніби між іншим сказав:

— Я хочу вам щось показати, тітонько. Вирішив зробити вам несподіванку. Помрете зо сміху.

«Хоч це й не зовсім точне визначення, — подумав він, — але передає загальну ідею».

Тітонька вийняла з рота цигарку і глянула на небожа зі щирим здивуванням.

— Отже, — пробасила вона, — мене чекає якийсь сюрприз? Що ж ти задумав, шахраю? — І грайливо ляснула його по спині.

— Ви ніколи не повірите, — перевівши подих, прохрипів Геркулес. — Він в оранжереї.

— Невже?! — спитала тітонька, явно спантеличена.

— Атож. Ходімо подивитесь. Це буде справжня сенсація.

Тітонька зневажливо пирхнула, але все-таки пішла слідом за Геркулесом, більше ні про що не розпитуючи. Дві німецькі вівчарки, що досі гризли килим, занепокоєно глянули на неї і звелися на ноги, але вона махнула їм залишитися в кімнаті.

— Все гаразд, хлопці, — сказала вона, — я скоро повернуся.

«Дуже в цьому сумніваюсь», — подумав Геркулес.

Був темний вечір, світло в оранжереї не горіло. Як тільки вони увійшли досередини, тітонька сплюнула:

— Тьху, тут такий запах, як на бойні. Такий сморід я чула ще тоді, як убила слона в Булавайо і ми не могли знайти його цілий тиждень.

— Даруйте, тітонько, — перепрошував її Геркулес і підштовхував у темряві вперед. — Це те нове добриво. Проходьте далі... ще кілька ярдів. Я хочу, щоб то був для вас справжній сюрприз.

— Сподіваюсь, це не жарт, — підозріливо мовила тітонька, ступаючи ще один крок уперед.

— Обіцяю вам, що це не жарт, — відказав Геркулес і підніс руку до вимикача. Він ледве бачив неясні обриси велетенської орхідеї: тітонька була від неї всього за десять футів. Він ще мить почекав, поки вона увійшла в небезпечну зону, і ввімкнув світло.

Сліпуче світло залило оранжерею. Тітонька Генріетта, здавалося, прикипіла до місця: вона стояла, взявшись у боки, перед велетенською орхідеєю. Якусь хвилину Геркулес побоювався, що вона позадує раніше, ніж рослина почне діяти, та потім побачив — тітонька спокійно розглядає орхідею й не може збагнути, що воно за чортівнина.

Минуло ще кілька секунд, поки орхідея заворушилася. Потім звисаючі щупальця захвилювалися, замиготіли, але не так, як сподівався Геркулес. Рослина, ніби захищаючись, міцно обгорнулася ними й водночас тоненько заверещала — чистісінький тобі крик жаху. Гірко розчарований, Геркулес зрозумів страшну правду.

Його орхідея — справжня боягузка. Йй ще б стало снаги вижити в диких амазонських джунглях, але несподівана поява тітоньки Генріетти зовсім позбавила її мужності.

Що ж до гаданої жертви, то вона стояла, спостерігаючи те створіння з подивом, який швидко змінився іншим почуттям. Генріетта крутнулася на каблуках і тицьнула пальцем на свого небожа.

— Геркулесе! — вигукнула вона. — Бідолашна злякалася на смерть. Це ти її так настрахав?

Геркулес стояв мовчки, низько похнюпивши голову від сорому й розчарування.

— Н-ні, тітонько, — відповів він тремтячим голосом. — Я гадаю, вона просто нервова.

— Я до тварин звикла, і ти це добре знаєш. Тобі слід було раніше покликати мене. З ними треба поводитись рішуче й лагідно водночас. Доброта завжди заспокоїливо впливає на тварин. Ну, ну, дурненька, не бійся тітоньки, вона тебе не скривдить...

Це була, як у глибокому відчаї гадав Геркулес, обурлива картина. Тітонька Генріетта з дивовижною ніжністю метушилася коло орхідеї,

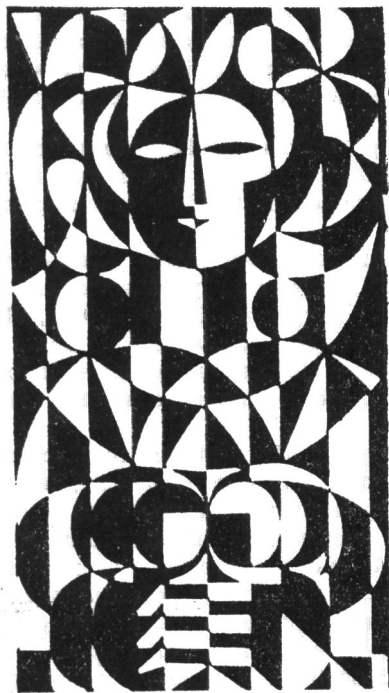
пестячи та голублячи її, доки щупальця розслабились і пронизливий виск припинився. Кілька хвилин таких пестошів, і орхідея, здавалося, поборолася свій страх. Нарешті Геркулес утік, стримуючи ридання, коли одне із щупальців підповзло й почало гладити скарлючені Генрієттині пальці...

З того дня Геркулес став зовсім пропащою людиною. Генрієтта прихилила до себе його вихованку і приїздила до неї не лише в кінці, а й двічі чи тричі серед тижня. Вона не довіряла Геркулесові, що він може як слід поводитися з орхідеєю, і все підозрювала, що він залякує її. Вона привозила такі ласі шматочки, що від них навіть собаки відверталися, а орхідея з насолодою уминала їх. Запах, який досі не виходив за межі оранжереї, почав проникати в будинок...

— Отака історія, — зауважив Гаррі Пурвіс, закінчуючи цю неймовірну розповідь. — Орхідея щаслива, і тітонька Генрієтта має над чим (чи, може, над ким) владарювати. Час від часу це створіння починає тремтіти, коли по оранжереї шає миша, і тітонька поспішає його заспокоїти.

Що ж до Геркулеса, то мало ймовірно, щоб він тепер зважав хоч на що-небудь у світі. Він до всього збайдужів, навіть до своїх кактусів та орхідей, життя його поступово перетворилося на нікчемне рослинне існування.

*З англійської переклала
Надія БОРОВИК*

ДАВІД ЕРНАНДЕС — ПОЕТ ІЗ САЛЬВАДОРУ

У багатьох країнах Центральної Америки та басейну Карибського моря встановилися військово-диктаторські режими, підтримувані правлячими колами північноамериканського сусіди.

Режими безправ'я і насильства здавна запанували в Гватемалі, Нікарагуа, Сальвадорі, Гондурасі, Гаїті та деяких інших країнах. Знуцання над правами людини і цілих народів країн Центральної Америки тривають і в наші дні, ставши там нормою державного правління. Тисячі ні в чому не винних людей знемагають у тюрмах та концтаборах; кожному, хто прагне демократії, загрожує смертна кара. Однак народи цих країн сповнені рішучості відстояти свою гідність і свободу. Нині весь світ пилюно слідкує за визвольною боротьбою в Нікарагуа Фронту національного визволення ім. Сандіно. Успіхи народу Нікарагуа надихають на рішучі виступи і патріотів сусідніх країн.

Останнім часом на карті світу з'явилася ще одна гаряча точка — Сальвадор, де народ теж піднявся на боротьбу з диктаторською сваволею. До нас у редакцію завітав молодий сальвадорський поет Давід Ернандес, що навчається в Українській сільськогосподарській академії. Вірші поета друкувалися на його батьківщині в збірниках «Антологія молодих поетів Сальвадору» (1972), «Мала антологія» (1972), «Сальвадорська поезія 1963—1973» (1973 р.), а також вийшли окремою книгою «Перед освідченням в любові» (1977 р.). Ми задали гостеві «Всесвіту» кілька запитань з тих, що хвилюють читачів журналу і не раз повторюються в листах.

Після Нікарагуа Сальвадор став ще однією країною в Центральній Америці, що привертає до себе найбільшу увагу світової громадськості. Ще донедавна малознана, ваша батьківщина перетворюється на об'єкт пильної уваги і з боку наших читачів. Чи не могли б ви розповісти коротко про минуле та сьогодинішній день Сальвадору?

За площею Сальвадор — одна з найменших центральноамериканських республік, проте його населення перевищує 4 мільйони чоловік. Це одна з найгустіше заселених країн світу: на квадратному кілометрі тут живе в середньому понад 190 чоловік.

Економіка моєї країни розвинена слабо. Головна галузь прибутків — експорт сільськогосподарської продукції, переважно кави, бавовни і цукрової тростини, які йдуть на ринок Сполучених Штатів, ФРН, Японії та Франції. Щоправда, у шістдесяті роки в країні почалося було певне промислове піднесення в межах діяльності Спільного Центральноамериканського ринку, але воно різко урвалося на самому початку, коли вибухнула війна з Гондурасом, у липні 1969 року.

Під прикриттям Спільного Центральноамериканського ринку відбувається глибоке проникнення транснаціональних монополій, здебільшого північноамериканських і японських, у промисловість, торгівлю та сферу обслуговування всієї Центральної Америки. Це посилює економічну залежність цих країн, надало їхньому розвитку нерівномірний характеру і сприяло виникненню суперечностей між ними, які, наприклад, і призвели до вищезгаданої війни з Гондурасом.

Хоча зарубіжні вклади у промисловість Сальвадору менші, ніж у промисловість решти центральноамериканських країн, однак усе виробництво контролюється зарубіжними монополіями; в самому Сальвадорі переважно продають вироби, які привозять сюди майже готовими з інших філій транснаціональних компаній, розміщених у США, Японії та інших країнах. Експорт сільськогоспо-

дарської продукції (кави, бавовни, цукру, креветок), внутрішня і зовнішня торгівля перебувають у руках невеличкої групи олігархічних родин, відомих під назвою «чотирнадцяти родин», що, в свою чергу, контролюють банківську систему, посідаючи в сальвадорській і центральноамериканській промисловості провідні позиції.

В доповіді Інституту харчування Центральної Америки та Панами говориться, що в Сальвадорі «...середній раціон сільськогосподарського робітника ледве досягає 1926 калорій», тобто прості сальвадорці харчуються чи не найгірше в світі. Принагідно варто відзначити, що в сільському господарстві зайнято 60 процентів населення. Латифундисти платять своїм наймитам 35—50 центів на день. Така мізерна платня підтримується хронічним безробіттям. Крім того, становище ускладнюється однобічним розвитком сільськогосподарського виробництва. Сальвадорська олігархія зацікавлена у вирощуванні тих культур, які вигідно експортувати. З цієї причини протягом шістдесятих років значно знизилось виробництво продукції, призначеної для народного харчування, і в сімдесяті роки не відбулося жодних змін на краще.

«Чотирнадцять родин» фактично контролюють усе економічне та політичне життя в країні. По суті, це вони за допомогою фальсифікованих виборів наставляли всіх президентів, що правлять країною, починаючи з 1931 року.

Заглянувши в історію, ми побачимо, що Сальвадор завжди був одним із центрів політичних заворушень у Центральній Америці. Саме в цій країні почалася 1821 року боротьба за незалежність регіону від іспанського ярма, і в цій же таки країні протягом минулого сторіччя неймовірно часто спалахували внутрішні війни між лібералами та консерваторами, внаслідок яких територія Сальвадору значно зменшилася, бо велика частина площі була тим часом відторгнута сусідніми державами.

1932 року відбулися події, які сальвадорський народ пам'ятає й досі: в січні по-звірячому було вбито понад 30 тисяч селян, які піднялися на боротьбу за кращу долю. Збройне повстання очолила щойно створена Комуністична партія Сальвадору, і коли воно було придушене силами реакції та імперіалізму, на комуністів впали найстрашніші репресії, і партія практично перестала існувати.

То було перше народне повстання в Латинській Америці, очолене партією комуністів. Саме тоді виникли перші на американському континенті Ради. «Перші Ради Америки кулями посічені на криваве місиво...» — писав один сальвадорський поет про ті дні. З придушенням повстання у нашій країні олігархія створювала умови для розквіту найреакційніших угруповань. Підтримувані імперіалістичними монополіями, в 1932 році владу захопили ультраправі елементи, що керують країною й сьогодні. І все ж таки Комуністична партія Сальвадору зуміла відродитися і відтоді перейшла до боротьби в глибокому підпіллі.

Нині в країні існують також інші ліві угруповання, як, наприклад, «Революційний народний блок» та «Об'єднаний фронт Народної дії». Кожне з них має власні збройні сили і провадить у містах підпільну боротьбу. Військові підрозділи визвольного руху звуться «Фарабундо Марті» і «Сили національного Опору». Існують також невеличкі групи ультралівих, які обмежуються терористичними актами, що часом відіграють навіть провокаційну роль.

Про нинішній Сальвадор можна сказати, що це країна-тюрма, країна, яка постійно перебуває в стані облоги.

Уряд Сальвадору очолює генерал Карлос Ромеро. Це профашистський уряд, вірний союзник антинародних режимів Піночета в Чилі, Стреснера в Парагваї, скинутого диктатора Сомоси в Нікарагуа.

1 травня 1977 року Комуністична партія Сальвадору звернулася з закликом до всіх прогресивних сил країни повести рішучу і відкриту боротьбу з профашистським режимом Ромеро.

З повідомлень, які доходять до нас останнім часом, відомо, що нині в Сальвадорі почалися жорстокі репресії проти лівих сил, але й високо, як ніколи, піднісся червоний прапор народного повстання проти гнобителів.

Зважаючи на таку складну ситуацію у Вашій країні, як склалося там культурне життя?

Говорячи про це, необхідно пам'ятати про загальну культурно-політичну ситуацію в країні: йдеться, власне кажучи, про країну, поневолену імперіалістичними монополіями, про країну, в якій понад 60 процентів неписьменних, країну, в якій експлуатація людини людиною сягає нечуваних меж. Сальвадор наскрізь просякнутий імперіалістичними культурними впливами; радіо, преса і телебачення контролюються тут внутрішньою реакцією та імперіалізмом, із цією реальністю стикається будь-який митець, що намагається творити в Сальвадорі.

Хочу коротко розповісти про останнє покоління сальвадорських письменників. Воно значною мірою відрізняється від попередніх поколінь: нині навіть посередній сальвадорський письменник мусить обирати, по який бік барикади стоятиме, — захищатиме інтереси культурної політики правлячої верхівки чи інтереси величезної більшості експлуатованих.

Рже Дальтон Гарсія, сальвадорський письменник, убитий реакціонерами в травні 1975 року за те, що зі зброєю в руках боровся проти тиранії, сказав так: «...Найкращі прозаїки і поети Сальвадору зрозуміли, що найвищим виявом революційної моралі письменника і найкращим засобом виконати обов'язок перед своїм народом є вступ до комуністичної партії і боротьба в її лавах...»

Більшість сальвадорських письменників, хоч і не цілком стоять на марксистсько-ленінських позиціях, проте мають широкий світогляд, і, незважаючи на фашистські репресії, терор та неоколоніалізм, які постійно лютують у Сальвадорі, відстоюють прогресивні погляди у своїй творчості.

А втім, у Сальвадорі існує певний вплив на письменників з боку офіційної культури, яка за допомогою таких бюрократичних органів, контрольованих диктатором, як Національний центр інформації, Управління культури, міністерство освіти, намагається нейтралізувати творчий потенціал митців і залучити їх на свій бік. Ці ідеологічні впливи є часткою культурної колоніалістської політики, яку провадить у наших країнах імперіалізм Сполучених Штатів за допомогою ЦРУ та його місцевих філій.

Але згадаю імена ще кількох письменників, що йдуть у ногу із своїм часом: це романіст Маніло Аргета, нині висланий в Коста-Ріку; поет Роберт Арміхо, який живе в Парижі.

В шістдесяті роки виникло літературне об'єднання «Камінь і сторіччя», з якого вийшли такі письменники, як Хосе Марія Куельяр, Рафаель Мендоса і Маурісіо Маркіна.

У квітні 1972 року разом з іншими товаришами-письменниками я взяв участь в організації літературної групи «Червона цибулина». До неї увійшли молоді письменники прогресивних поглядів Рігоберто Гонгора, Хайме Кемайн і Нельсон Брісуела. Після цього, як мені відомо, нових літературних груп у Сальвадорі не виникало. Та й більшість з учасників нашої групи опинилися в еміграції, як і я.

Назву ще кількох своїх товаришів: молодих поетів Едуардо Санчо, Альфонсо Ернандеса та Еріберто Монтано. Вони зараз живуть на батьківщині і борються з фашистською диктатурою.

Отже, культурна ситуація в Сальвадорі досить складна. Йдеться про країну, підпорядковану культурній інтервенції північноамериканського імперіалізму та його союзників. Саме проти цієї агресії, проти культурної колонізації і бороться нинішня генерація сальвадорських письменників, кожен у своїй сфері творчості.

Ви вчитеся в Українській сільськогосподарській академії. Як ви гадаєте застосувати Ваші знання після повернення на батьківщину?

Я приїхав до Радянського Союзу з Мексики в жовтні 1977 р., коли мені було 23 роки, щасливий познайомитися з країною великого Леніна, колискою першої в світі соціалістичної революції. Нині я вивчаю агрономію. Хоча наша країна в сільськогосподарському відношенні переважно монокультурна, однак тут намагаються вирощувати й інші культури, які мають життєве значення для Сальвадору: помідори, картоплю, огірки, яблука, кукурудзу, пшеницю. Професія, яку я опановую у вашій країні, надзвичайно важлива, бо я сподіваюся по закінченні Академії повернутися до Сальвадору і зробити все можливе для запровадження досягнень радянської агрономічної науки в наших кліматичних умовах. Коли врахувати, що в Сальвадорі 60 процентів сільського населення і що названі вище культури там ще мало поширені, буде ясно, яке широке поле діяльності відкривається переді мною. Втім — починати в нас треба з соціальних змін, які створять нові умови для життя народу, змученого під п'ятою кривавої диктатури.

Інтер'ю вела Неля ЯКИМЕНКО

ДАВІД ЕРНАНДЕС

Давід Ернандес (нар. 1955 р.) — молодий сальвадорський поет, лауреат кількох національних конкурсів. Його вірші друкувалися в збірниках «Антологія молодих поетів Сальвадору» (1972), «Мала антологія» (1972 р.), «Сальвадорська поезія 1963—1973» (1973 р.), а також вийшли окремою книгою «Перед освідченням в любові» (1977 р.). Зараз Д. Ернандес живе у Києві і навчається в Українській сільськогосподарській академії.

ХОЛОД МОЄЇ КРАЇНИ

Я знаю холод і думаю знову й знову
про вулиці моєї країни,
окутані густим і великим плащем,
що сповиває дні й ночі зимові.
Я знаю холод і думаю про
Сан-Сальвадор,
як про мертвого ведмеда,
який вже тхне,
вкритий стерв'ятниками й мошвою.
Пізніше,
після холоднечі,
настає опівнічна тиша весняна
чи-повінь гарних дівчаток,
чи святкування Дня незалежності

біля підніжжя мертвих статуй
героїв.
Але мені забаглося думати про
холод,
пронизливий холод, що віє
звідусіль,
тому що хтось у якійсь куточку
світу,
згадавши дрож і конання наше,
має описувати, так як я,
несправедливість холоду й криги.

*З іспанської переклав
Михайло ЛИТВИНЕЦЬ*

ДІВЧИНА ОПОЛУДНІ

Якби хтось несподівано глянув на тебе,
коли ти швидко
переходиш вулицю в Санта-Текла,
не знаючи, що на тебе дивляться,—
він побачив би обличчя школярки,
ніжні щоки, розпашілі від спеки,
спідницю, яку огортає вітер.
Ти наближаєшся,
щира й привітна,
а бруківкою мчать машини,
і сонце нещадно палить;
мені приємно бачити, як ти йдеш,
бачити твої руки, що ніколи
не тремтять під час небезпеки.
чути твій милий голос, коли ти
підходиш до мене,
дівчина,
підпільниця,
зв'язкова з листівками та паролем.

БАЛАДА ПРО ЛЮБОВ

Іноді доноситься музика,
яка буде краяти, краяла, крає
серце,
мозок,
поки старі гітари.
як завжди,
викликають сльози,
і підтинає вигнання,
скупі звідане,
скупі прожиті життя,
щоб ми стали богами чи дияволами,
коли вимагають обставин;
коли несила стримати сльози,
вони стають плачем загнаного розбійника.
А згадка про шкільні роки,
розмаїті, мов середньовічний базар,
згадка, дорога злетом і злигоднями,
де зливаються
моя усмішка і їхнє видіння.
Певна річ,
цей березневий холод
нестерпний,
хоча маїсова кава та сигарети
допомагають його знести.

А поразка,
а незбутні надії,
як не згадати їх,
коли історія за несприятливих умов
сягнула фантастичних висот,
і дійсність схожа на мрію,
і немає поразки, якщо потім
насвистуєш пісеньку,
а вдалині гітари щось награвать
у годину смутку.

ЛЮДИНА, ЯКА ХОТІЛА СТАТИ ЩАСЛИВОЮ

Змалку й до смерті він хотів стати щасливим.
Він був таким, як усі — хто, зрештою,
не хоче стати щасливим.
Він не мав ворогів. Сплачував акуратно податки.
Любив очі й вологі вуста своєї дружини.
Він був щасливий до певної міри.
Він рідко спізнявся на роботу.
Одного разу опинився за містом
і побачив, як вмирають квіти
й листя опале.
Він чув кризь вікно,
як надворі лютує зима,
І думав про щось заповітне й священне:
про вогонь. Про людину. Про щастя.
Йому спадали на думку дивні імена:
Касандра. Зоїла. Лідія. Мармара.
Він був щасливий до певної міри.
Поліція загрожувала йому, бо він був щасливий.
Він утік. Він мучився ночами. А проте був задоволений.
Він лаяв бога, відстоював свою правду
і розклеював серед ночі листівки.
Він був безробітний; він хотів стати
щасливим
і зимовими вечорами
тремтів від холоду й гніву.
Часом йому хотілося вийти на вулицю і кричати,
що життя — паскудство,
коли він бачив чиновників, які йшли
до своїх контор.
Падало листя — і від того він щасливішав.
Якось його звинуватили в підривній діяльності
і заарештували жандарми —
вороги щастя.
Багато років не виходив з в'язниці. Він мріяв про місто,
вулиці й площі, повні вродливих дівчат.

Птахи прилітали до нього крізь ґрати — вільні —
й співали.

А він ще дужче любив світ і хотів стати щасливим.

Коли, нарешті, він вийшов з в'язниці,
холодне місто оповивав туман.

Він зайшов у бар і мовчки в тьмяному світлі
випив склянку вина.

Його дружина також хотіла бути щасливою.

На вулицях діти грали у вбивства,
а юнаки малювали карикатури
проти мерзенного уряду.

Життя стало важчим,
адже він був у в'язниці,

бо хотів стати щасливим.

Він постійно боровся за себе й за інших.

Писав вірші про любов для своєї дружини.

Дивився на дощ і знову думав

про щастя.

В ті дні щастя, яке здавалося людям
сумною мрією,

відчинило двері й вікна,

щоб долинути піснею миру й радості.

Він жив, оточений ворогами щастя.

Звідусіль на нього дивились нещасні.

Та вечорами він співав

і грав на гітарі при світлі вогнища,

і люди підходили до нього,

щоб холодної і кривавої ночі

співати разом.

А тим часом

вороги щастя

ховалися зі своїми гвинтівками у піймї

і дивилися крижаними переляканими очима...

ЗА КИМ ТУЖИТЬ КАРТЕЧ

Мертві в тому парку

лежали суворі, безмовні, знівечені, покинуті
опівночі,

а згодом

тиран проголосив по брехливому радіо

початок нової ери миру та спокою,—

лисій убивця

співав свою улюблену пісеньку,

яку фашисти наспівували в годину розстрілу,

в газових камерах,

приреченим, конспіраторам,

снайперам, страйкарям.

Важкий спокій огортає центр міста,

і в тьмяному світлі місяця

виникають мічені карти смертельної гри,

прискорюючи розв'язку історії,
де ярмаркові фокуси нічого не варті.
Мертві у тому парку є мертві,
вони пішли без останнього поцілунку,
під жалібну пісню куль і зойків,
біля підніжжя статуї Свободи,
яка цього разу вперто
заявила, що не продається,
що здобути її можна,
перемігши в борні горил¹.
Мертвих,
яких ми не побачимо більше,
на світанку заколисує вітер,
що ширяє над містом.
Нам лишається тільки їх приклад,
їхні долі,
бунт проти ночі,
яка й досі триває:
вони забрали з собою свою скорботу,
а їхні холодні очі — назавжди заплющені.
...Ми будемо добре цілити,
щоб не схибити.

*З іспанської переклав
Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ*

¹ Горилами в країнах Латинської Америки називають крайніх реакціонерів.

КРИСТОФЕР МАРЛО

ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ДОКТОРА ФАУСТА

*Драматична
поема*

Крістофер Марло (1564—1593) — великий англійський поет і драматург. Син шевця, він зміг закінчити Кембріджський університет і присвятив себе театрові, спершу як актор, потім як драматург. За вільнодумство, атеїзм і республіканські погляди був убитий агентами таємної поліції в одній із лондонських таверн.

Крістофер Марло у своїй творчості поєднував класичну античну традицію і гуманізм Відродження з реалізмом народного театру. Він проклав шлях Шекспірові, збагативши англійську драматургію образністю й інтонаціями ліричної поезії, народним словом. В одній з літературознавчих легенд Марло навіть приписується авторство деяких трагедій Шекспіра. Величезною заслугою Марло є те, що він є одним із творців англійської гуманістичної трагедії, зробивши її героєм людину з могутнім розумом і волею: людину, яка повстала проти середньовічного ладу й релігійних догм. Таким і є доктор Фауст в «Трагічній історії...» Сюжет для цієї драматичної поеми Крістофер Марло запозичив з німецької народної книги про Фауста, вченого і чорнокнижника. В образі доктора Фауста Марло вперше у світовій літературі показав ученого, для якого знання — це все; який зрікається облудної релігії і мріє про підкорення природи.

Вперше твір Крістофера Марло про доктора Фауста було видруковано 1604 року. Згодом до нього виконавцями й поетами додавалися окремі рядки, репліки й навіть сцени. З оригінального тексту було вилучено окремі сміливі думки, згладжено й нівельовано гострі антирелігійні місця.

Пропонований переклад зроблено за первісним текстом твору. Це перша спроба відтворити «Трагічну історію доктора Фауста» українською мовою.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

ПАПА
КАРДИНАЛ ЛОТАРИНСЬКИЙ
ІМПЕРАТОР КАРЛ П'ЯТИЙ
ГЕРЦОГ АНГАЛЬТСЬКИЙ
ДОКТОР ФАУСТ

ВАЛЬДЕС } — друзі Фауста
КОРНЕЛІЙ }

ВАГНЕР — слуга Фауста

БЛАЗЕНЬ

РОБІН

РАЛФ

ГЕРЦОГІНЯ АНГАЛЬТСЬКА

ЛЮЦИФЕР

ВЕЛЬЗЕВУЛ

МЕФІСТОФЕЛЬ

ДОБРИЙ АНГЕЛ

ЗЛИЙ АНГЕЛ

СІМ СМЕРТНИХ ГРІХІВ

ДИЯВОЛИ

Духи в подобі ОЛЕКСАНДРА ВЕЛИКОГО, його коханки і ЄЛЕНИ ТРОЯНСЬКОЇ

Шинкар, баришник, лицар, старий, студенти, ченці, почет.

Драматична поема ілюстрована малюнками та гравюрами майстрів XVII—XVIII ст. ст.

ХОР.

Не в битві на рівнині Тразіменській,
 Де Карфаген завдав поразки Риму,
 Не в пустошах кохання при дворах
 Володарів, на силі підупалих;
 Не похвалою подвигам безумним
 Прославить вірш небесний наша муза.
 О ні, панове. Ми розкажем вам
 Про долю Фауста; чи добра чи лиха —
 Судить самі, поблажливо й терпляче.
 Ми починаємо з його дитинства.
 Походження незнатного, наш Фауст
 Родився у німецькім місті Рода:
 Змужнівши, він у Віттенберг подався
 До дядька, де зайнявся богослів'ям,
 І успіхів досяг таких у нім,
 Що всіх схоластів швидко перевершив
 У диспутах з питань теологічних,
 Звання почесне доктора здобувши.
 І, сповнений гордині, він сягнув
 На крилах воскових, куди не треба:
 Віск розтопивши, відомстило небо —
 Науки пересичений плодами,
 Узався до диявольських занять,
 І стала некромантія¹ проклята
 Дорожча Фаусту за все на світі,
 А магія — миліш душі спасіння...
 І ось він у своєму кабінеті.

¹ Некромантія — одна з магічних «наук» — уміння викликати душі померлих.

Сцена I

ФАУСТ у кабінеті.

ФАУСТ.

Що ж, до роботи, Фаусте! Поринь
У глиб наук, які ти сповідаєш.
На вигляд будь побожний, як раніше,
Та суть усіх наук збагнути прагни —
За Арістотелем живи й умри.
О, «Аналітико», моє замилювання!

(Читає.)

«Буть сильним в спорі — логіки мета».
Вона хіба на більше неспроможна?
Читать дарма — ти це опанував!
Ум Фауста тривожить важливіше:
Прощай, оп саі те оп! ¹ Привіт, Галене!
«Ubi desinit philosophus, ibi incipit medicus»².
Будь лікарем і накопичуй злото,
І ввічні себе зціленням чудесним.

(Читає.)

«Здоров'я — медицини ціль найвища».
Хіба ти не досяг мети цієї?
Слова твої — закон у медицині,
Твої рецепти, завдяки яким
Міста і села від чуми зцілились
Та інших лих, вже пам'ятками стали.
І все ж ти, Фаусте, лише людина!
Якби ти людям дати міг безсмертя
Чи вмерлих повернути до життя,
То фах твій гідний був би вшанування.
Геть медицину! Де Юстиніан?

(Читає.)

¹ Суше і не суше (давньогрецьк.)

² Там, де закінчується філософ, починається лікар (лат.).

«Si una eademque res legatur duobus,
Alter rem, alter valorem rei, etc»¹.
Взірець прекрасний дріб'язкових спадщин!
(Читає.)

«Exhaereditare filium non potest pater nisi...»²
Ось він який, предмет правовідносин,
Основа юрисдикції — закон!
Це наймитів корисливих юдоль,
Що все витрачають свої сили —
Така наука рабська не для мене!
Ну що ж, тепер лишилось богослів'я.
Ось подивись у біблію святу.

(Читає.)
«Смерть за гріхи». О, як жорстоко!
(Читає.)

«Якщо ми кажемо, що в нас нема гріха,
Себе обманюєм і в нас немає правди».
Тож мусимо грішити й з тим померти!
Так, нас чекає віковична смерть.
Як вчення зветься — «Che sera, sera»³
Що буде — буде? Богослів'я, прічі!
Ось книги з некромантії прекрасні,
І магів метафізика чудова:
Фігури, кола, символи, значки —
Це те, чого найбільше прагне Фауст!
Який в них світ багатства і захоплень,
Могутності і влади, і пошани
Відкриється допитливому майстру!
Мені тепер підвладне буде все,
Що рушиться між полюсів спокійних:
Бо ж владарі в своїх краях панують,
І дощ чи бурю зняти неспроможні,
А вправні маги — це боги, могутні,
Їх влада простягається туди,
Куди сягнути може людський розум.
Тож спробуй стати боговірним!
Вагнер!

Входить ВАГНЕР.

ВАГНЕР.
ФАУСТ.

Перекажи моїм найкращим друзям,
Германцю Вальдесу й Корнелію,
Щоб завітали.
Слухаюся, пане.
Порада дружня — краща допомога,
Ніж всі оці мої розумування.

Входять ДОБРИЙ і ЗЛИЙ АНГЕЛИ.

ДОБРИЙ АНГЕЛ. О, Фаусте! Відкинь прокляту книгу,
Вона в душі твоїй спокусу сіє,

¹ Якщо одну й ту ж річ відписано двом особам, то одна з них одержує саму річ, а інша — вартість цієї речі... (лат.).

² Батько не вільний позбавити сина спадщини, хіба що... (лат.).

³ Що буде, те буде (італ.).

І викличе господній гнів на тебе.
Читай святе письмо, а тут — блюзнірство!

ЗЛИЙ АНГЕЛ. Ні, Фаусте, вивчай науку славу,
В ній криються усі скарби природи.
Будь на землі, як в небесах Юпітер —
Хазяїном і владарем стихій!

Ангели виходять.

ФАУСТ. Як мною думка ця заволоділа!
Чи демони підкоряться мені,
Чи сумніви мої усі розв'яжуть,
Чи здійснять мої плани відчайдушні?
Я їх пошлю до Індії по злото,
Шукати в океані змушу перли;
З віддалених кутків Нового Світу
Приставити звелю розкішні фрукти;
Вони допоможуть досягнути мудрість
Чужих країв і тайни королів;
Німеччину звелю я оточити
Стіною з міді й повернути Рейн;
Народні школи виповню шовками,
Студентів одягну в багаті шати;
Я військо наберу на кошти духів,
І князя Парми вижену з країни,
І стану королем усіх земель!
Я духам накажу зробити зброю
Сильнішу, ніж вогненний корабель,
Що міст колись в Антверпені спалив.

Входять ВАЛЬДЕС і КОРНЕЛІЙ.

ФАУСТ. Вітаю, вас, вельмишановні друзі!
Розрадьте душу мудрими словами.
Мені кортіло повідомити вас,
Що бесіди із вами прихилили
До вивчення таємної науки
Мене. І я, признаюся, не можу
Про інше міркувати, бо мій розум
Всякчасно чорна магія бентежить,
І філософія мені огидна,
А право й медицина — для дурних.
Але найбільш противне богослів'я:
Бридке, бездушне, підле і нікчемне.
Лиш магія мене до себе вабить.
Допоможіть мені у цьому, друзі,—
І той, хто міццю стислих силогізмів
Німецький клір до розпачу доводив,
Хто привернув увагу Віттенберга
Діяльністю своєю, як Мусей¹
Підземних духів по дорозі в пекло,—
Той стане хитромудрим, як Агріппа²,
Шанує тінь якого вся Європа.

¹ Мусей — легендарний давньогрецький поет і віщун.

² Агріппа — Генріх Корнелій Агріппа Неттесгеймський (1486—1535) — учений, якого його сучасники вважали чаклуном.

ВАЛЬДЕС. Твій розум, книги, друзів досвід змусять
Людей нас приєднати до святих.
Як маври підкоряються іспанцям,
Так будуть духи кожної з стихій
Завжди служити вірно нашій трійці;
Вони, як леви, стерегтимуть нас,
І боронитимуть, як рейтари німецькі;
Як велети лапландські, йтимуть в почті;
То перетворяться на юних жон і дів,
Що мають більше чар, аніж богиня
Кохання в своїх персах білосніжних.
З Венеції до нас приплинуть судна,
З Америки — те руно золоте,
Що йде в скарбницю короля Філіппа.
Так буде, коли ти цього захочеш.

ФАУСТ. Цього я хочу, Вальдесе, як ти
Бажаєш жити, тож не сумнівайся.

КОРНЕЛІЙ. Відкриє магія тобі такі дива,
Що ти зречешся інших всіх наук.
Хто астрології пізнав основи,
Хто знає мови, сутність мінералів,
Той має все, що магові потрібно.
Повір мені, ти станеш знаменитим,
І більш утаємниченим в секретах,
Аніж оракул в Дельфах славнозвісний.
Спроможні духи висушити море,
Скарби дістати з кораблів загблих;
Багатства, що сховали наші предки,
Із надр земних для нас вони здобудуть.
Чого ж іще нам, Фаусте, бажати?

ФАУСТ. Нічого! Як душа моя радіє!
Навчи мене свого мистецтва мага,
Щоб зміг я чаклувати у діброві,
Зазнавши насолоди неземної!

ВАЛЬДЕС. Тоді в безлюдну поспішай діброву,
Узявши праці Бекона й Альбана,
Євангеліє, біблію, псалтир.
Ну, а стосовно решти реквізиту
Дізнаєшся від нас ти по нараді.

КОРНЕЛІЙ. Ти Фауста навчи магічних слів
І різних ритуалів таємничих,
А далі все залежить вже від нього.

ВАЛЬДЕС. Тобі я передам основи знань,
І з часом перевершиш ти мене.

ФАУСТ. Запрошую до трапези усіх,
А там все обговоримо докладно.
Вночі побачу я, на що спроможний,
І духів викличу, нехай хоч смерть!

Сцена II

Входять два СТУДЕНТИ.

1-й СТУДЕНТ. Хотів би я знати, що сталося з Фаустом, який мав звичку потрясати стіни наших аудиторій своїм «Sic probol!»¹

2-й СТУДЕНТ. Зараз дізнаємось — оно йде його слуга.

Входить ВАГНЕР. Він несе вино.

1-й СТУДЕНТ. Слухай-но, добродію, де твій пан?

ВАГНЕР. Про це знає тільки господь небесний...

2-й СТУДЕНТ. А ти хіба не знаєш?

ВАГНЕР. Знаю. Але з цього не впливає...

1-й СТУДЕНТ. Годі тобі, добродію! Облиш свої дотепи й скажи нам, де він.

ВАГНЕР. З ваших аргументів зовсім не впливає, що ви, панове, повинні на цьому наполягати: отже, визнайте свою помилку і надалі будьте обачнішими.

2-й СТУДЕНТ. Як, хіба ти не сказав, що знаєш?

ВАГНЕР. Маєте свідків?

1-й СТУДЕНТ. Так, добродію, я теж чув.

ВАГНЕР. Рука руку мис, еге ж?

2-й СТУДЕНТ. Виходить, ти не скажеш нам?

ВАГНЕР. Скажу, сер, скажу. І все ж, якби ви не були йолопами, то ніколи б цього не запитали, бо хіба він не є *corpus naturale*, і хіба *corpus naturale*² не є *mobile*³? Не був би я флегматиком по натурі, якого важко розгнівати, проте легко схилити до розпусти (себто, я хотів сказати, до кохання), ви б не підійшли й на сорок кроків до місця екзекуції, хоч я не маю жодного сумніву, що після найближчої судової сесії вас обох повісять. Тепер, розгромивши вас ушент, я приберу вигляду пуританина й глаголитиму: — Воістину, мої дорогі браття, мій пан удома, ділить трапезу з Вальдесом

¹ Так доводжу! (Лат.)

² Природне тіло (лат.).

³ Рухоме (лат.).

і Корнелієм, про що ваші милості могло б сповістити це вино, якби воно мало дар слова. І хай господь благословить вас, і охоронить вас, і підтримає вас, мої дорогі браття, браття мої улюблені.

Виходить,

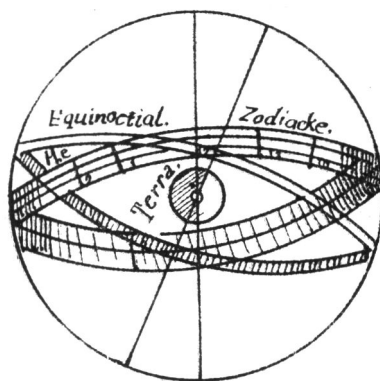
1-й СТУДЕНТ. Ні, справді, він, здається, віддався тій клятій науці, через яку його друзі зажили лихої слави в усьому світі.

2-й СТУДЕНТ. Навіть якби Фауст був чужинцем і зовсім сторонньою людиною — і то б я не лишився байдужим. Слухай, ходімо розкажемо все ректорові, побачимо, чи вдасться йому мудрими напученнями навести грішника на путь істини...

1-й СТУДЕНТ. Боюсь, ніщо не наведе його на розум.

2-й СТУДЕНТ. Але поспробувати все ж нам слід.

Виходять.

Сцена III

Входить ФАУСТ, збираючись заклинати духів.

ФАУСТ.

Тепер, коли похмура тінь землі,
Жадаючи зустрітись з Оріоном,
З Антарктики здіймається увись
І небо тьмарить подихом своїм, —
О Фаусте, почни свої заклання!
Чи демонів примусиш ти скоритись
Молитвами й офірами своїми?
Ім'я Єгови тут, у цьому колі,
В прямій і у зворотній анаграмі;
Скорочені імення всіх святих,
Фігури всіх супутників небес,
Мандрівних зір і знаків Зодіаку;
Вони примусять духів з тьми постати:
Не бійся, Фаусте, рішучіше спитай,
Що магія могутня вдіять може.

Хай будуть боги Ахерону прихильні до мене! Хай славиться Єгова у трьох іменнях! Привіт вам, духи вогню, повітря й води! Вельзевуле, князю Сходу, і ти, Демогоргоне, благаю вас! Хай з'явиться і стане перед мої очі Мефістофель! Чого ти зволікаєш? Ім'ям Єгови, геєною і святою водою, що я нею кроплю; хрестом, що зараз творю; нашими благаннями — хай стане перед нами Мефістофель!

Входить МЕФІСТОФЕЛЬ.

Геть забирайся і зміни свій вигляд — Бридкий ти надто, щоб мені служити. Перетворись в монаха-францисканця: Святенність личить демону найкраще.

Мефістофель виходить.

В моїх словах є сила, очевидно.
Хто б не схотів устигнуть в цій науці?
Такий мені покірний Мефістофель
І сповнений лестивості і страху,—
Як діє сила магії і чар!
Ти, Фаусте, славетний маг тепер,
Бо твій служник — великий Мефістофель:
*Quip regis Mephistophilis fratris imagine*¹.

Входить МЕФІСТОФЕЛЬ у вигляді ченця-францисканця.

МЕФІСТОФЕЛЬ.	Ну, Фаусте, чого ж тобі потрібно?
ФАУСТ.	Ти будеш при мені на все життя, Що заманеться Фаусту — все зробиш, Хоч довелося б зняти Місяць з неба, Чи океаном землю затопити.
МЕФІСТОФЕЛЬ.	Володар мій — Люцифер сам великий. Ми підкоряємось його наказам, І дієм лиш із дозволу його.
ФАУСТ.	Хіба не він послав тебе до мене?
МЕФІСТОФЕЛЬ.	Ні, я з'явився з власного бажання.
ФАУСТ.	Не магія моя тому причина?
МЕФІСТОФЕЛЬ.	Причина — так, але <i>per accidens</i> ² . Коли ми чуєм, що неславлять бога, Святе письмо й спасителя Христа, Спішим безсмертну душу захопити; Коли ж загрозу вічного прокляття Не виклика провина — не йдемо. Тому найкращий шлях до чаклування — Це триединства догмата зректися, І щиро шанувати князя пекла.
ФАУСТ.	Це Фауст вже зробив і твердо вірить — Володарів нема, крім Вельзевула, І віддається повністю йому, Осудження на муки не боїться, Бо він Елізій з пеклом поєднає

¹ Бо володарюєш у подібні Мефістофеля, брата свого (лат.).

² Випадково (лат.).

І стріне там філософів старих!
Облишмо ж суету, властиву людям.
Скажи: Люцифер, твій володар, — хто він?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Всіх демонів верховний повелитель.
ФАУСТ. Здається, він був ангелом колись?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Так, Фаусте, й улюбленцем господнім.
ФАУСТ. А як же став тоді він князем тьми?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Гординя і зухвальство — ось причина
Того, що скинув бог його з небес.
ФАУСТ. Хто ж ви, що за Люцифером ідете?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Ми, ангели, з Люцифером упали,
З Люцифером повстали проти бога,
З Люцифером караємося вічно.
ФАУСТ. Де ж кари ви зазнаєте?
МЕФІСТОФЕЛЬ. У пеклі.
ФАУСТ. Чому ж тепер ти тут, а не у пеклі?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Бо пекло — скрізь, і я завжди у ній:
Хіба мене, хто бачив лик господній,
Мене, хто знав небесні насолоди,
Щодня не мучать десять тисяч пекел
Тому, що я блаженство вічне втратив?
О Фаусте, облиш свої питання,
Що страх вселяють у бентежну душу.
ФАУСТ. Невже страждає сильний Мефістофель,
Що він утратив радощі небесні?
У Фауста повчися силі духу,
І те, чого не матимеш, забудь.
Люциферу від мене передай:
Приречений на смерть довічну Фауст
За вільнодумство проти влади бога;
Скажи: тобі він душу віддає,
Але щоб двадцять і чотири роки
Міг Фауст жити в розкошах, блаженстві,—
А ти щоб догоджав мені постійно,
Давав усе, що тільки заманеться,
Розповідав про все, що я питаю;
Бив недругів, допомагав би друзям,
І завше моїй волі підкорявся.
Тепер же — до Люцифера мерщій.
Опівночі до мене повертайся
І повідом про рішення його.
МЕФІСТОФЕЛЬ. Гаразд, хай буде так, як ти бажаєш

Виходить.

ФАУСТ. Було б у мене душ, як зір у небі,
Усі б їх Мефістофелю віддав.
Мені pomoже стати він всевладним:
Я перекину міст крізь атмосферу,
Я перетну з ватагою моря,
Іспанію і берег африканський
З'єднаю у єдиний континент,
Який додасть моїй короні блиску.
Мені скорятиметься імператор
І всі князі німецької землі.

Тепер, коли здійснив своє бажання,
Про чародійство міркувати буду,
Аж доки не прибуде Мефістофель.

Виходить.

Сцена IV

Входять ВАГНЕР і БЛАЗЕНЬ.

ВАГНЕР. Гей, хлопче, ходи-но сюди.

БЛАЗЕНЬ. Отакої, — хлопче! Хлопець, клянуся божими ранами! Чи багато ви бачили хлопців з такою цапиною бородою, як у мене? Хлопець, нівроку!

ВАГНЕР. Скажи-но мені, чоловіче, чи маєш ти якісь прибутки?

БЛАЗЕНЬ. Еге ж, і видатки теж — подивіться лишень на мене.

ВАГНЕР. Гай-гай, жалюгідний смерде! Погляньте, як ця голота радіє в своєму убозтві! Цей негідник безробітний, обідраний і такий голодний, що з радістю, я певен, віддав би душу дияволу за баранячу ногу, хай навіть буде сирою!

БЛАЗЕНЬ. Он як?! Віддати свою душу чорту за баранячу ногу, до того ж іще й сиру! А дзуськи! Клянуся святою дівою, ліпше, як вона буде добре присмажена й присмачена, коли вже так дорого коштує!

ВАГНЕР. Гаразд, хочеш до мене на службу! Ти ходитимеш, як *quid mihi discipulus*¹.

БЛАЗЕНЬ. Як, у віршах?

ВАГНЕР. Ні, дурню,— у гаптованих шовках і капелюсі на твоїй вошивій довбешці!

БЛАЗЕНЬ. Ой, леле, адже це все, що вам залишив батько у спадок! Ні, мені не хочеться вас грабувати.

ВАГНЕР. Йолопе, я сказав: на твоїй вошивій довбешці.

БЛАЗЕНЬ. Йой! Йой! Вошива! Та хіба може бути така нечисть у слуги вашої милості?

ВАГНЕР. Служитимеш у мене чи ні — однаково будеш вошивий. Ну, годі жартів — негайно зобов'язуйся служити мені протягом семи років. А то я приручу всіх твоїх вошей, і вони загризуть тебе.

¹ Той, хто мій учень (лат.).

БЛАЗЕНЬ. Овва! Не утруднюйте себе: вони і так звикли до мене, чорт їх забирай! Відчувають себе на моїй плоті так, ніби сплатили наперед за всі наїдки і питво.

ВАГНЕР. Слухай-но, приятелю, візьми ці гульди¹. (Дає гроші.).

БЛАЗЕНЬ. Гульди! А що то воно за диво?

ВАГНЕР. Як що?! Французькі крони.

БЛАЗЕНЬ. Клянуся святою месою, було б непогано замість цих французьких крон мати стільки ж англійських кружалець. А з цими що я робитиму?

ВАГНЕР. Слухай, голубе, даю тобі годину на роздуми, хоч куди б тебе не заніс диявол.

БЛАЗЕНЬ. Ні, ні, заберіть свої гульки.

ВАГНЕР. А я не візьму!

БЛАЗЕНЬ. Візьмеш!

ВАГНЕР. Засвідчіть, що я їх дав йому!

БЛАЗЕНЬ. Засвідчіть, що я їх повернув!

ВАГНЕР. Тоді тримайся! Ось я зараз накажу двом дияволам — Баліолу й Белчеру — відтягти тебе геть!

БЛАЗЕНЬ. Хай тільки з'являться ваші Баліол і Белчер! Я їх так віддухопелю, як їх ніхто не лупцював з тих пір, коли вони стали дияволами! Знаєте, що казатимуть люди, коли я порішу одного з них? «Бачите он того дужого хлопця в широких штанах? Він убив диявола!» Уся парафія мене величатиме дияволовбивцею.

Входять два ДИЯВОЛИ. Блазень метушиться і кричить.

ВАГНЕР. Баліоле! Белчере! Духи, геть!

Дияволи виходять

БЛАЗЕНЬ. Що, пішли? Кара господня на них! Які в них огидні довгі пазури! То були диявол і дияволиця; я навчу вас, як їх розпізнавати — всі дияволи мають роги, а дияволиці — ратиці.

ВАГНЕР. Годі, шельмо, ходім зі мною.

БЛАЗЕНЬ. Стривайте: якщо я служитиму вам, навчите мене викликати Баліола і Белчеоса?

ВАГНЕР. Я навчу тебе обертатися ким завгодно: собакою, кішкою, мишею або щуром, чи ще кимсь.

БЛАЗЕНЬ. Як! Добрий християнин — і раптом собака, кіт, миша чи щур! О ні, мосьпане. Коли вам заманеться перетворити мене на кого-небудь, то хай це краще буде маленька пустотлива блішка, щоб я міг стрибати тут і там, по різних таких місчинках. Ох, і полоскочу я гарненьких молодичок під спідничками — бігме, доберуся до них!

ВАГНЕР. Годі, гультяю, ходімо.

БЛАЗЕНЬ. Послухайте, Вагнере...

ВАГНЕР. Що?! Баліоле! Белчере!

БЛАЗЕНЬ. О боже! Благаю, мосьпане, дайте спокій тим Балію і Белчерові!

ВАГНЕР. Ах ти, негіднику! Називай мене: метр Вагнер. І хай твоє ліве око дивиться діаметрально на мою праву п'яту, *quasi vestigas nostras insistere*².

Виходить.

¹ Гульдени (непр.).

² Наче ти ходиш за нами по п'ятах (лат.).

БЛАЗЕНЬ. Хай мені простить бог, він якісь дурниці верзе. Що ж, піду за ним — нічого не вдіеш, послужу.

Виходить.

Сцена V

ФАУСТ у своєму кабінеті.

ФАУСТ.

Тепер, о Фаусте,
 Ти проклятий — нема тобі спасіння:
 Чи варт про небеса і бога думать?
 Геть, відчаю, і марні мрії, геть!
 Не вір у бога. Вельзевулу вір,
 Від наміру свого не відступайся:
 Чого вагаєшся? Цить, чую голос:
 «Кинь магію, звернися знов до бога!»
 Так, Фауст знову звернеться до бога.
 До бога? — він тебе не любить...
 Єдиний бог тобі — твої бажання,
 В них криється любов до Вельзевула.
 Я споруджу вівтар і храм йому,
 І немовлят у жертву принесу.

Входять ДОБРИЙ і ЗЛИЙ АНГЕЛИ.

ДОБРИЙ АНГЕЛ.

ФАУСТ.

ДОБРИЙ АНГЕЛ.

ЗЛИЙ АНГЕЛ.

ДОБРИЙ АНГЕЛ.

ЗЛИЙ АНГЕЛ.

Кинь, Фаусте, науку цю мерзенну.
 Молитви, каяття! Який в них сенс?
 Вони тебе на небо вознесуть.
 Це все міраж, омана божевілля,
 Що віруючих в дурнів обертає.
 Про небо і небесні справи думай.
 Ні, Фаусте, про шану і багатство.

Ангели виходять.

ФАУСТ.

Багатство!
 Я буду управителем Емдену.

Якщо зі мною буде Мефістофель,
Що вдіє бог? Ти, Фаусте, в безпеці —
Геть, сумнів! Од Люцифера коли ж
Прибуде з добрим словом Мефістофель?
Вже північ! Мефістофелю, прийди!

Входить МЕФІСТОФЕЛЬ.

- МЕФІСТОФЕЛЬ. Ну, що сказав тобі твій володар?
Що я служитиму тобі до смерті,
Якщо ти душу віддаси йому.
- ФАУСТ. Та Фауст вже наважився на це!
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Ти заповіт законний мусиш скласти,
Своєю кров'ю дарчу написати —
Таких умов Люцифер вимагає.
Якщо ти проти, я вертаюсь в пекло.
- ФАУСТ. Стій! Розкажи, яка йому користь
З душі моєї?
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Звеличання царства.
- ФАУСТ. Так ось чому він спокушає нас!
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Solamen miseris socios habuisse doloris¹.
- ФАУСТ. Хіба тебе терзають болі смертних?
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Так само, як звичайні людські душі.
То віддаєш Люциферу ти душу?
І я рабом твоїм до смерті буду,
Зроблю усе, що хочеш, навіть більше.
- ФАУСТ. Так, Мефістофелю, я душу віддаю.
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Тоді встроми кинджал безстрашно в руку,
І присягнися, що тепер на душу
Твою Люцифер має вічне право —
І станеш ти великим, як і він.
- ФАУСТ (встромляє кинджал у руку).
О Мефістофелю, заради тебе
Я ранив руку, і своєю кров'ю
Люциферу навек вручаю душу,
Правителю верховному пійми!
Дивись: он кров тече з моєї вени —
Моєї волі доказ неспростовний.
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Але тепер ти, Фаусте, повинен
Тією кров'ю написати дарчу.
- ФАУСТ. Хай буде так! (Пише.) Але дивися —
Замерзла кров — писати неможливо!
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Я принесу вогонь — вона й розтане.
- Виходить.
- ФАУСТ. Що має ця прикмета віщувати?
Чи кров моя повстала проти мене?
Чом не струмить, щоб міг я написати:
«Я душу віддаю...» О, тут застигла...
Чи не володар ти душі своєї?
«Тобі я душу віддаю...» — Пиши!
- Входить МЕФІСТОФЕЛЬ з жаровнею.
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Постав на жар свою замерзлу кров.

¹ Співтовариш у нещасті — розрада страждальцеві (лат).

Фауст ставить блюдечко з кров'ю на гаряче вугілля.

ФАУСТ. Так, так,— вона потроху розтає,
І я негайно дарчу допишу. *(Пише.)*

МЕФІСТОФЕЛЬ *(убік)*. Я б все віддав за Фаустову душу!

ФАУСТ. Так, сталося! Навіки Фауст
Безсмертну душу чорту відказав.
Що це за напис на руці моїй?!
Ното, fuge! ¹ Куди мені тікати?
До бога? Він мене у пекло скине.
Мій розум тьмариться... чи є той напис?
Так, ось він — чітко бачу я слова:
Ното, fuge! Та Фауст не втече...

МЕФІСТОФЕЛЬ. Його я мушу чимось звеселити.

Виходить

Знову входить МЕФІСТОФЕЛЬ з ДИЯВОЛАМИ.

Вони подають ФАУСТОВІ корону, розкішну мантию, танцюють і щезають.

ФАУСТ. Скажи мені, що значить ця вистава?

МЕФІСТОФЕЛЬ. Тебе хотів я трохи звеселити
І показати магії могутність.

ФАУСТ. Чи зможу звати їх, коли завгодно?

МЕФІСТОФЕЛЬ. Ти й не такі дива робити зможеш.

ФАУСТ. За це і тисячі не шкода душ.
Ось, Мефістофелю, тобі сувій:
Це дарча і на тіло, і на душу,
Але з умовою: ти мусиш все робити,
Що я захочу, згідно з договором.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Клянусь Люцифером, клянусь пеклом,
Що виконаю всі твої умови.

ФАУСТ. Тоді послухай їх. *(Читає.)*
За таких умов:

По-перше, Фауст може бути духом за образом і суттю.

По-друге, Мефістофель мусить бути його слугою і в цілковитому його розпорядженні.

По-третє, він повинен виконувати все і доставляти Фаусту все, що той забажає.

По-четверте, він незримо мусить бути у його кімнаті або домі.

І останнє: він мусить з'являтися перед очі Йогана Фауста в будь-який час і в будь-якому образі чи подобі, як зажадає вищезгаданий Фауст.

Я, Йоган Фауст з Віттенберга, доктор, цим свідчу, що віддаю свою душу й тіло Люциферу, Князеві Сходу і його посланникові Мефістофелю; опріч цього, через двадцять чотири роки їм, за умов дотримання вищезгаданих пунктів, надається повне право забрати згаданого Йогана Фауста, його тіло й душу, плоть, кров і все майно до їхнього місцеперебування, де б воно не було.

Власною рукою,

Йоган Фауст.

МЕФІСТОФЕЛЬ. То що, ти віддаєш мені цю дарчу?

ФАУСТ. Авжеж, бери, хай тішиться диявол.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Тепер кажи, чого тобі потрібно.

¹ Рятуйся, людино! *(Лат.)*

- ФАУСТ. По-перше, розкажи мені про пекло.
Де місце те, що люди пеклом звуть?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Під небесами.
ФАУСТ. Так, але де саме?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Воно лежить у нутрошах стихій,
Там, де карають нас довічні муки,
І місця певного і меж не має,
Бо там, де ми,— там пекло, й навпаки,
Де пекло — там і ми повинні бути:
Коли ж на порох всесвіт розпадеться,
І все живе очищення зазнає,
На пекло все обернеться, крім неба.
ФАУСТ. Я думаю, що пекло — просто байка.
МЕФІСТОФЕЛЬ. Гай-гай! Ти згодом переміниш думку.
ФАУСТ. То я засуджений на вічні муки?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Без сумніву — бо в мене твоя дарча,
Де віддаєш Люциферу ти душу.
ФАУСТ. Авжеж, і тіло. Ну то що із того?
Чи думаєш, що Фауст — це безумець,
Який повірить в муки після смерті?
Це все дурниці, плітки баб старих!
МЕФІСТОФЕЛЬ. О! Приклад мій доводить протилежне —
Я проклятий і мучуся у пеклі.
ФАУСТ. Оце ти в пеклі?
Ну що ж, тоді я радий бути в нім:
Ходити, сперечатись — словом, жити...
Проте облишмо. Дай мені дружину,
Найкращу з дів німецької землі —
Бо я розпусний вельми й любовострасний
І жити без жони мені несила.
МЕФІСТОФЕЛЬ. Як! Дружину!
Благаю, про дружину кинь розмови.
ФАУСТ. Ні, Мефістофелю, здобудь її,
Вона мені потрібна.
МЕФІСТОФЕЛЬ. Що ж, гаразд.
Ти матимеш її — свого дідька,—
Чекай мене, я скоро повернуся.

Виходить.

Повертається МЕФІСТОФЕЛЬ з ДИЯВОЛОМ, переодягненим у жінку. Фейерверк.

- МЕФІСТОФЕЛЬ. Що, до вподоби, Фаусте, дружина?
ФАУСТ. Під три чорти пекельну хвойду!
МЕФІСТОФЕЛЬ. Тихше!
Шлюб — лиш безглузда процедура.
Покинь цю думку — я тобі дістану
Найкращих куртизанок і щоранку
Їх приводитиму тобі до ліжка;
Яка сподобається — та й твоя,
Хай і цнотлива, наче Пенелопа,
Чи як Себея¹ мудра, чи прекрасна,
Немов ясний Люцифер до падіння!
Візьми цю книгу і вивчай уважно.

¹ Цариця Савська (правительниця Себеї, древньої держави, яка існувала на території сучасного Йемену в IX ст. до н. е.).

Дає Фаусту книгу.

Повториш ці рядки — здобудеш злото;
Накреслиш коло — викличеш бурани,
Громи небесні, блискавки і смерчі;
А це промовиш тричі урочисто —
І воїни перед тобою стануть,
Твої накази виконать готові.

ФАУСТ. Я вдячний тобі, Мефістофелю, але волів би мати книгу, яка б містила всі заклинання і чари, щоб викликати духів, коли заманеться.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Вони тут, у цій книзі.

Вказує.

ФАУСТ. Ще б я хотів мати книгу, де були б усі магичні символи й планети небесні, аби розпізнавати їхній рух і розташування.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Вони також є тут.

Вказує.

ФАУСТ. Ні, дай мені ще одну книгу, — й на тому кінець, — де б я міг знайти всі рослини, трави й дерева, які тільки існують на землі.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Ось вони.

ФАУСТ. О, ти помиляєшся!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Та ні, ручаюся тобі!

Вказує і виходять.

Сцена VI

Входять ФАУСТ і МЕФІСТОФЕЛЬ.

ФАУСТ.

Як в небо подивлюся — каюсь гірко,
Кляну тебе, проклятий нечестивцю,
Позбавив ти мене блаженства раю.

МЕФІСТОФЕЛЬ.

Та годі, Фаусте! Чи ти вважаєш,
Що небо — справді вже таке прекрасне?

Фауст, прекрасніший куди,
Так само, як і кожен на землі.
ФАУСТ. Які ти маєш докази тому?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Бо небеса створили для людини,
Тому вона прекрасніша за небо.
ФАУСТ. Як для людини — значить, і для мене.
Я магію покину і розкаюсь.

Входять ДОБРИЙ АНГЕЛ і ЗЛИЙ АНГЕЛ.

ДОБРИЙ АНГЕЛ. Розкайся — бог помилує тебе.
ЗЛИЙ АНГЕЛ. Ти дух, його не милує господь.
ФАУСТ. Хто тут мені шепоче, що я дух?
Та хай хоч сам диявол — і тоді
Мені простить господь, якщо розкаюсь.
ДОБРИЙ АНГЕЛ. Та не розкається ніколи Фауст.

Ангели виходять.

ФАУСТ. Не зможу, справді, — серце запеклося.
Лишень скажу: «спасіння», «віра», «небо» —
Громи жахливі гуркотять у вухах:
«Ти проклятий навіки!» Ніж і меч,
Пістоль, петля, отруєне залізо —
Все маю, щоб позбавитись життя,
І вже б давно себе я порішив,
Якби ж утіха не здолала відчай.
Чи не співав сліпий Гомер для мене
Про смерть Енони й пристрасть Олександра?¹
Чи той, хто збудував прадавні Фіви²,
Не тишив нам з тобою слух піснями
І звуками божественної арфи?
Тоді навіщо смерть мені й розпука?
Я вирішив — ніколи не розкаюсь!
Що ж, Мефістофелю, почнем ізнову
Вести з питань астрологічних диспут.
Скажи, над Місяцем небес багато?
Чи створюють зірки небесний глобус,
Подібний до центральної Землі?
МЕФІСТОФЕЛЬ. І сфери всі, і світові стихії
Пересікаються в своїх орбітах,
І обертаються навкруг одної осі,
А полюс всесвіту — її кінець.
Не вигадка — Юпітер, Марс, Сатурн.
Вони існують — це мандрівні зорі.
ФАУСТ. Скажи мені, чи мають всі вони
Той самий рух — у просторі й у часі?
МЕФІСТОФЕЛЬ. Усі разом рухаються зі сходу на захід над полюсами
світу протягом двадцяти чотирьох годин; але над полюсами Зо-
діаку рух їх різниться.
ФАУСТ. Тьху!
Такі дурниці й Вагнеру під силу.

¹ Олександр — одне з імен у давньогрецькій міфології Паріса — сина царя Трої Пріама. Енона — його наречена, німфа.

² Мається на увазі Амфіон, син Зевса, співець і музикант, який з братом царював у Фівах.

Чи Мефістофель більшого не може?
 Хто про двоїстий рух планет не знає?
 Рух перший діє протягом доби,
 А другий рух такий:

Сатурн робить повний оберт один раз у тридцять років; Юпітер — у дванадцять; Марс — у чотири; Сонце, Венера й Меркурій — раз на рік, а Місяць — раз у двадцять вісім днів. Це ж становить інтерес лише для новачків. А ти мені скажи, чи має кожна сфера владу або розум?

МЕФІСТОФЕЛЬ. Так.

ФАУСТ. Скільки всього існує небес або ж сфер?

МЕФІСТОФЕЛЬ. Дев'ять: сім планет, твердь небесна й емпірей.

ФАУСТ. Гаразд, тоді дай мені відповідь на таке запитання: чому зближення небесних тіл, їх протистояння і затемнення не відбуваються кожного разу в один і той же час: у деякі роки їх більше, в інші — менше?

МЕФІСТОФЕЛЬ. Per inaequalem motum respectu totius¹.

ФАУСТ. Гаразд. Тепер скажи, хто світ створив?

МЕФІСТОФЕЛЬ. Ні, не скажу.

ФАУСТ. О Мефістофелю, скажи!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Облиш мене, бо я не відповідати.

ФАУСТ. Хіба не мусиш ти відповідати

На всі мої питання, лиходію?

МЕФІСТОФЕЛЬ. Авжеж, — якщо вони не проти нас.

Ти — проклятий, тож і міркуй про пекло.

ФАУСТ. Ні, Фаусте, ти думай про творця.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Ну, постривай!

Виходить.

ФАУСТ. Геть, клятий бісе! В пекло йди мерзенне!
 Прирік мою ти душу на страждання.
 А може, ще не пізно?..

Входять Добрий Ангел і Злий Ангел.

ЗЛИЙ АНГЕЛ. Надто пізно.

ДОБРИЙ АНГЕЛ. Якщо покаєшся, не буде пізно.

ЗЛИЙ АНГЕЛ. Покаєшся — чорти порвуть на шмаття.

ДОБРИЙ АНГЕЛ. Покаєшся — і пальцем не торкнеть.

Входять.

ФАУСТ. Спасителю Христе!
 Допоможи, врятуй стражденну душу!

Входять ЛЮЦИФЕР, ВЕЛЬЗЕВУЛ і МЕФІСТОФЕЛЬ.

ЛЮЦИФЕР. Ні, не спасе — Христос-бо справедливий.
 Душа твоя лише мене цікавить.

ФАУСТ. О, хто ти, хто, такий страшний на вигляд?

ЛЮЦИФЕР. Люцифер я,

А це соратник мій і князь геєни.

ФАУСТ. Вони прийшли по Фаустову душу!

ЛЮЦИФЕР. Прийшли тобі сказати, що ти нам шкодиш;
 Христоса кличеш, всупереч умові, —
 Лиш про диявола ти мусиш думати.

¹ Через нерівномірний рух по відношенню до цілого (лат.).

ФАУСТ. Пробач мені, Люцифере, я винен,
Клянусь тобі не думати про бога,
На небо не дивитись, не молитись:
Вбивати божих слуг, палить писання,
І церкви нищить духам я звелю.

ЛЮЦИФЕР. Роби так — ми віддячимо тобі.

Фаусте, ми прийшли з пекла, аби показати тобі дещо й трохи забавити: сідай — і ти побачиш на власні очі всі Сім Смертних Гріхів у їх справжньому вигляді.

ФАУСТ. Це видиво завдасть мені утіхи,
Неначе рай Адаму в перший день
Утворення його.

ЛЮЦИФЕР. Облиш розмови про рай і творення й уважно спостерігай за цією виставою: говори тільки про диявола, ні про що більше, Відійди!

Входять СІМ СМЕРТНИХ ГРІХІВ.

Отже, Фаусте, запитай, як їх величають і які вони мають уподобання.

ФАУСТ. Хто ти, перша?

ГОРДИСТЬ. Моє ім'я — Гордість. Мене ображає навіть саме припущення, що в мене могли бути батьки. Я уподібнююся до блохи Овідія: можу залізти дівчині куди хочеш; іноді я сиджу на її голві, наче перука; часом, немовби віяло з пір'я, цілую її вуста; власне кажучи, я можу... Чого тільки я не можу! Стривайте... Пхе, що за сморід тут! Я не вимовлю більше ані словечка, хіба що підлогу напахтять парфумами і застелять гобеленами!

ФАУСТ. Хто ти, друга?

ЖАДОБА. Я — Жадоба, народжена від старого скнари в старому капшучі; була б на те моя воля, я б увесь цей дім з його мешканцями перетворила в золото, щоб заховати потім у свою добрячу скриню!

ФАУСТ. Хто ти, третій?

ГНІВ. Я — Гнів. Не маю ні батька, ані матері: я вистрибнув із паші лева, ледь маючи півгодини віку, і з тієї пори вештаюся по всьому світові, тримаючи у кожній руці по рапірі, і катую сам себе, коли немає під руками іншої жертви. Я породження пекла і не виключено, що котрийсь із вас — мій батько.

ФАУСТ. А ти хто, четверта?

ЗАЗДРИСТЬ. Я — Заздрість, народжена від сажотруса й торгівки устрицями. Я неписьменна, і тому б хотіла, щоб спалили всі книжки. Я худну, коли бачу, як ідять інші. О, якби ж то весь світ спіткав голод, щоб геть усі померли, а я одна залишилася живою! Отоді б я запливла жиром, запевняю тебе! Але чому це я повинна стояти, а ти сидиш? Хай тобі трясця!

ФАУСТ. Геть звідси, заздрісна негіднице! Ти, п'ята, хто така?

ОБЖЕРЛИВІСТЬ. Хто я, мосьпане? Я — Обжерливість. Мої батьки померли, не лишивши мені й ламаної копійки, чорти їх забирай, крім жалюгідного пансіону — нещасні тридцять обідів на день та з десяток прохолодних напоїв — суцця дурниця для такої натури, як моя. О, я походжу з королівського роду! Мій дід — Копчений Окіст; моя бабця — Бочка Кларету; мої хрещені батьки — Пітер

Маринований Оселедець і Мартін В'ялена Солонина¹. А моя хрещена мати — вельми весела жіночка і в кожному доброму місті чи містечку її дуже шанували: звалася вона місіс Марджері Березневе Пиво². Ну що, Фаусте, тепер, коли ти знаєш мій родовід, запросиш мене на вечерю?

ФАУСТ. Дзуськи, хай тебе краще повісять: ти зжереш увесь мій харч.

ОБЖЕРЛИВІСТЬ. Щоб тебе диявол удавив!

ФАУСТ. Сама удавися, ненажеро! Ну, а ти хто, шоста?

ЛІНЬ. Я — Лінь, народилася на осоненому пляжі, де й лежала досі, а ви заподіяли мені велику прикрість, викликавши сюди. Хай Обжерливість і Розпуста віднесуть мене назад. Більш не вимовлю й словечка, навіть за королівську винагороду.

ФАУСТ. А хто ти, панна Кокетко, сьома й остання?

РОЗПУСТА. Я, добродію? Я та, кому більше до вподоби дюймовий шматочок сирої баранини, ніж кусень в'яленої риби довжиною з вугра; ім'я мое — Розпуста — говорить само за себе.

ЛЮЦИФЕР. Геть усі, до пекла! Ну що, Фаусте, як тобі це все подобається?

Гріхи виходять.

ФАУСТ. О, це пожива добра для душі!

ЛЮЦИФЕР. Так, в пеклі є утіхи розмаїті.

ФАУСТ. Якби ж уздріти пекло й повернутись —
Щасливий був би я тоді!

ЛЮЦИФЕР. Побачиш!

Опівночі по тебе я пришлю.
Тим часом — ось, простудію цю книгу,
І зможеш обернутись ким завгодно.

ФАУСТ. О, дякую, Люцифере могутній!

Цей дар я берегтиму, як життя.

ЛЮЦИФЕР. І думай про диявола. Прощай!

ФАУСТ. Прощай, великий!

Люцифер і Вельзевул виходять.

Мефістофелю, ходімо!

Входить ХОР.

ХОР.

Премудрий Фауст,
Щоб астрології пізнати таємниці,
Які вкарбовані в Юпітеровій книзі,
Злетів у сонцесяйній колісниці,
Запряжений драконами страшними,
На самий шпиль священного Олімпу,
Тоді за космографію узявся,
А зараз, певно, з'явиться у Римі,
Щоб з папою зустрітись і з кліром,
І участь взяти в урочистім святі
Во славу й честь апостола Петра.

¹ Починаючи від дня св. Мартіна (11 листопада), англійці заготовлювали м'ясо, за-соллюючи його, а потім підвішували для в'яління і всю зиму й весну споживали соло-нину, вважаючи, що худоба, відгодована взимку, в їжу не годиться.

² У ті часи вважалося, що пиво, зварене у березні, найкраще.

Сцена VII

Палати ПАПИ. Входять ФАУСТ і МЕФІСТОФЕЛЬ.

ФАУСТ.

В захопленні великому з тобою
Відвідали ми місто Трір величне,
Яке оточують прозорі гори,
Камінні стіни і рови з водою,
Щоб від князів сусідніх захищатись;
Покинувши Париж, ми обпливли
Вздовж узбережжя Францію прекрасну;
Ми Майну з Рейном бачили злиття,
Де берегами рясно лози в'ються;
Тоді були в Неаполі, в Кампанї,
Де зір наш тішили дома прегарні
І вулиці бруковані, прямі,
Що ділять місто на чотири чверті;
Ми бачили там золоту гробницю
Премудрого могутнього Марона¹,
Тунель в англійську міль довжиною,
Що він за ніч просік у диких скелях.
До Падуї відправились ми звідти
І до Венеції та інших міст.
В одному з них стоїть величний храм,
Що головою підпирає небо.
Так досі Фауст свій проводив час.
А це що за палац? Відповідай,
Скажи мені, чи ти мене привів,
Як я велів тобі, у стіни Рима?

¹ Публій Вергільй Марон (70—19 рр. до н. е.), римський поет, у середні віки вважався великим чаклуном.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Так, Фаусте, і щоб нам не залишатися без притулку, я дозволив собі зайняти приватні покої його святості.

ФАУСТ. Сподіваюсь, його святість зустріне нас гостинно.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Облиш, чоловіче, обійдемося і без його гостинності.

А зараз, Фаусте, щоб ти збагнув,
Чим славен Рим, я розповім тобі,
Що він розлігся на семи горбах,
Які підтримують собою місто.
А посередині струмує Тібр,
І ділять місто береги його
На дві частини, а понад рікою
Чотири розпростерлися мости,
Поєднуючи дві частини Рима.
Могутній замок знявся над мостом,
Який зоветься Ponte Angelo¹,
У стінах замку є чимало зброї,
Двійні гармати з мідними стволами,
Прикрашені фігурною різьбою,
А біля брам — високіobelіски,
Що Юлій Цезар з Африки привіз.
Клянуся силами підземних царств,
Рікою мертвих Стіксом, Ахероном,
Палаючим одвічно Флегетоном, —
Жадаю я уздріти Рим блискучий,
І монументи, й визначні місця —
Ходімо скорше, не барися!

ФАУСТ.

МЕФІСТОФЕЛЬ.

Ні, Фаусте, чекай, — побачиш папу,
В апостольському святі візьмеш участь,
Ченців з тонзурами побачиш рать:
Іх summi bonum² — черево напхати.

ФАУСТ.

Що ж, поглузую з них я залюбки —
Іх дурістю натішимось з тобою!
Чаклуй, мій Мефістофелю, щоб я
Був невидимий, поки ми у Римі,
І міг робити все, що забажаю.

МЕФІСТОФЕЛЬ зачаровує його.

МЕФІСТОФЕЛЬ.

Ну, Фаусте, тепер
Роби, що хочеш — ти вже невидимий!

Сурмлять сурми. У супроводі ченців до трапезної входять ПАПА і КАРДИНАЛ ЛОТАРІНГСЬКИЙ.

ПАПА. Монсиньоре Лотарінгський, прошу наблизитися до столу.

ФАУСТ. Розпочинайте, і хай вас чорт візьме і ваше їдло!

ПАПА. Що це? Хто це? Браття, роздивіться навкруги.

ЧЕРНЕЦЬ. З вашого дозволу, тут нікого немає, ваша святість.

ПАПА. Монсиньоре, ось покуштуйте цю вишукану страву — дарунок єпископа Міланського.

ФАУСТ. Дякую, мосьпане. *(Вихоплює у нього з рук блюдо.)*

ПАПА. Та що це таке? Хто у мене поцупив м'ясо? Що, вам усім повилазило?! А цей делікатес, монсиньоре, мені надіслав кардинал Флоренції.

... ¹ Міст Ангела *(італ.)*.

² Найвище благо *(лат.)*.

ФАУСТ. Авжеж; я його з'їм! (*Вихоплює блюдо.*)

ПАПА. Як, знову?! Монсиньоре, я п'ю за здоров'я вашої милості.

ФАУСТ. За здоров'я вашої милості. (*Вихоплює келих.*)

КАРДИНАЛ. Святий отче, це, певно, чиясь душа щойно вислизнула з чистилища, щоб вимолити у вашої святості відпущення гріхів.

ПАПА. Можливо. Браття, підготуйте все необхідне для того, щоб відправити панахиду для упокорення душі цієї в її несправедному гніві. Пригощайтесь. монсиньоре, прошу вас. (*Папа хреститься.*)

ФАУСТ. Он як? Ви зволили перехреститись?

Я раджу вам покинути ці жарти.

ПАПА хреститься знову.

Що, вдруге?! Я попереджаю —

На третій раз вже буде пізно.

ПАПА хреститься втретє. ФАУСТ дає йому липаса, всі кидаються навтіки.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Ну, Мефістофелю, що нам робити?

Не знаю, нас, напевно, прокленуть

Із біблією, дзвоном і свічками.

ФАУСТ. Ха! Біблія, свічки, церковний дзвін —

Щоб Фауста до пекла приректи?

Ні, рохкання кнура, ослиний рев

І мукання корів — на честь Петра!

Входять ЧЕНЦІ, збираючись відправляти панахиду.

ЧЕРНЕЦЬ. Приступимо, о браття, з благочестям!

Співають.

Анафема тому, хто зцупив м'ясо!

Maledicat Dominus!¹

Анафема тому, хто вдарив папу!

Maledicat Dominus!

Анафема тому, хто вдарив брата

Сандело по тонзурі! Maledicat!

Анафема тому, хто панахиди

Обряд святий порушив! Maledicat!

Анафема тому, хто так безбожно

Вино забрав у святості його!

Maledicat Dominus!

Et omnes sancti! Amen!²

МЕФІСТОФЕЛЬ і ФАУСТ лупцюють ченців, кидають у них петарди і виходять.

Входить ХОР.

ХОР.

Натішившись видовищем країн,
Речей цікавих і дворів монарших,
Наш Фауст повертається додому,
Де близькі друзі і товариші,
Засмучені відсутністю його,
Вітали із поверненням щасливим.
На зустрічі, що згодом відбулась,
Вони його питали про мандрівки
В повітрі й по землі, астрологічні
Проблеми їх цікавили, і Фауст

¹ Хай прокляне його господь! (*Лат.*)

² Хай прокляне його господь і всі святі! Амінь! (*Лат.*)

Відповідав на все напрочуд мудро,
Здобувши славу розуму своєму.
Він знаний став у всіх країнах світу,
І запросив його до себе в гості
Карл П'ятий, імператор, і він зараз
В палаці бенкетує із князями.
А як він показав своє мистецтво,
Я не скажу — побачите самі.

Сцена VIII

Входить РОБІН, конюх заїжджого двору, тримаючи в руці книгу.

РОБІН. От здорово! Я поцупив одну з магічних книг доктора Фауста. Щоб я крізь землю провалився, коли не знайду в ній магічних знаків для власного вжитку. І тоді вже примушу всіх дівчат нашої парафії танцювати переді мною голісінькими, скільки мені заманеться; ото вже надивлюсь такого, чого не тільки ще не бачив, а й не чував ніколи!

Входить РАЛФ. Він кличе Робіна.

РАЛФ. Робіне, ходи-но сюди! Там якийсь пан уже заждався свого коня; ще він хоче, щоб почистили його одяг і чоботи — він зняв такий шарварок, що господиня наказала негайно знайти тебе, тож не марнуй часу!

РОБІН. Обережно, Ралфе, обережно, бо ти можеш вибухнути — тебе рознесе на шматки! Геть звідси — я зайнятий страхітливою справою!

РАЛФ. Годі тобі вовтузитися з тією книгою — ти ж бо й читати не вмієш!

РОБІН. Ще й як вмію! І дуже скоро хазяїн з хазяйкою матимуть змогу в тім переконатися — господиня з власного досвіду, бо вона ніби навмисне створена, щоб понести від мене; а господар відчує це у себе на лобі, а якщо ні, — то моє мистецтво нікуди не годиться.

РАЛФ. Послухай, Робіне, що це за книга?

РОБІН. Що за книга! Це найшкідливіша з усіх магічних книг, які коли-небудь створював диявол!

РАЛФ. І ти можеш користуватися нею?

РОБІН. Можу запросто робити, що мені завгодно: скажімо, можу дурно напоїти тебе доп'яну іпокрасом¹ у будь-якому шинку Європи — це лише одна з моїх чаклунських витівок.

РАЛФ. Наш пастор каже, що все це — дурниці.

РОБІН. Вір мені, Ралфе; крім того, якщо тобі до вподоби Нен Спіт, наша посудниця, то можеш забратися до неї опівночі і робити з нею, що тобі спаде на думку, до повного свого задоволення.

РАЛФ. О славний Робіне! Я матиму Нен Спіт, і стільки, скільки захочу? Та я тоді ладен безкоштовно годувати твого диявола кінським хлібом, поки його віку!

РОБІН. Ані словечка більше, любий Ралфе. Ходімо почистимо ті кляті чоботи, аби здихатися, а тоді — до чаклування, в ім'я диявола!

Виходять.

Сцена IX

Входять РОБІН і РАЛФ із срібним келихом.

РОБІН. Послухай, Ралфе, а хіба я тобі не казав, що ця книга доктора Фауста змінить усе наше життя? Ессе signum², це просто здобич для конюхів — поки так триватиме, наші коні обійдуться без сіна!

РАЛФ. Дивись-но, Робіне, — сюди йде шинкар.

Входить ШИНКАР.

РОБІН. Цить! Побачиш, як я дуритиму його з допомогою надприродних сил.

¹ Напій з вина, цукру і прянощів.

² Ось знамення (лат.)

РОБІН. Шановний, сподіваюсь, за все сплачено? Благослови тебе господь! Ходімо, Ралфе.

ШИНКАР. Спокійно, мосьпане,— на пару слів. Заплатить за срібний келих — і можете йти.

РОБІН. Мені — за келих? Ралфе, мені платити за келих! Ах, ти такий-сякий! Я — і келих?! Можеш обшукати мене!

ШИНКАР. З вашого дозволу я так і зроблю. (*Обшукує його.*)

РОБІН. Ну, що ти тепер скажеш?

ШИНКАР. Маю щось сказати вашому товаришу. Тепер ваша черга, мосьпане!

РАЛФ. Моя, шановний? Обшукуйте собі на здоров'ячко! (*Шинкар обшукує.*) Ну, чоловіче, знаєш, це ганьба — зводити наклеп на чесних людей!

ШИНКАР. І все ж келих у когось із вас.

РОБІН (*убік*). Брешеш, він переді мною. (*До Шинкаря.*) Стривай, я тебе навчу, як ганити чесних людей. Відійди! Я тобі дам чортів за цей келих! Краще відійди, заклинаю тебе ім'ям Вельзевула! (*До Ралфа.*) Пильнуй келих, Ралфе.

ШИНКАР. Що ви маєте на увазі, мосьпане?

РОБІН. Зараз побачиш, що. (*Читає з книги.*) Sanctobulorum periphrasticon! ¹. Я тебе таки полоскочу, шинкарисько! (*До Ралфа.*) Пильнуй келих, Ралфе. (*Читає.*) Polygrammos Belseborams framanto racostiphos tostus Mephistopholis etc ².

Входить МЕФІСТОФЕЛЬ, кидає їм у спину петарди і виходить.

Усі метушаться.

ШИНКАР. O pomine Domine! ³ Що це, Робіне? У тебе немає келиха...

РАЛФ. Peccatum peccatorum! ⁴ Ось твій келих, добрий шинкарю!

Відає келих Шинкареві, той виходить.

РОБІН. Misericordia pro nobis! ⁵ Що мені тепер робити? Добрий дияволе, пробач мені, я більше ніколи не чіпатиму твоєї бібліотеки!

Входить МЕФІСТОФЕЛЬ.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Я, пекла князь, якого сила чорна
Ввергає в жах володарів уклінних,
На чий вівтар приносять безліч душ,—
В нестямі я від цих дурних заклять!
З Константинополя примчав сюди
Заради втіхи цих рабів мерзенних!

РОБІН. Як, з Константинополя? Це неабияка подорож — ось вам шестипенсовик, сплатить за вечерю — і гайда!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Гаразд, мерзотники, за ваше нахабство я перетворю тебе в мавпу, а тебе — в собаку, і тоді — гайда!

Виходить.

РОБІН. Ова! У мавпу? Це здорово! Ото я натішусь із хлопчачками! А горіхів і яблук матиму досхочу!

РАЛФ. Еге ж, а мені бути собакою?

РОБІН. Клянусь, тоді тебе за вуха не відтягнуть од миски з кормом!

Виходять.

¹ Набір безглуздя слів.

² Набір безглуздя слів.

³ О, ім'я боже (*Перекр. лат.*)

⁴ Гріхи гріхів! (*Перекр. лат.*)

⁵ Хай буде нам милосердя! (*Лат.*)

Сцена X

Входять ІМПЕРАТОР, ФАУСТ, ЛИЦАР і почет.

ІМПЕРАТОР. Магістре Фауст, я чув багато дивовижних розповідей про твоє мистецтво в чорній магії — мовляв, ні в моїй імперії, ані в цілому світі немає тобі рівних у досягненні таких надзвичайних результатів у чарах: кажуть, ніби ти маєш знайомого духа, який допомагає тобі здійснювати все, що забажаєш. Ось я і прошу тебе — покажи мені своє мистецтво, і хай мої очі побачать те, що чули мої вуха, — а я тобі присягаюся своєю імператорською короною: хоч би що ти зробив, ніхто тебе не скривдить і не осудить.

ЛИЦАР (убік). Абігме, цей доктор більше скидається на шукаря.

ФАУСТ. Мій милостивий володарю, мушу зізнатися, що я не такий могутній, як кажуть, і зовсім не вартий уваги вашої імператорської величності — та все ж, спонукуваний любов'ю і обов'язком, спробую зробити все, що накаже мені ваша величність.

ІМПЕРАТОР. Тоді, магістре, вислухай мене.
Коли лишаюсь я на самоті,
Мене думки бентежні obsідають
Про славу й честь моїх далеких предків,—
О, скільки їхня доблесть підкорила
Держав, які багатства здобула
І подвиги здійснила небувалі!
Боюсь, що нам, нащадкам їх мізерним,
Так, як і тим, хто трон наш успадкує,
Вершин таких не досягнуть ніколи,
Такої слави, шани і визнання.
Між тих царів був Олександр Великий,
Найвидатніший із державців світу,
Чий неперевершені діяннн
Своїм промінням всесвіт осявають.

Коли про подвиги героя чую,
Болю серцем, що його не бачив,—
Тому, якщо твоє мистецтво може
Його підняти з-під склепінь земних,
Де вічно спить славетний завойовник
З прекрасною коханкою своєю,
І привести обох сюди, до мене,
В їх вигляді природнім, в пишних шатах,
Які вони носили за життя,—
Тоді б ти вдовольнив моє бажання,
І воздавав би я тобі хвалу.

ФАУСТ. Мій милостивий володарю, я готовий виконати ваш наказ, наскільки вистачить сили мого мистецтва і влади мого слуги-демона.

ЛИЦАР (*убік*). Клянусь, це все штукарство.

ФАУСТ. Але, з дозволу вашої величності, я неспроможний явити перед ваші очі справжні матеріальні тіла цих двох покійних вельможних осіб, оскільки вони вже давно перетворилися на порох.

ЛИЦАР (*убік*). Клянуся непорочною дівою — в нього все ж таки збереглося трохи честі, якщо він ще може казати правду.

ФАУСТ. Але перед вашою величністю предстануть духи, які матимуть точний вигляд Олександра Великого і його коханки за їх життя, якими вони були у розквіті літ. Не маю сумніву, що це цілком задовольнить вашу імператорську величність.

ІМПЕРАТОР. До роботи, магістре, я волю бачити їх негайно.

ЛИЦАР. Чуєте, магістре? Негайно явіть Олександра і його коханку перед очі імператора!

ФАУСТ. Ви, здається, маєте сумніви, мосьпане?

ЛИЦАР. Йі-бо, це така ж правда, як те, що Діана обернула мене на оленя!¹

ФАУСТ. Ні, мосьпане, але коли Актеон помер, він залишив вам у спадщину роги. Мефістофелю, йди!

МЕФІСТОФЕЛЬ виходить.

ЛИЦАР. Я бачу, ви збираєтесь показувати фокуси, то краще піду.

Виходить.

ФАУСТ. Я ще з вами зустрінусь — ви зятимите, як втручатися в мої справи! Ось і вони, мій милостивий володарю.

Входить МЕФІСТОФЕЛЬ з духами у подобі ОЛЕКСАНДРА і його коханки.

ІМПЕРАТОР. Магістре Фауст, я чув, що ця пані за життя мала бородавку чи то родимку на шиї. Як мені перевірити, чи це правда?

ФАУСТ. Ваша величність може сміливо підійти і подивитись.

ІМПЕРАТОР. Ніколи б не сказав, що це духи, а не справжні тіла покійних вельможних осіб!

Духи виходять.

ФАУСТ. Дозвольте тепер уклінно просити вашу величність викликати того лицаря, який нещодавно так гречно повівся зі мною.

ІМПЕРАТОР. Гей, хто-небудь, покличете його!

Один із почту виходить. Входить ЛИЦАР з рогами на голові.

¹ Натяк на давньогрецький міф — йдеться про те, що мисливець Актеон побачив Артеміду (в давньоримській міфології — Діану), богиню тварин і полювання, коли вона купалась у струмку. Богиня покарала Актеона, перетворивши його на оленя, а хорти мисливця роздерли його.

Овва! Пане лицарю, я був певний, що ти — старий парубок, але тепер бачу, що маєш жіночку, яка не тільки наставляє тобі роги, але й примушує їх носити! Помацай-но чоло!

ЛИЦАР (до Фауста).

Ах ти, проклятий зайдо, пес огидний,
Поріддя скель жаклих і печер!
Як смієш ти вельможу ображати!
Негайно виправ те, що ти накоїв!

ФАУСТ. Помалу, мосьпане, помалу! Поспішати нема куди! Сподіваюсь, ви тепер пригадуєте, як образили мене під час моєї розмови з імператором? Думаю, я розквитався з вами.

ІМПЕРАТОР. Славний докторе, зважте на моє клопотання й звільніть його від цієї прикраси — він достатньо покараний.

ФАУСТ. Мій милостивий володарю, я належно розквитався з цим несправедливим лицарем не стільки через те, що він образив мене у вашій присутності, скільки тому, що прагнув зробити вам приємність: мені тільки цього й треба було, а тепер я охоче позбавлю його рогів. А ви, пане лицар, надалі судіть про вчених з більшою повагою. Мефістофелю, поверни йому колишній вигляд, швидко!

МЕФІСТОФЕЛЬ знищує роги.

А тепер, мій добрий володарю, я, виконавши свій обов'язок, смиренно залишаю вас.

ІМПЕРАТОР. Прощай, магістре. Жди, ще до від'їзду
Одержиш ти багату нагороду.

Сцена XI

Входять ФАУСТ і МЕФІСТОФЕЛЬ.

ФАУСТ.

Так, Мефістофелю, квапливий час
Своїм шляхом струмує невблаганно,
Життя мого вкорочуючи плин,—
Відплата ближче, ближче з кожним днем...
Тож, любий Мефістофелю, збирайся,—
Мерщій до Віттенберга!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Поїдем верхи чи підемо пішки?

ФАУСТ. Цю галяву, прекрасну і зелену,
Я пішки перейду...

Входить БАРИШНИК.

БАРИШНИК. Цілісінький день шукаю якогось магістра Фастіана...

А, ось він де! Спаси вас бог, пане магістре!

ФАУСТ. А, баришнику! Ласкаво просимо.

БАРИШНИК. Послухайте, пане! Я приніс вам сорок талерів за вашого коня.

ФАУСТ. За сорок не віддам,— якщо він тобі подобається, давай п'ятдесят, та й квит.

БАРИШНИК. На жаль, мосьпане, більше не маю. *(До Мефістофеля.)*
Благаю, закиньте слівце за мене.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Прошу вас, віддайте йому коня. Він чесний хлопець, до того ж бідний: ні дружини, ні дітей!

ФАУСТ. Гаразд, лавай свої гроші.

Баришник віддає Фаустові гроші.

Мій слуга передасть тобі коня. Але я мушу сказати тобі дещо, перш ніж ти одержиш його: ні в якому разі не в'їжджай на нім у воду.

БАРИШНИК. Як, пане, він зовсім не п'є води?

ФАУСТ. Та ні, воду він п'є, але не в'їжджай на нім у воду: можеш скакати на ньому де завгодно, стрибати через огорожі й рови — тільки не здумай у воду заїжджати.

БАРИШНИК. Гаразд, пане. *(Убік.)* Ну, тепер я забезпечений і не розстанусь із своїм конем, хай мені дають хоч два рази по сорок талерів! А якщо він до того ж і баский, я славно зароблятиму на життя! Круп у нього гладенький, як вугор. Ну, з богом. Мосьпане, тож нехай ваш слуга приведе коня до мене, тільки, слухайте,— якщо кінь захворіє, чи там що, можна, я принесу вам його сечу, щоб ви подивилися, в чім справа?

ФАУСТ. Геть звідси, негіднику! Я тобі коновал, чи що?

Баришник виходить.

О, хто я є? Засуджений на смерть!
Фатальні строки до кінця підходять;
В думках моїх невіру сіє відчай...
Втечу я в сон спокійний від страждань.
Христос наш милосердний — він прийшов
До злодія, розп'ятим на хресті.
Поринь у сон, забудь думки свої...

Засинає у своєму кріслі.

Вбігає БАРИШНИК, весь мокрий, зчиняє лемент.

БАРИШНИК. Гай-гай! Оце так доктор Фастіан, хай йому дідько! Сам доктор Лопес¹ ніщо в порівнянні з ним: дав мені таке проносне,

¹ Доктор Лопес, придворний лікар королеви Єлизавети. Був страчений за спробу отруїти королеву за дорученням іспанського двору.

що пронесло мене на сорок талерів — тільки я їх і бачив! Та і я віслюк нівроку! Казав же мені — не в'їжджай у воду, а я подумав: значить, мій кінь має якісь надзвичайні властивості, що їх від мене хочуть приховати,— і, мов дурний хлопчисько, заїхав у глибокий став на околиці міста! Ще й до середини не дістався — а мого коня і слід пропав, сиджу сам на оберемку сіна: ледь не втопився. Але я цього доктора будь-що знайду, і свої сорок талерів поверну,— а ні, то хай стережеться: дорого йому обійдеться той кінь! Еге, ось і його слуга. Гей, ти, штукарю! Ану, кажи, де твій пан?

МЕФІСТОФЕЛЬ. У чому справа, шановний? До нього зараз не можна.

БАРИШНИК. Але мені конче потрібно з ним поговорити!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Послухайте, він міцно спить. Зайдіть іншим разом.

БАРИШНИК. Або я поговорю з ним негайно, або поб'ю вікно над його головою!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Кажу тобі, він не спав вісім діб.

БАРИШНИК. А хоч би й вісім тижнів,— однак мені треба поговорити з ним!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Подивись, ось він, спить без задніх ніг.

БАРИШНИК. Ага, ось де він. Благослови вас господь, докторе, пане доктор, пане доктор Фауст! Сорок талерів, сорок талерів за оберемок сіна!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Він тебе не чує. Переконався?

БАРИШНИК. О-го-го! Гей, го-го! *(Кричить йому на вухо.)* Як, ти не хочеш прокидатися? Не піду, доки не розбуркаю тебе! *(Тягне Фауста за ногу і відриває її.)* Горе мені! Я загинув! Що мені робити?

ФАУСТ. О, моя нога, моя нога! Мефістофелю, поклич стражників! Моя нога, нога!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Ах ти, негіднику! Ану, пішли у в'язницю!

БАРИШНИК. Боже мій, мосьпане, відпустіть мене! Я дам вам ще сорок талерів!

МЕФІСТОФЕЛЬ. Де вони?

БАРИШНИК. Не маю при собі. Ходімо до заїжджого двору, і я віддам гроші.

МЕФІСТОФЕЛЬ. Забирайся, та хутчіш.

Баришник утікає.

ФАУСТ. Що, пішов? Щасливої дороги! У Фауста нога знов на місці, а баришник одержав за свої клопоти оберемок сіна. А ця вихватка коштуватиме йому ще сорок талерів!

Входить ВАГНЕР.

Ну, Вагнере, які в тебе новини?

ВАГНЕР. Магістре, герцог Ангальтський щиро запрошує вас до себе.

ФАУСТ. Герцог Ангальтський! Це людина гідна поваги — і я не буду скнарою, покажу йому своє мистецтво. Ходімо до герцога, Мефістофелю.

Виходять.

Сцена XII

Входять ГЕРЦОГ АНГАЛЬТСЬКИЙ, ГЕРЦОГИНЯ, ФАУСТ і МЕФІСТОФЕЛЬ.

ГЕРЦОГ. Запевняю вас, магістре Фауст, ви зробили нам велику приємність.

ФАУСТ. Мій милостивий володарю, я надзвичайно радий, що догодив вам. Але, можливо, мадам не дуже сподобалось? Я чув, що вагітним жінкам завше хочеться чогось особливого — що ви бажаєте, мадам? Тільки скажіть мені — і матимете все, що вам заманеться.

ГЕРЦОГИНЯ. Я дуже вдячна, добрий пане доктор. Справді, коли ви так люб'язно хочете втішити мене, не буду приховувати бажання мого серця: якби тепер було літо, а не січень — середина зими, — я б не воліла краших ласощів, ніж блюдо стиглого винограду.

ФАУСТ. О, мадам, це суцця дрібниця! Мефістофелю, швидко! (*Мефістофель виходить.*) Якби ваше бажання було й набагато складніше, я однаково б здійснив його, аби вам догодити.

Входить МЕФІСТОФЕЛЬ з виноградом.

Ось і виноград, мадам. Будьте ласкаві, покуштуйте.

ГЕРЦОГ. Слово честі, докторе, мені не втямити, як це вам удалося роздобути виноград у січні, посеред зими!

ФАУСТ. З дозволу вашої світлості, земна куля відповідно до пір року ділиться на два кола; таким чином, коли у нас зима, то на протилежному колі — літо, наприклад, в Індії, Сабей та в інших країнах, далі на Схід; отже, я з допомогою спритного духа, як бачите, доставив сюди виноград.

ГЕРЦОГИНЯ. Повірте, магістре, це найкращий виноград, який я колинебудь куштувала в житті.

ФАУСТ. Вельми радий, що він вам так сподобався.

ГЕРЦОГ. Мадам, проведіть нас до покоїв і там належно винагородіть цього вченого мужа за ту велику доброту, яку він виявив до вас.

ГЕРЦОГИНЯ. З превеликим задоволенням, мій владарю. Все життя пам'ятатиму гречність доктора.

ФАУСТ. Уклінно дякую вашій світлості.

ГЕРЦОГ. Отже, магістре, йдіть за нами — вам належить винагорода.

Сцена XIII

Входить ВАГНЕР.

ВАГНЕР.

Сконає, певно, пан мій незабаром —
Мені віддав усе своє добро...
Хоча, була б година смертна близько,
Навряд щоб у студентським товаристві
Так Фауст веселився і пиячив —
Ось і тепер у них бенкет бучний,
Такий, якого Вагнер і не бачив.
Тс-с! Йдуть. Скінчилась, певно, учта.

Виходять.

Сцена XIV

Входять ФАУСТ, СТУДЕНТИ і МЕФІСТОФЕЛЬ.

1-й СТУДЕНТ. Шановний докторе Фауст, після розмови з вами про прекрасних дам, про те, яка жінка у світі була найгарнішою, ми дійшли згоди, що красунею з красунь була Єлена Грецька, — отже, шановний докторе, якщо ви покажете нам ту незрівнянну богиню Еллади, ми будемо вам вельми вдячні.

ФАУСТ.

Панове,
Я впевнений, що ваша дружба — щира,
І я не маю звички відмовляти
Проханням тих, хто щиро мене любить.
Тож зараз ви побачите Єлену,
Еллади найпрекраснішу красуню,
В такий же величі, як і тоді,
Коли Паріс із здобиччю своєю
До Дарданії морем плив бурхливим.
Тепер мовчіть, щоб не накликать лиха.

Лунає музика. Сценою проходить ЄЛЕНА.

2-й СТУДЕНТ.

Слабкий мій розум надто, щоб воздати
Хвалу красі, що світ заповонила.

3-й СТУДЕНТ.

Не дивно, що вели війну жорстоку
Аж десять років греки за красуню,
Чия краса небесна незрівнянна.

- 1-й СТУДЕНТ. Ми бачили природи справжнє диво.
Взірець неперевершений краси —
Тепер ходімо. А за це діяння
Хай славен буде Фауст на віки!
- Студенти виходять.
Входить СТАРИЙ.
- СТАРИЙ. О Фаусте, якби я тільки міг
Тебе на путь спасіння повернути,
Де б досягнув ти вищої мети,
Що дасть тобі блаженство вічне в небі!
Ти серце пошматуй своє і кров
Пролий свою, змішай її із слізьми,—
Сльозами каяття в ділах своїх,
Таких брудних, бридких і відворотних,
Що сморід їх твій дух занастив
Гріхами й лиходійствами страшними,
Які не зніме жодне співчуття,
Лише Христа незмірне милосердя
Своєю кров'ю змити їх спроможне.
- ФАУСТ. О, де я? Що накоїв я, нещасний?!
Я проклятий! Я проклятий навік —
Зневірся, Фаусте, і в розпачі умри!
Я чую голос пекла громовий,
Він кличе: «Фаусте, настав твій час!»
І Фауст йде на кару справедливу.
- МЕФІСТОФЕЛЬ дає йому кинджал.
- СТАРИЙ. Стій, Фаусте! Спини безумний крок!
Дивись! Ширяє над тобою ангел
Із келихом, що повен благодаті,—
Твою він душу окропить пропащу.
- ФАУСТ. Благай про милосердя, геть зневіру!
Мій любий друже, як слова твої
Розраджують мою страждальну душу!
Залиш мене — дай час на самоті
Поміркувати про гріхи мої.
- СТАРИЙ. Гаразд, я йду, але болю серцем,
Щоб дух твій безпорадний не загинув.
- Виходить.
- ФАУСТ. Проклятий Фаусте, де милосердя
Ти знайдеш? Каюсь я — і зневіряюсь,
Двобій у грудях — благодаті й пекла.
Що вдіяти, щоб утекти від смерті?
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Ти зрадник! Твою душу забираю
Я за непослух владарю моему!
Зречись! Бо розірву тебе на шмаття!
- ФАУСТ. Благаю, заступись, щоб твій володар
Простив мені мою зарозумілість!
А я готовий знов своєю кров'ю
Потвердити обітницю йому.
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Тоді клянись негайно з щирим серцем,
Щоб не накликати на себе лиха.

ФАУСТ устромляє кинджал собі в руку й пише кров'ю на папері.

- ФАУСТ. Благаю, друже, покарай старого
Всіма нещастями, що є у пеклі,—
Ледь я Люцифера не зрікся.
- МЕФІСТОФЕЛЬ. У вірі він твердий, і я не зможу
Торкнутися його душі — лиш тіла,
Й пуття із цього вийде небагато.
- ФАУСТ. Дозволь мені одне просити в тебе —
Щоб ти погамував жагу сердечну
Мою, віддав мені в коханки ту,
Що бачив я — Єлену сонцесяйну;
Її любов солодка пригасила б
Думки мої зрадливі й допомгла
Обітницю Люциферу тримати.
- МЕФІСТОФЕЛЬ. Бажання це та й інше будь-яке,
Я виконаю, не змигнувши оком.

Входить ЄЛЕНА.

- ФАУСТ. Ось те лице, що судна в путь пустило
Й стрімкі спалило вежі Іліона!
Твій поцілунок дасть мені безсмертя!
Уста її звільнили з тіла душу —
Вона летить! Верни її, Єлено!
Я житиму в твоїх устах, в них — небо,
А все, що не Єлена, — прах і тлін.
Парісом буду я, і за любов
Хай замість Трої Віттенберг зруйнують.
На герць з нікчемним Менелаєм вийду,
Твоїми кольорами свій шолом
Прикрашу; зраню у п'яту Ахілла
І повернусь до тебе за цілунком.
О, ти прекрасніш за нічний ефір,
Одягнений в красу тисячозору;
Блискучіша, ніж сяючий Юпітер,
Який прийшов до бідної Семели¹;
Ще чарівніша, ніж монарх небесний
В обіймах Аретузи голубої²,—
Ти, тільки ти одна моя кохана!

Виходять.

Сцена XV.

Входить СТАРИЙ.

- СТАРИЙ. Нещасний Фаусте, слабка людино!
Твоя душа зріклася благодаті,
Злякавшись суду вищого судді!

¹ Семела (міф.) — земна кохана Зевса (Юпітера). Давши Семелі клятву виконати будь-яке її бажання, Юпітер змушений був на її прохання з'явитися у всій своїй величчі. Побачивши його в громах і блискавках, Семела згоріла.

² Аретуза (міф.) — німфа, яку Артеміда перетворила на струмок, щоб врятувати від переслідувань річкового бога Алфея.

Входять ДИЯВОЛИ.

Гординею своєю перевірить
В горнилі дух мій хоче Сатана:
Хай буде іспит цей во славу бога!
О, нице пекло! Переможе віра
Моя твоїх поплічників проклятих:
Дивись, дивись,— з яким презирством небо
З поразки клятих ворогів сміється!
Геть, пекло!
Звідси злину я до бога!

Виходять: дияволи в один бік, Старий — в інший.

Сцена XVI

Входить ФАУСТ із СТУДЕНТАМИ.

ФАУСТ. Гай-гай, панове!

1-й СТУДЕНТ. Що засмучує Фауста?

ФАУСТ. О мій милий співмешканцю! Якби я весь час жив з тобою, тоді жив би й досі! А тепер я засуджений на вічну муку. Дивіться, дивіться: він іде!

2-й СТУДЕНТ. Що Фауст хоче цим сказати?

3-й СТУДЕНТ. Здається, через самотність він захворів на якусь дивну хворобу.

1-й СТУДЕНТ. Якщо це так, ми знайдем лікарів, які зцілять його. Нема чого боятися — це всього-на-всього пересит.

ФАУСТ. Пересит смертними гріхами, які згубили моє тіло й душу.

2-й СТУДЕНТ. І все ж, Фаусте, зверни свій погляд до бога: пам'ятай, що милосердя бога незмірне.

ФАУСТ. Але злочини Фауста непростенні — змій, що спокусив Єву, може сподіватися на спасіння, Фауст — ніколи. О, панове, вислухайте мене терпляче — і не здригніться, почувши мою мову! Хоч серце моє завмирає і тріпоче при думці, що протягом тридцяти років я тут вивчав науки, — проте краще б мені ніколи не бачити Віттенберга, не прочитати жодної книги! А через ті дива, які я творив — свідок тому вся Німеччина, так, і весь світ, — через ті дива я позбавлений Німеччини і світу, і самих небес, небес, де

божий престол, трон блаженних, царство радості,— і тепер я приречений на вічне перебування в пеклі, так, у пеклі! Навіки в пеклі! Любі друзі, що стане з Фаустом, засудженим до вічних мук у пеклі?

3-й СТУДЕНТ. І все ж, Фаусте, надійся на бога.

ФАУСТ. На бога, від якого Фауст відступився? На бога, якого Фауст неславив?! О, боже мій, ридання душать мене, але диявол сушить мої сльози! О, він відбирає в мене мову! Я простягнув би руки до небес, але, дивіться, вони хапають мене за руки,— вони тримають їх!

УСІ. Хто, Фаусте?

ФАУСТ. Люцифер і Мефістофель. О друзі, за своє мистецтво я віддав їм душу!

УСІ. Бог забороняє!

ФАУСТ. Так, господь не велить, проте Фауст зробив це: за двадцять чотири роки суєтних насолод Фауст віддав вічну радість і блаженство! Я написав розписку власною кров'ю — термін сплив, наближається час відплати — і він скоро прийде по мене і потягне до пекла!

1-й СТУДЕНТ. Чому Фауст не сказав нам про це раніше, аби богослови помолилися за нього?

ФАУСТ. Я збирався зробити це не раз, але диявол погрожував, що рсзірве мене на шматки, якщо я згадаю бога; що заволодіє моїм тілом і душею, якщо я хоч раз прислухаюсь до слова божого, — а тепер уже надто пізно! Друзі, залиште мене, щоб не загинути разом із Фаустом.

2-й СТУДЕНТ. О, як нам врятувати Фауста!

ФАУСТ. Не турбуйтеся мною, — рятуйте себе, йдіть.

3-й СТУДЕНТ. Бог укріпить мене — я залишаюся з Фаустом.

1-й СТУДЕНТ. Не спокушай бога, любий друже, — ходімо з нами до сусіднього покою і там помолимося за Фауста.

ФАУСТ. Так, моліться за мене, моліться! І хоч який би галас ви почули, не йдіть сюди, бо ніщо не врятує мене!

2-й СТУДЕНТ. Молись, і ми молитимемося, аби господь змилостився над тобою.

ФАУСТ. Прощайте, друзі... Якщо доживу до ранку, то завітаю до вас; якщо ж ні, — значить, Фауст у пеклі!

УСІ. Прощай, Фаусте!

Студенти виходять.

ФАУСТ.   О Фаусте,
Тобі годину залишилось жити,
А потім... Потім лиш прокляття вічне!
О сфери неба, зупиніться, щоб
Спинився час, і північ не настала!
Природи світле око, не заходь, —
Хай буде вічний день чи ця година
Хай стане роком, місяцем, — хоч днем,
Щоб душу врятував я каяттям!
O lente, lente currite noctis equi!¹
Та рухаються зорі, час біжить,

¹ «О коні ночі, стиште, стиште біг!» Овідій (лат.).

Годинник б'є — диявол зараз прийде,
І згину я. До тебе, боже, прагну!
О, хто це тягне вниз мене?
Дивись!
Струмиться кров Христа в небесній тверді!
Одна краплина врятувала б душу
Мою загиблу — навіть півкраплини!
О мій Христосе!..
Не шматуйте серце
Мені за те, що кликав я Христа!
Не відступлюсь!..
Люцифере, о, зглянься!..
Де ж кров? О, зникла! Подивись: господь,
Простерши руку, брови гнівно супить!
Нехай впадуть на мене грізні скелі,
Аби від гніву божого сховатись!
Ні! Ні!

Вже краще провалитися крізь землю —
Розсунься, земле! Ні, вона не прийме...
Ви, зорі, під якими я родився,
Які судили пекло й смерть мені,
Здійміть мене, немов туман примарний,
В утробу киньте хмарах ненаситним,
Щоб згодом вивергли вони в повітря
Мої останки із димучих паш,
А дух мій вознесли в небесну твердь!

Годинник вибиває пів на дванадцяту ночі.

Ще півгодини! Скоро все мине!
О боже!
Якщо спасти не хочеш мою душу,
Тоді, благаю іменем Христа,
Який мою вину спокутав кров'ю, —
Моїм стражданням поклади кінець:
Хай в пеклі буду тисячі років,
Сто тисяч — тільки б потім врятуватись!
О, душам проклятим нема спасіння!
Чому я не створіння без душі?
Чому, чому душа моя безсмертна?
Якби ж був правдою перехід душ,
Як вірив Піфагор, душа б моя,
Злетівши, поселилась у тварині —
Вони щасливі, бо коли помруть,
Їх душі розчиняються безслідно;
Моя ж для мук пекельних буде жити!
Прокляття тим, хто народив мене!
Ні, ні, себе й Люцифера клени,
Який тебе позбавив благодаті!

Годинник вибиває північ.

Він б'є! Перетворись в повітря, тіло,
Люцифер-бо тебе потягне в пекло.

Грім і блискавки.

Душа! О, стань краплинами води,
Кань в океан, щоб не знайшли ніколи!

Мій боже! боже! Не дивись так гнівно!
Гадюки! Змії! Не душіть мене!
Згинь, пекло! Пріч, Люцифере, о, пріч!
Я книги всі спалю! О! Мефістофель!..

Дияволи виходять з Фаустом.

Входить ХОР.

ХОР.

Зламалась віть, яка б могла цвісти,
Згоріла гілка лавра Аполлона,
Що в цім ученім мужі проростала,
І Фауст в пекло кинутий назавжди.
Дивіться, мудрі, на його падіння,
Дивуйтеся страшним його діянням
І силі розуму, що спокусила
Його іти супроти сил небесних.

Кінець.

З англійської переклав
Євген КРИЖЕВИЧ

Гравюра Х в. Р. Рембранта «Фауст викликає духа».

ЛЮДИНА Й ІСТОРІЯ В РОМАНІ ЮРІЯ БРЕЗАНА

Письменники Німецької Демократичної Республіки часто звертаються до подій розв'язаної гітлерівським фашизмом сорок років тому другої світової війни. Художньо зображуючи ці події, вони прагнуть розібратися в соціально-політичній природі фашизму, осмислити трагічну долю свого народу за часів нацистської диктатури, показати шлях людини до прозріння, до боротьби проти «коричневої чуми». На зловісному тлі війни розгортається і дія масштабного роману «Змарнований семестр», написаного одним з провідних письменників НДР Юрієм Брезаном. Широкі історичні узагальнення поєдналися в цьому творі з фактами життя самого автора, історія героя, його переживання, набутий ним досвід багато в чому нагадують долю і досвід Юрія Брезана.

Письменник народився 9 червня 1916 року в селі Рекельвіц у Лужиці. Цей край, розташований на південному сході нинішньої території НДР, справедливо називають «слов'янським островом» на німецькій землі. Тут здавна живе невелика слов'янська народність — лужицькі серби. Панівні кола Німеччини протягом багатьох століть жорстоко їх пригноблювали, розглядали як людей нижчого гатунку, хотіли викоринити волелюбний дух лужицьких сербів. Історія народу — це довгі роки самовідданої боротьби за збереження самобутності, боротьби проти спроб онімечити його, знищити серболужицьку культуру, мову, неповторні народні традиції і звичаї. Особливо нестерпним стало становище лужичан після того, як владу в країні захопили фашисти, що згідно з своїми

расистськими теоріями планували взагалі ліквідувати цю національну меншість.

Батьки Юрія Брезана були простими серболужицькими селянами. Вже в дитячі роки хлопець зіткнувся з суспільною несправедливістю. Він рано виявив художню обдарованість, потяг до прекрасного. Імпровізовані розповіді Юрія, надихані казковим світом місцевого фольклору, захоплено слухали ровесники. З великими труднощами селянському синозії вдалося вступити до німецької гімназії в місті Бауцені — центрі серболужицького краю. Здібний учень, однак, скоро став у гімназії «небажаним елементом». «Наставники» не зуміли зламати незалежної вдачі Брезана, повернути його в гітлерівську віру. Юнак відмовився йти разом з душителями рідного народу й був змушений покинути гімназію. Ще школярем Брезан починає писати вірші, з роками голос молодого поета мужніє, його твори набирають бойового звучання. «Під тиском фашизму політика увійшла в моє мистецтво», — згадував Ю. Брезан пізніше. З 1933 року він активно працює в групі лужичан-антифашистів. Рятуючись від переслідувань, в 1937—1938 роках живе в еміграції в Польщі й Чехословаччині, а повернувшись на батьківщину за завданням підпільної організації, потрапляє до в'язниці. Пізніше Брезана мобілізують до фашистського вермахту.

Розгром Радянською Армією гітлерівського фашизму, встановлення демократичного ладу на сході Німеччини відкрили перед лужицькими сербами нову

історичну перспективу. Вони вперше відчували себе вільними й рівноправними громадянами суспільства, здобули широкі можливості для піднесення господарства, бурхливого розвитку своєї самобутньої культури. Соціальне оновлення рідного краю запалює Ю. Брезана великим творчим ентузіазмом. У перші повоєнні роки він працює на відповідальних посадах у молодіжній організації лужицьких сербів, а наприкінці 40-х років повністю віддається літературній творчості. Саме в цей час було утворено Німецьку Демократичну Республіку — цю подію Брезан палко вітає у відомому вірші «Як я здобув батьківщину свою». Пізніше він підкреслюватиме, що заснування першої німецької держави робітників і селян відіграло вирішальну роль у формуванні його світоглядних та естетичних позицій, визначило напрямок творчої діяльності.

Мистецькому пошукові Ю. Брезана притаманна постійна настроєність на хвилю актуальних суспільних потреб, підкреслена зацікавленість важливими проблемами сучасності, що ставляться гостро й розглядаються поглиблено, своєрідно: Брезан творчо засвоює традиції лужицького фольклору, черпаючи з його скарбниці мотиви, образи, засоби художньої виразності.

І ще одна характерна ознака доробку Брезана — широкий діапазон інтересів митця: від художнього аналізу недавньої історії Німеччини до відтворення перебудови німецького села, зіткнення соціалістичної і буржуазної моралі та ідеології, зображення етичних проблем громадян нового світу. Так само розмаїті й жанрові уподобання Брезана. Він успішно виступає як романіст, новеліст, автор дорожніх нарисів, плідно працює в поезії; ім'я Брезана-драматурга часто з'являється на афішах професійних і самодіяльних театрів. Письменник постійно звертається і до дитячої аудиторії, перекладає німецькою мовою твори серболужицьких авторів та зразки національного фольклору. Сам він пише двома мовами — і серболужицькою, і німецькою.

Творча доля Брезана склалася щасливо. Вже дебют молодого письменника здобув високе визнання — 1951 року

його було відзначено Національною премією НДР, та й далі він часто одержував почесні нагороди, став по-справжньому популярним і поважаним письменником. Твори Брезана завжди знаходять жвавий відгук у шанувальників літератури, дають інколи підстави до цікавих дискусій. Найвиразніше таланти Юрія Брезана розкрилися в його прозових творах. Вони приваблюють чіткістю громадянської позиції митця, точністю думки, стрункістю задуму. Художня манера письменника зовні начебто проста, але оповідь завжди досягає у нього великої пластичної виразності. Брезан не прагне вразити читача вигадливими стилістичними прийомами, уникає орнаменталістики. Водночас його художня проза полонить невимушеною, природною образністю, свіжим поетичним настроєм. Лірична піднесеність, тонка психологічна проникливість, м'який гумор надають творам цього письменника своєрідне забарвлення.

Ці риси літературного хисту Ю. Брезана привернули до себе увагу вже у збірці «На межі росте пшениця. Серболужицькі оповідання і вірші» (1951). Перед читачем розгорнулася мальовнича картина демократичного відродження, весни древнього лужицького краю. Автор майстерно відтворює атмосферу перших повоєнних років, коли лужицькі селяни вперше стали господарями на власній землі, коли крізь нашарування застарілих понять і поглядів усе помітніше пробивалися паростки нової моралі, нового ставлення до праці, до суспільства. І в оповіданні, яке дало назву книжці, й у відомій новелі «Як стара Янчова воювала з владою», і в інших творах цієї збірки Ю. Брезан правдиво змальовує рельєфні, побачені в стрімкій динаміці життя народні характери, тонко відтворює конфлікти, пов'язані з утвердженням нових життєвих принципів. До поставлених у цій першій книжці проблем Брезан не раз звертатиметься в своїх наступних творах, детальніше, ширше розроблятиме образи простих селян. Так, він продовжить свої роздуми про перші кроки лужичан до нових суспільних і людських взаємин у романі «П'ятдесят два тижні становлять рік» (1953). Не менше, ніж нова дійсність Лужиці, ціка-

вить митця рух до соціалізму всієї республіки, грандіозні зрушення в свідомості всього народу НДР. Жваво, теплоно пише він про це в повісті «Дівчина Трікс і віл Ісай» (1959). З доброю усмішкою дивиться Брезан на молодь, яка не тільки мріє про щастя, а й енергійно, завзято будує його, допомагаючи людям старшого покоління звільнитися від індивідуалістичних передсудів. Повість «Кріста. Історія молодой дівчини» (1957) показала великі можливості Брезана і як майстра ліричної, психологічної прози.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років Брезан пише твори, об'єднані постаттю центрального героя — лужицького юнака Фелікса Гануша. Ці романи — «Гімназист» (1958), «Змарнований семестр» (1960), «Роки змужніння» (1964) — стали підсумком першого етапу літературної праці художника. Змальовуючи історію селянського юнака, що зростає у веймарській Німеччині, витримує важкі випробування в роки фашизму, а після війни стає одним з активних творців нового суспільства, Брезан з реалістичною переконливістю, з епічною широтою розповідає про життя країни, про долю свого народу в зламні моменти недавнього минулого.

Вітаючи появу цих романів, рецензенти писали, що талант митця досяг справжньої зрілості, що провідний серболужицький письменник виріс в одного з найцікавіших представників німецької літератури соціалістичного реалізму. Чітка світоглядна позиція, складна філософська проблематика, блискучі художні знахідки властиві й іншим творам Ю. Брезана («Історія одного кохання», 1962; «Подорож до Кракова», 1966; «Чорний млин», 1968). Окреслюючи коло тем, до яких знов і знов повертається Брезан, відомий літературознавець з НДР Ганс Кох відзначав: «Це схвилюване відчуття рідного краю і вітчизни, яке розширюється і збагачується, це умови щастя «простих людей», можливості мистецтва в наш час». Комплексно, з розмахом, із справжньою філософською глибиною Брезан ставить ці проблеми у великому, цікавому, хоча й подекуди спірному романі «Крабат, або Перетворення світу» (1976), де, поєдную-

чи фольклорні мотиви з елементами різних жанрів сучасної прози, письменник будує піднесену розповідь про безсмертя народного духу, про творчу силу людського розуму й людських рук.

«Змарнований семестр», як і перший роман про Фелікса Гануша, написаний у жанрі «роману виховання», що має в німецькій літературі багату класичну традицію. Автори уславлених зразків цього жанру — Х.-М. Віланд («Історія Агатона»), Й.-В. Гете (романи про Вільгельма Майстера), Г. Келлер («Зелений Генріх»), Т. Манн («Чарівна гора») та інші письменники, що в різний час звертались до «роману виховання», проводили свого героя звивистими життєвими стежками, випробовували його в найрізноманітніших обставинах, зводили на його шляху численні перешкоди, долаючи які, він утверджував свою особистість. Пізнаючи навколишній світ, такий герой глибше пізнавав самого себе; усвідомлюючи власні бажання й поривання, краще усвідомлював багатство й суперечливість буття. Виховання в таких творах виступає як змужніння, моральне й духовне зростання, розкриття індивідуальної своєрідності, вдосконалення людини.

Цю класичну традицію творчо розвивають сучасні прозаїки НДР, які збагачують старий жанр новим суспільним змістом, новими психологічними відкриттями, розширюють його естетичні можливості. До найкращих ідейно-художніх здобутків нового «роману виховання» в соціалістичній німецькій літературі належить і твір Юрія Брезана.

Відповідно до композиційних вимог жанру, головний герой — Фелікс Гануш — перебуває в центрі всіх конфліктних вузлів «Змарнованого семестру». Ракурс, у якому він зображений, постійно змінюється: то розмову з читачем веде герой, то письменник вживає не власно-прямую мову, то сам забирає слово й дає оцінку думкам та вчинкам Фелікса. Так Брезан досягає великої об'ємності психологічного портрета, детально вимальовує всі його риси, дозволяє проникнути в багатогранний внутрішній світ Фелікса, простежити формування його особистості.

Коли порівняти роман про Фелікса Гануша з творами інших письменників, задуманих як «романи виховання», то впадає в око різниця між концепцією героя в Юрія Брезана й задумом Дітера Нолля в «Пригодах Вернера Гольта» або Макса-Вальтера Шульца у книжці «Ми не порошок, що летить за вітром». На відміну від головних героїв названих творів, Фелікс ніколи не впадав в оману щодо сутності фашизму, не захоплювався його ідеалами й гаслами. Ще до того чорного дня, коли владу в країні захопив Гітлер, він з відразою дивився на нацистів. Пізніше юнак був в опозиції до злочинного режиму, щоправда, здебільшого безсилій і бездіяльній, але в опозиції. І на фронт він пішов зовсім не за власним бажанням, не воював за «великий рейх» та «життєвий простір», а допомагав партизанам і врешті-решт цілком свідомо перейшов на бік борців проти «коричневої чуми». Отже, це інший тип героя, доля якого ускладнена ще й тим, що він лужичанин; це робить його еволюцію особливо драматичною.

Життєва одіссея Фелікса Гануша так само характерна для Німеччини, що перебувала під п'ятою фашизму, як і героїчна біографія комуніста Георга Гейслера в «Сьомому хресті» Анни Зегерс, як трагедія професора Мамлока у відомій п'єсі Фрідріха Вольфа, як історія морального занепаду адвоката Фабіана в романі Бернгарда Келлермана «Танець смерті», як болісний шлях до прозріння ошуканих нацистською пропагандою героїв уже згаданих книжок Дітера Нолля і Макса-Вальтера Шульца. Кожний з цих персонажів (а їх у німецькій демократичній літературі чимало) представляє певний тип, певну модель поведінки, зумовлену світоглядом, соціально-політичною орієнтацією, вихованням, життєвою позицією. «Модель» у цьому випадку не є синонімом «схеми», «шаблону»; «репрезентативний» характер типу втілюється в яскравій конкретності формі, в неповторній індивідуальності героя.

Ю. Брезан розкрив і наочно показав на прикладі лужичського юнака типовий для частини своїх співвітчизників процес важкого, повільного подолання інертної

споглядальності, безсилового абстрактного гуманізму, духовної роздвоєності, що пояснювалися відсутністю в них міцних класових переконань. Лише коли в душі героя колективістське «ми» остаточно бере гору над розслабленим, розчарованим «я», він звільняється від самотності, від сумнівів і терзань, здобуває внутрішню цілісність. У проблемі, яка й раніше хвилювала прогресивних німецьких письменників, Брезан відкриває нові грані, надає їй нового забарвлення, нових інтонацій.

«Модель» і «особистість» гармонійно поєднуються в образі Фелікса Гануша. Схвилювану реалістичну розповідь про становлення характеру лужичського юнака, розпочату в романі «Гімназист», Ю. Брезан впевнено продовжує в «Змарнованому семестрі». Вже навчання в Бауцені стає серйозним іспитом для сина бідних селян, хлопця з артистичним хистом, гордою, самолюбною вдачею. Стародавнє місто зустрічає Фелікса небезпечними спокусами. Життя в буржуазному німецькому оточенні породжує в нього своєрідний комплекс соціальної і національної неповноцінності. Не маючи поки що твердих життєвих переконань, він легко (хоча лише поверхово) вбирає передсуди міщанського середовища, соромиться своїх батьків, свого серболужичського походження взагалі, легкоковожно відвертається від колишніх друзів. Юнак розуміє, що могутні вежі й струнки церкви Бауцена, його чепурні гостроверхі будиночки створені руками простих лужичан, що місто живе завдяки їхній щоденній праці. Проте панують у ньому інші — ті, хто хизується своїм багатством, хто презирливо дивиться на вбогий, темний робочий люд. І Фелікс, охоплений бажанням утвердити себе, змусити інших ставитися до себе як до повноцінної людини, вирішує, що Бауцен належатиме і йому, що він увійде в коло його володарів, уподібниться своєю мовою й оджею його добропритойним жителям.

На щастя, здорова моральна основа в душі юнака виявляється міцнішою за тимчасові захоплення, хибні міркування, некритичні висновки. В «тихому, чистому і приємному містечку» (так не без іронії характеризував Бауцен гітлерів-

ських часів Юліус Фучік) Фелікс починає розрізняти жорстокість і підступний розрахунок власників, за дбайливо доглянутими фасадами він помічає лицемірство й нищість обивателів. Розрив з тими, хто спокушав хлопця на зраду, — сміливий вчинок, викликаний ненавистю до фашистів, — обернувся для нього двома роками «навчання» за ґратами. Але знання, здобуті в тюремному «класі», ще вимагають перевірки боротьбою, вони ще не можуть звільнити Фелікса від шкідливих упереджень. Він рішуче відштовхнувся від ворожого берега, але поки що не пристав до берега справжніх друзів. Мине чимало часу, прийдуть нові переживання, перш ніж герой усвідомить свої помилки, відмовиться від ухильної і небезпечної позиції «не разом з фашистами, але й не проти них», від цинізму, бездіяльності й байдужості, від тверезого, але пасивного споглядання. «Змарнований семестр», який розтягся на кілька років, виявився дуже корисним для життєвого й суспільного виховання Фелікса — він збагатив юнака ґришальним уроком, герой Брезана зрозумів, що мети він досягне, коли буде на боці людей праці. І це закономірно приводить Фелікса до лав антифашистів.

У вдачі свого героя Юрій Брезан особливо цінує моральну стійкість. Трудовий гарт, засвоєний у дитинстві погляд на справедливість, гордість і честь, добро і зло, допомагає юнакові опиратися численним спокусам, а якщо він і піддається їм, то лише тимчасово, а потім соромиться власної слабості, твєрезо оцінює свої вчинки й міцніше стає на ноги.

У міру того, як триває виховання Фелікса, ускладнюється, насичується барвами світ, що відкривається перед ним. Цей процес прозаїк передав напрочуд тонко. Чим далі розвивається сюжет, чим інтенсивніше сприймає герой навколишню дійсність, тим багатшою стає авторська палітра, проникливішим — психологічний аналіз, яскравішими — портрети. З'являються в тексті й ліричні пейзажі, які чудово відтіняють настрої центральної дійової особи.

Змалювуючи Фелікса «тяжкий шлях пізнання», Брезан уникає одноманітності, постійно переводить оповідь з одного

стилістичного реєстру в інший: з піднесеного в сухузаго-діловий, з іронічного — в стримано-суворий. Зміни тональності, ритму точно відповідають різнохарактерності життєвих пригод Фелікса. Письменник нагнітає трагічне напруження, вводить реалістичні символи: похмурі постаті змучених польських полонених, сповнені болю і страждання очі єврейської дівчини, шибениці в маленькому містечку на Прип'яті. Ці страшні образи немовби переслідують юнака, вони мов своєрідні віхи на шляху виховання в нього рішучості, мужності, класової свідомості.

Ю. Брезан вміло поєднує в оповіді ліричне й епічне начало, картина навколишнього світу, якою бачить її герой, доповнюється, коректується досвідом самого автора, перетворюється на правдиве й барвисте історичне полотно. «Змарнований семестр» — це справжній історичний роман. Зображений у ньому відрізок часу — це вже минуле Німеччини, трагічне й жорстоке, ще зовсім недавнє, свіже, але завершене раз і назавжди. Ретроспекція дозволяє вирізнити найсуттєвіші соціальні тенденції та явища тих років Визначити їх, «подолати» фашистське минуле, «розрахуватися» з ним, зробити належні висновки, необхідні для успішного руху німецького народу новим шляхом, — у цьому література соціалістичного реалізму в НДР бачить одне з своїх важливих завдань.

Цю плідну традицію, це партійне розуміння сутності минулого чуйно сприйняв Юрій Брезан. Він не модернізує історичний матеріал, не підпорядковує його апріорній схемі, а реалістично відтворює належну дійсність періоду панування фашизму.

З гіркотою і болем говорить Брезан про те, що багато німців дозволили втягти себе в злочинну гітлерівську авантюру. Лише окремі люди зустріли війну з обуренням, і якщо й покладали на неї якісь надії, то це були надії на те, що Радянський Союз зламає хребет фашизму. На основі цієї здорової частини нації після розгрому фашизму відбулося демократичне відродження Німеччини.

Картині життя країни, змалюваній Ю. Брезаном, глибших вимірів надають

думки численних різнохарактерних персонажів, майстерно виліплених, індивідуально переконливих. Пригадаємо хоча б колоритну постать удови Наконц — літньої жінки, що веде запеклу боротьбу за існування. Її життєва філософія настояна на гіршому досвіді довгих років виснажливої праці, у вдачі її цікаво поєднуються суперечливі риси: з одного боку, стійкість, винахідливість, тверезість міркувань, здоровий глузд, своєрідна народна мудрість, а з іншого — власницька обмеженість, дріб'язковість. Це складний характер, що криє в собі щедрі можливості дальшого розвитку.

Побіжніше схарактеризовані персонажі, які не лише усвідомлюють, що фашизм і війна ворожі інтересам працюючого люду, але і вступають у боротьбу з нацистами. Щоправда, ця боротьба тільки починається, зводиться поки що до пасивного опору, до окремих відчайдушних актів, подібних до самопожертви Ернста Росмана. Старий робітник на прізвисько Баламут, вже згаданий Ернст Росман, він же польський військовополонений Еугеніуш Рильський, батрак Кюнне — це свідомі противники гітлерівської влади, готові до рішучих вчинків, але це — лише натяк на те, що в Німеччині існує організоване підпілля, діяльність якого по суті лишається нерозкритою в романі. І це не стільки прорахунком письменника, скільки свідчення того, що рухові Опору в країні в період, коли розгортається дія в романі, бракувало організованості, узгодженості в діях, спільності в поглядах на форми й методи боротьби.

Проблема «людина і суспільство», «людина і історія» вирішується в творі Брезана у конкретних часових і психологічних координатах. Особиста біографія головного героя проектується на розповідь про життя народу, до якого він належить. Особливе місце при цьому посідає образ Феліксового батька, сільського пролетаря Якова Гануша. Батько допомагає синові віднайти вітчизну, і це має першорядне значення для духовного зростання героя. «Батько» і «батьківщина» — ці два слова нерозривно переплелися в свідомості Фелікса.

В усій своїй творчості Юрій Брезан, як зауважує критик з НДР К. Гундлах, вкладає в поняття батьківщини передусім не географічно-національний, а суспільно-політичний зміст. Таке розуміння цього широкого поняття ми зустрічаємо і в романі «Змарнований семестр». Патріотичні почуття Брезана далекі від сентиментальності, вони об'єктивні й вимогливі. Змальоване ним лужицьке середовище аж ніяк не однорідне, воно живе за загальними законами буржуазного суспільства. Стосунки між бідними й багатими, між наймитами й хазяями нічим не нагадують буколічну ідилію, вони зумовлені гострими соціальними суперечностями. Тріщина, що й раніше розтинала лужицькі села, особливо поглибилася після фашистського перевороту, а з початком війни перетворилася на справжню прірву. Саме з кіл місцевих багатіїв рекрутуються такі активні помічники нацистів, як поміщик Проско, що розробляє людожерський план повного знищення серболужицького населення. Письменник переконливо доводить, що не дрібнобуржуазний націоналістичний рух, а антифашистська боротьба, в якій на інтернаціоналістській основі об'єднуються всі демократичні сили суспільства, торувала шлях до свободи.

В епічній хроніці молодих літ Фелікса Гануша часто виникають мотиви, загозичені з царини освіти. Письменник вводить розширену, узагальнюючу метафору: дитинство, юність — це своєрідна школа, це навчання з усіма його труднощами, помилками, прикращаючими й удачами, добрими й поганими оцінками, які ставлять героєві життя, сумління. В романі «Змарнований семестр» ми побачили, як складав Фелікс Гануш свої перші важкі екзамени, як ішов він до головного випробування — іспиту, від якого залежала вся його подальша доля. Попереду в героя чимало нових, уже мирних, але не менш відповідальних життєвих «екзаменаційних сесій».

Андрій БАКАНОВ

НОВИНКИ ЧЕСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ

На думку чеських і словацьких критиків, 70-і роки — це особливий етап у літературному розвитку країни, етап, коли утверджено найважливіші принципи соціалістичного реалізму, засвідчено вірність художнім традиціям класики.

Злету сягнув і чеський роман. Активно виступають добре відомі радянському читачеві автори — Б. Ржіга, М. В. Крадохвіл, Я. Козак, Я. Коларова, Вл. Пазоурек, Я. Отченашек та багато інших.¹

Цікавим явищем сучасної чеської літератури став історичний роман. Серед семи десятків творів цього жанру, що з'явилися за останні вісім років, належить відзначити «Сократа» — Й. Томана й М. Томанової, «Королеви не мають ніг» та «Перстень Борджіа» В. Неффа, «Час запаморочення» Н. Бонгардової, «Схили переді мною коліна» та «Чекання на короля» Б. Ржіги, «Європа танцювала вальс» і «Європа в окопах» М. В. Крадохвіла, «Життя та мрія» Ч. Єржабека, «Три хрести» В. Пісаржа, «Спогади чеського короля Їржіка з Подебрад»

В. Ербена, «Великий театр», «Іменем закону» В. Капліцького тощо.

До історичної тематики звертається й низка белетристів, які раніше не писали про минушину. Чеські критики Г. Грзалола, Й. Грабак, В. Рзоунек, В. Бретт причину цього зацікавлення вбачають передовсім у тому, що історичний жанр, як форма висловлення митцем його світогляду, є мовби літературним містком до нової культурно-політичної ситуації. А необхідність у такому містку особливо зросла в покризові 70-і роки.

Що ж нового приніс чеський історичний роман? Відповідь на це може дати хоча б побіжний огляд його основних спрямувань.

Особливої популярності набув у Чехії так званий роман «простору й часу». Прикладом цього можуть бути бодай останні книжки М. В. Крадохвіла «Європа танцювала вальс» і «Європа в окопах», де художньо відображено історичні події в Європі початку нашого сторіччя: Кривава неділя та російська революція 1905 р., й сараєвське вбивство, й жорстока різанина першої світової війни. Переносячи розповідь з Росії до Німеччини, з Німеччини до Австро-Угорської імперії, з імператорського балу в домівку чеського службовця та російського селянина, Крадохвіл відтворює цілісну картину суспільного й духовного життя Європи на зламі двох сторіч і двох періодів історичного розвитку людства. Митець уміло послуговується документованими фактами, не впадаючи, однак, у фактографію; залучення архівних матеріалів, таких, як, скажімо, листування між російським та німецьким імператорами чи уривки з газетних статей, тільки посилює художню вартість і пізнавальне значення роману «Європа танцювала вальс».

Використання історичних документів характерне і для творів інших чеських авторів. До цього прийому вдається, наприклад, відомий чеський письменник та науковець Мірослав Іванов у творі «Вбивство Вацлава, князя чеського». Але ніде правди діти — подекуди твір цей нагадує скоріше наукове дослідження, аніж художню оповідь. Втім, умін-

ням вводити документ у тканину літературного твору найкращі з чеських прозаїків володіють чудово, не раз доводячи це у своїх творах. Причому — документи не лише національної історії, але й світової.

Досить велику групу складають романи, побудовані на історії інших народів. Такими є твір «Імператриці» Н. Фріда, дія якого відбувається в Мексичі другої половини XIX ст., роман А. Плудека «Радник великих раджив», присвячений минулому Індії.

В ще віддаленіші часи — епоху древньої Еллади — переносить нас відомий читачам «Всесвіту» роман Й. Томана та М. Томанової «Сократ». Безумовний успіх цих авторів полягає в тому, що вони зуміли надати історичному творові актуальності — і не за рахунок модернізації історії, а шляхом філософського осмислення вічно живих проблем. Прагнення перенести в сьогодення вічні цінності минулого, не скочуючись до ідеалізації, на думку чеських критиків, є притаманним більшості творів згаданих авторів.

Діалектичне поєднання історичної ретроспекції з перспективою ми бачимо і в романах іншого відомого чеського письменника — Б. Ржіги. Перші дві частини задуманої ним трилогії з так званої подебрадської епохи — «Схили переді мною коліна» і «Чекання на короля» — вже вийшли в світ і добре сприйняті читачкою аудиторією й літературною критикою. Рецензенти особливо підкреслюють ідейну спрямованість цих творів у сьогодинішній день.

Разом з Б. Ржігою традиції Ірасека в жанрі історичної прози розвиває Вацлав Капліцький. Його нові книжки «Іменем закону» та «Великий театр» аналізують не масштабні історичні події, а історичну природу буржуазного суспільства. Цим самим вони мовби ще глибше входять у царину жанру соціального.

Романтично-баладна розповідь про сирітку Розіну, що поневіряється по чу-

жих людях, переплітається в Капліцького з гострою сатирою на судових чиновників Австро-Угорської імперії.

Слід відзначити, що твори, які перебувають мовби на перехресті двох чи трьох жанрів, останніми роками пише не тільки Капліцький. До того ж слід мати на увазі, що чеський роман посилено психологізується, в тому числі й історичний (для прикладу назвемо триптих М. В. Кратохвіла «Королівські коханки» книжку Н. Бонгардової «Час запаморочення»).

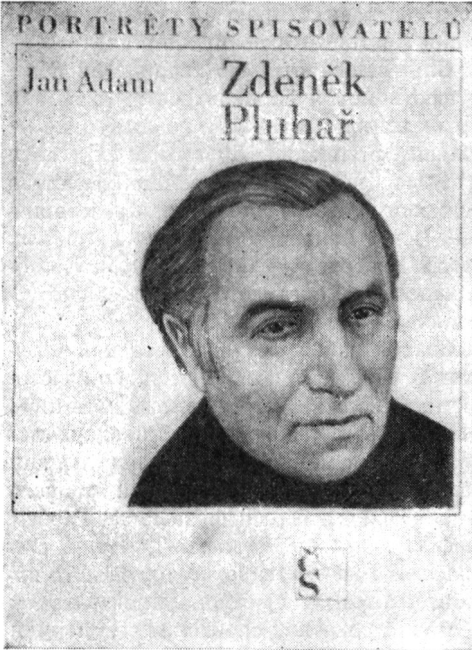
Зовсім інакше розвиває історичний роман В. Неффа. У його пригодницько-історичних творах «Королеви не мають ніг», «Перстень Боржіа» уміло поєднуються два бачення минулого: з погляду людини епохи Відродження, і з позицій нашого не позбавленого іронії сучасника. Героєм Неффа є чеський Фанфан-Тюльпан, син алхіміка Яна з Кукане, на долю якого випали неймовірні пригоди. Перед читачем постає строкатий, сповнений гумору й казкової чарівності світ. Тут і красуня-принцеса, предмет любовних мрій героя, й самовідданий старий алхімік, і люті розбійники, що вистежують молодого героя на його шляху до влади й слави. Легко написані, гостросюжетні твори Неффа не тільки вдало пародіюють романи Дюма, але й оригінально відтворюють картини з життя Чехії й Італії часів Відродження.

Як бачимо, сучасний чеський історичний роман — явище різнобарвне. Згадані твори не позбавлені недоліків, до яких можна віднести й певний схематизм образів, але ми не ставили собі за мету детально аналізувати ці недоліки, бо, зрештою, не вони є домінуючою рисою новочасного чеського історичного роману. Творчі пошуки тривають, і успіхи шукачів — незаперечні.

Наталя КОЛЕСНІЧЕНКО-БРАТУНЬ

Львів.

НОВІ ЛІТЕРАТУРНІ ПОРТРЕТИ

Jan Adam. Zdenek Pluhar, Ceskoslovensky spisovatel, Praha, 1978.
Jozef Polák. Jozef Toman, Miroslava Tomanová, Ceskoslovensky spisovatel, Praha, 1978.

Зденек Плугарж — заслужений митець ЧССР, автор багатьох повістей і романів, добре відомих радянському читачеві. Його твори неодноразово перекладалися мовами народів СРСР, зокрема, романи «Якщо покинеш мене», «Хай кинуть у мене каменем», «Скляна дама», «Успіх» вийшли українською мовою; про його творчість писали українські літературознавці і перекладачі О. Микитенко, В. Шевчук.

Книжка Яна Адама — перша в чехословацькому літературознавстві ґрунтовна праця про З. Плугаржа. Добірка висловлювань письменника про життя та літературу, якою відкривається книжка, ніби править за ключ до тих найголовніших проблем, що хвилюють З. Плугаржа, до тих мистецьких принципів, які знайшли втілення в його творчості.

Я. Адам розкриває в своєму дослідженні «секрети» творчої лабораторії Зденека Плугаржа, описує його життєвий шлях. Інженер за фахом, З. Плугарж брав участь у будівництві багатьох важливих об'єктів народного господарства соціалістичної Чехословаччини.

Саме на будівельних майданчиках, у проектних організаціях народжувалися задуми перших книжок письменника. Музика, література, техніка — ось чим спершу захоплюється майбутній письменник, і лише згодом література стала головною справою життя З. Плугаржа. Перші романи «Туга — хліб мій» (1947), «Хмари плывуть над Савойєю»

(1948) письменник написав, працюючи на будівництві.

Перші твори З. Плугаржа, підкреслює Я. Адам, були присвячені або недавньому минулому — рокам окупації та антифашистської боротьби, або важливим громадським та морально-етичним проблемам. Автор монографії знаходить ті спільні моменти, які об'єднують різні за тематикою перші романи З. Плугаржа; моменти ці пов'язані із загальною проблемою, що її вирішує письменник — пошуки людиною свого місця в житті.

Цікавою є історія створення окремих романів. Так, Ян Адам відзначає, що антифашистська тема роману «Туга — хліб мій» підказана життєвим досвідом письменника, який пройшов через гестапівські катівні. Аналізуючи перші романи З. Плугаржа, дослідник уважно простежує ті риси, які пізніше займуть важливе місце в творчості письменника (наприклад, інтерес до робітничої тематики, до проблематики, пов'язаної з гостросоціальними конфліктами, з технікою і таке інше).

Окремо розглядаються в монографії твори, написані в дуже популярному в чеській літературі кінця 40-х — початку 50-х років жанрі «виробничого роману». Романи З. Плугаржа належать до найкращих зразків цього жанру. Для них, підкреслює дослідник, характерні високі художні якості, психологічно глибокі образи героїв.

З. Плугаржу був завжди притаманний інтерес до важливих і гострих суспільно-політичних проблем. У цьому плані особливої уваги заслуговує його роман «Якщо покинеш мене» (1957), широко відомий радянському читачеві. Ян Адам ділиться з читачем цікавими спостереженнями над розвитком характеру провідних персонажів і разом з тим підкреслює важливість теми, піднятої З. Плугаржем, — теми вірності й любові до батьківщини.

Цей роман, зауважує Ян Адам, справедливо «ставить З. Плугаржа в один ряд з провідними майстрами чеської прози».

Творам З. Плугаржа «Хай кинуть у мене каменем» (1962); «Успіх» (1965), «Бунт на «Пантері» (1967), «Кінцева станція» (1971) автор дослідження присвячує окремий розділ, бо твори ці об'єднують інтерес письменника до морально-етичних проблем. В окремому розділі монографії розглянуто художній стиль і поетику творів З. Плугаржа. На жаль, обсяг монографії не дозволив Яну Адаму повніше розглянути творчість З. Плугаржа в контексті загального літературного процесу в Чехословаччині.

Наприкінці минулого року побачила світ книжка Йозефа Полака про народного митця Йозефа Томана і його дружину — заслуженого митця ЧССР Мирославу Томанову. Перед автором монографії стояло досить складне завдання: розкрити спільні риси творчості цих визначних митців Чехословаччини, які часто виступали в співавторстві і, разом з тим, показати індивідуальне творче обличчя кожного з них.

Твори Йозефа Томана «Дон Жуан» та «Після нас хоч потоп» перекладалися мовами народів СРСР. «Срібна рівнина» Мирослави Томанової заслужила широке визнання українського радянського читача. Відомі в нашій країні й твори, написані письменниками в співавторстві, — романи «Там, де гори зеленіють» та «Сократ» (друкувався у «Всесвіті» №№ 4—5, 1979). Про творчість Й. Томана і М. Томанової писали радянські дослідники О. Малевич, М. Пархоменко, В. Шевчук, Н. Калінчева.

Монографія Йозефа Полака — перша спроба в чехословацькому літературознавстві систематично й широко дослідити творчий шлях Йозефа Томана і Мирослави Томанової і, зазначимо відразу, спроба вдала.

Дебютував Й. Томан у літературі 1922 року. М. Томанова прийшла в літературу в 30-х роках. Тому перші розділи книжки присвячені виключно творчості Й. Томана. Дослідник підкреслює,

що Й. Томан почав у прозі з роману й наводить невідомі факти, що проливають світло на історію створення двох найвідоміших перших романів письменника «Людина нізвідки» та «Люди під горами». На жаль, автор не аналізує детально цих творів, надзвичайно цікавих і за проблематикою, і за формою. Так, роман «Людина нізвідки», на нашу думку, був першою спробою Й. Томана в жанрі роману-притчі з історичним сюжетом, — жанрі, що знайшов свій розвиток у такому видатному творі письменника, як роман «Дон Жуан».

Всередині 30-х років, відзначає Й. Полак, з'являються твори, написані двома авторами — Йозефом Томаном та Мирославою Томановою. Особливо плідно вони співпрацювали в драматургії. Автор дослідження особливо увагу зосереджує на п'єсі «Народний король», яка мала яскраво виражений патріотичний характер і була поставлена режисером-комуністом Е. Буріаном напередодні окупації Чехословаччини гітлерівцями.

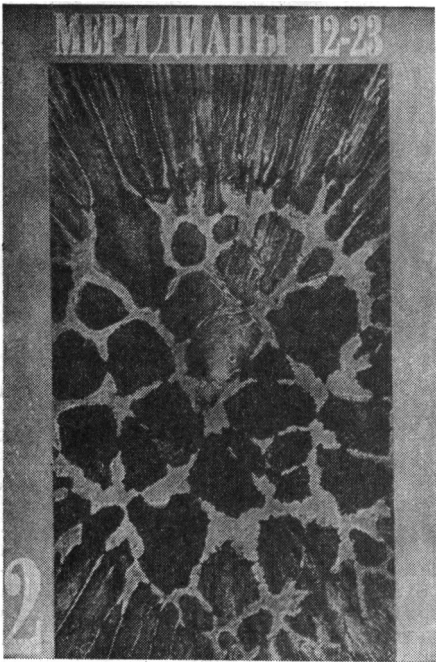
Центральне місце в монографії Й. Полака займає розділ, присвячений історичним романам Й. Томана «Слов'янське небо», «Дон Жуан», «Після нас хоч потоп», «Сократ» (написаний у співавторстві з М. Томановою). Автор вперше в чеському літературознавстві аналізує ці твори як цілість, показуючи єдність їх ідейного задуму. Романи Й. Томана автор монографії справедливо

во вважає видатним явищем у розвитку літературного процесу в Чехословаччині в повоєнні роки. Аналіз романів, без сумніву, зацікавить читачів.

Проте, на наш погляд, у книжці (в розділах, де аналізуються романи Й. Томана) не досить глибоко розкрито такі важливі моменти, як принципи художнього втілення історичного матеріалу та специфіка структури й форми творів Й. Томана. Історичні романи Й. Томана — новаторське явище в чеській прозі, й поглиблене дослідження їх допоможе

розкрити деякі загальні питання сучасного чехословацького літературного процесу.

Окремий розділ книжки дослідник присвячує повоєнній творчості М. Томанової, зокрема її відомим романам «Срібна рівнина» (друкувався у «Всесвіті» — 1972, № 3) й «Роздуми про того, хто пропав безвісти». Завершується монографія Й. Полака невеликим розділом, в якому подаються біографії письменників та бібліографія їхніх творів.

«МЕРИДІАНИ 12-23» ПРЕДСТАВЛЯЮТЬ ЛІТЕРАТУРУ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

«Меридианы 12—23», вип. 1 (1977) та 2 (1978). Відповідальний редактор Ян Солович.

Знайдіть, будь ласка, на географічній карті 12-й і 23-й меридіани — і ви побачите, що саме між ними лежить Чехословацька Соціалістична Республіка. Свій новий щорічник, що видається російською мовою, Спілка словацьких письменників так і назвала: «Меридіани 12—23». Формулюючи його завдання, голова Спілки словацьких письменників народний митець ЧССР Андрей Плавка писав, що нове видання знайомитиме читачів з досягненнями чеської і словацької літератури. Ознайомившись з першими двома номерами щорічника, ми переконалися, що він гідно репрезентує і пропагує літератури двох братніх народів.

Матеріали першого номера утворюють панораму літературного життя Чехословаччини 70-х років.

Директор «Словенского спісователя»

відомий поет Войтех Мігалік та головний редактор Володимир Дудаш розповідають, що за 27 років свого існування це провідне видавництво Спілки словацьких письменників випустило понад 2100 назв книжок загальним тиражем 23 мільйони примірників. Щороку, отже, виходило в світ 80—100 назв загальним тиражем близько 1 мільйона примірників.

Словацька література видається як окремими публікаціями творів відомих словацьких письменників, так і в популярних серіях «Нова проза», «Нова поезія», «Коло любителів поезії» та інших. За останні роки видані твори А. Плавки, В. Міначи, В. Мігаліка, Я. Костри, Ф. Гечко, Ш. Жари, П. Горова та багатьох інших.

У видавничих планах широко пред-

ставлена і перекладна література. Особливо популярна серія «Нова радянська творчість», серед останніх публікацій якої — твори Бондарева, Граніна, Ритхеу, Слуцкіса, Стельмаха. Крім того, «Словенські спісователь» видає журнали «Словенські погляди», «Ромбод», «Ревю световой літератури».

З-поміж літературно-критичних творів, надрукованих «Словенским спісователем», «Меридіани 12—23» рецензують збірку праць «Про соціалістичний реалізм», книжку В. Мінача «Взаємозв'язки», в якій уміщені статті, інтерв'ю, есе цього відомого словацького письменника, написані в 1954—1974 рр. Цікаві відомості у щорічнику можна знайти також про книжки С. Шматлака «Сучасність і література», З. Рампака «Драматург Штефан Кралік», М. Руфуса «Про літературу».

Короткі рецензії на твори словацьких прозаїків та поетів дають читачеві щорічника зорієнтуватися у новітніх явищах словацького літературного життя. Це і рецензія на збірку поезій П. Койшз «Нашо людині дім», і розповідь про повість В. Шікули «Майстри», і повідомлення про збірник оповідань

Я. Беньо «Алея любові» та Ш. Графа «Набережна Франца Йосифа», і огляди поетичних публікацій М. Крауса, М. Валека та інших.

На особливу увагу заслуговує стаття Д. Окалі про книжку народного митця ЧССР Л. Новомеського «З плідної сутності людини», в якій широко представлена поезія і публіцистика цього визначного майстра словацької літератури.

М. Валека — один із провідних словацьких літераторів. «Меридіани 12—23» друкують рецензію на його поетичну книжку «Слово» (1976), яка, на думку рецензента В. Кохола, є не лише визначною віхою «в розвитку Валека-поета, а й помітним явищем словацької поезії взагалі».

Представлена на сторінках першого номера «Меридіанів 12—23» і добре розвинута в Чехословаччині література факту. Книжки Б. Хньоупека — відомого державного діяча і журналіста — належать до найкращих у цьому жанрі. Зокрема в «Генералі з левом» та «Віхах» Б. Хньоупек яскраво і образно розповідає про спільну боротьбу радянського і чехословацького народів у роки війни і братерське співробітництво в роки мирної пра-

ці. Б. Хньоупек глибоко емоційно, схвилювано і в той же час додержуючись документальної точності, веде журналістський пошук, додаючи нові промовисті факти до літопису дружби.

Окремий розділ щорічника присвячений суспільно-політичній літературі, в якому особливе місце належить розповіді про твори Генерального секретаря ЦК КПЧ, Президента Чехословацької Соціалістичної Республіки Г. Гусака, зокрема, про збірники його промов і статей, в яких яскраво розкривається багатогранне життя братньої країни. Подією в культурно-політичному житті ЧССР було нове видання широко відомої праці товариша Г. Гусака «Свідчення про Словацьке національне повстання».

Завершується перший номер «Меридіанів 12—23» оглядом книжкової продукції, випущеної видавництвом Словащини для дітей, а також літератури з питань образотворчого мистецтва, театру, кіно, телебачення.

На початку другого номера «Меридіанів 12—23» вміщено інтерв'ю з міністром культури Словащини поетом М. Валеком, який розповідає не тільки про свою творчість, а й про перспективи розвитку словацької культури на найближчі роки.

В другому номері про свою діяльність розповідають керівники видавництва «Татран», яке друкує художню літературу (зокрема, класику), книги з мистецтва і т. п. Цікавими новинками видавництва «Татран» є серії «Золотий фонд словацької літератури» та «Золотий фонд світової літератури», а також книжки радянської і класичної російської літератури, які виходять у серії «Памір».

«Меридіани 12—23» широко представляють найважливіші літературознавчі видання, опубліковані «Татраном», — дослідження С. Шматлака «Програма і творчість», присвячене джерелам словацької соціалістичної літератури, збірка праць Я. Штевчека «Естетика і література», Д. Слободніка «Шляхи до поезії» та інші. Цей список літературознавчих праць можна продовжити назвами книжок, які вийшли в інших видавництвах і рецензуються на сторінках щорічника: «Краєзнавчий словник населених пунктів Словащини», тт. I—III («Веда»), монографія Д. Дюришина «Теорія літературної компаративістики» («Словенскі списователи»), робота Р. Хмеля «Критика і наступність» («Смена»). Питанням літературознавства присвячена й бесіда з директором інституту літературознавства Словацької Академії наук К. Розенбаумом. Перед нами, таким чином, виникає широка панорама здобутків художньої критики і літературознавства.

«Меридіани 12—13» друкують десятки рецензій на книжки словацьких письменників. Сповідьється про появу першого тому творів класика словацької соціалістичної літератури П. Ілемницького, рецензенти оцінюють збірку оповідань В. Мінача «Хто крокує по дорозі», повість Я. Беньо «Другий семестр», повідомляють про появу четвертого тому творів словацького поета Я. Костри, про нові поетичні збірки А. Плавки, М. Валека, В. Мігаліка, П. Койша, В. Рейсела, про новинки соціально-політичної літератури, книги нарисів, репортажів, публіцистики, науково-популярні видання, книги з питань мистецтва.

Широко представлена на сторінках «Меридіанів 12—23» чеська література. Рецензуються твори Я. Козака «Білий жеребець» та «Лелече гніздо», М. В. Кратохвіла «Життя Яна Амоса», З. Плугаржа «Одна срібна монета», В. Завади «Добрый день, життя», Й. Рибача «Переходячи вулицю на червоне світло», Д. Шайнера «Що сказало сонце», М. Флоріана «Блакить з неба» та інших чеських поетів і прозаїків. Названі твори вибрані редакцією «Меридіанів 12—23» не випадково, всі вони взяті із золотого фонду сучасного літературного процесу в ЧССР і свідчать про розквіт чеської літератури 70-х років. Розділи, присвячені чеській літературі, доповнюються інтерв'ю головного редактора органу Спілки чеських письменників журналу «Літерарні месічнік» О. Рафая та рецензіями на літературознавчі роботи про чеське письменство.

На сторінках «Меридіанів 12—23» надруковано багато поезій, уривків з словацької прози і драматургії. Ці публікації унаочнюють критичний матеріал, дають змогу глибше познайомитися з творами, про які йдеться на сторінках «Меридіанів 12—23». Щорічник багато ілюстрований фотографіями, малюнками, факсиміле і т. ін. Поліграфічне оформлення «Меридіанів 12—23» заслуговує на найвищу оцінку.

Вихід у світ перших номерів «Меридіанів 12—23», що покликані знайомити зарубіжного читача з сучасним літературним процесом у Чехословащині, — небуденна подія в культурному житті братньої країни. Нове видання знайде — ми в цьому повністю згодні з А. Плавкою — «щирих, неупереджених, об'єктивних читачів». Час, певно, мати подібне видання і нашої республіки. — адже користність його доводиться і «Меридіанами» з ЧССР, і «Обзором» з Болгарії, і подібними ж виданнями в радянських республіках, зокрема Естонії, Латвії...

Володимир МОТОРНИЙ

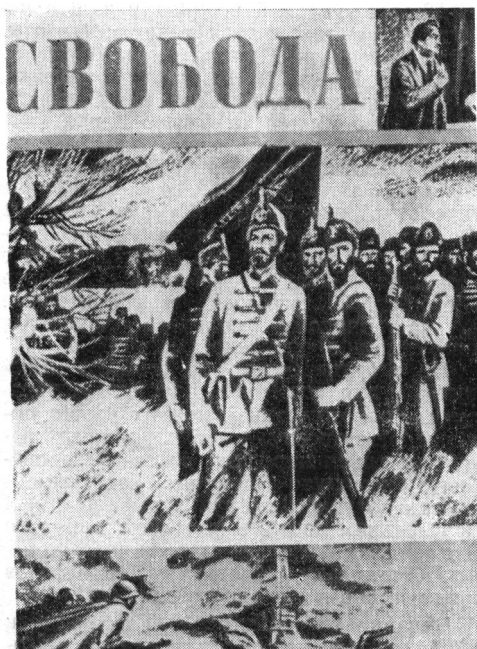
Львів.

БОРЦЯМ ЗА СВОБОДУ

«Свобода». Збірник. Упорядник
Вікторія Захаржевська. Київ,
«Дніпро». 1978.

Коли в квітні нинішнього року радіо повідомило про ще один політ у космос, цього разу здійснений радянським космонавтом Миколою Рукавишниковим і громадянином НРБ Георгієм Івановим, кожній об'єктивно мислячій людині в світі, мабуть, подумалось, які міцні узи дружби й братерства зв'язують радянський і болгарський народи, якого нечуваного розквіту на шляху до соціалізму досягла древня Болгарія, що протягом довгих кривавих століть виборювала собі свободу. Перед польотом подумалось, мабуть, і Георгію Іванову, що даремно, ні, важили життям сотні й тисячі болгарських героїв-патріотів, а серед них і його кумир Васил Левський, який понад сто літ тому керував підпільним революційним комітетом у його рідному місті Ловечі, аби настала ця незабутня хвилина, коли, переборовши земне тяжіння, він, син народної Болгарії, зрине в незвідані простори космосу. А в критичну мить цього складного й небезпечного польоту Георгій Іванов, мабуть, знову полинув думкою до рідної землі, до матері Болгарії, до свого Ловеча, де з вікна батьківської хати видно споруджений земляками в горах пам'ятник Василю Левському з вирізбленими на камені словами: «Коли я щось здобуду, то здобуду для свого народу. Коли ж втрачу, то тільки себе...»

Цією глибоко патріотичною думкою керувалися всі народні борці за свободу рідної Болгарії, і ця думка, власне, червоною ниткою проходить

через усі твори передових болгарських письменників, які і словом, і ділом самовіддано слугували революційній боротьбі свого народу. Тож справедливо зазначає Єфрем Каранфілов у передмові до збірника «Свобода», що великі поети Болгарії були водночас революціонерами, ось чому і в літературі, і в історії цієї країни ми часто вчуємося як співзвучні брязкіт мечів і передзвін рим.

У плеяді тих славетних, хто навчав співвітчизників співати волелюбні пісні й закликав вливатися в лави борців за визволення батьківщини, зіркою першої величини сяє ім'я Христо Ботева. Двадцять сім років було поетові, коли його підкосила турецька куля; він встиг написати лише кільканадцять віршів, але це — шедеври світової поезії, незгасний племін революційного співу.

Історична місія підтримувати і ще яскравіше розпалити вогонь поезії Ботева випала на долю Івана Вазова. Цикл його віршів «Епопея забутих» звучить як могутній реквієм загиблим героям-повстанцям, починаючи від Паїсія Хілендарського, що своєю «Історією слов'яноболгарською» започаткував справжню революційність у болгарській літературі, і аж до ополченців Шипки, що явили світові безприкладний зразок мужності й звияти. У віршах Івана Вазова і в його романі «Під ігом» на повен голос оспівано боротьбу болгар за визволення, змальовано героїзм російських солдатів-братушок.

Продовжували й розвивали далі в нових історичних умовах революційні традиції Ботева й Вазова поети-борці за свободу Болгарії Никсла Фурнаджієв, Асен Разцветников, Христо Смирненський, Гео Милев та багато інших.

На вирішальному етапі антифашистської боротьби, яка завершилася визволенням Болгарії Радянською Армією, в літературі виступили Никола Йонков Вапцаров, Людмил Стоянов, Ангел Тодоров та їхні молодші побратими Божидаж Божилов, Георгій Джагаров, Димитр Методієв. Їм судилося стати вчителями й наставниками молодого покоління письменників оновленої Болгарії.

Не злічити борців за свободу Болгарії, і для того, хто спробує відобразити в односторонньому художніх творів новітню болгарську історію, осягну полум'ям трьох народних повстань за свободу, неминуче виникне необхідність внести до такого збірника майже всіх болгарських поетів і прозаїків минулого й сучасного. Але ж чи можливо це — всю болгарську літературу вкласти в прокрустове ложе одного видання?..

Видавництво «Дніпро» й упорядник В. Захаржевська, приступаючи до підготовки збірника «Свобода», вимогливо поставились до його укладання, щоб найповніше задовольнити нашого читача. В результаті замість традиційного антологічного видання, заповненого великою кількістю творів малої форми, перед нами постав солідний том, тематичну основу якого складають повісті «Ціна золота» Генчо Стоєва, «Ескадрон» Стефана Дичева, «Танго» Георгія Караславова та роман «Зірки над нами» Павла Вежинова. І мовби для сильнішого їх емоційного забарвлення до збірника включено невелику низку віршів класиків і сучасних болгарських поетів.

Принагідно зазначимо, що подібний тип видань, коли до одного тому включається два-три тематично близькі великі твори, дедалі частіше використовується нашими видавництвами й здобуває все ширшу популярність у радянських читачів. Його перевага полягає в тому, що обрана тема розкривається за допомогою розгорнутого сюжету твору великої форми, і це сприяє глибшому її засвоєнню. А твори, зібрані в односторонньому «Свобода», цікаві у своїй різноплановості.

Так, звертаючись у повісті «Ціна золота» до епохи національного відродження, до подій Квітневого повстання 1876 року, Генчо Стоєв спрямовує увагу читача не на сцени битв, а на глибинні зміни в психології народу, і образ старої Гюрги, матері загиблих синів, набуває великої моральної сили, переростає в символічний образ батьківщини.

Повість Стефана Дичева «Ескадрон», що воскрешає один з епізодів визвольної

війни 1876—1878 років — блискучий героїчний рейд російського кавалерійського ескадрону, який приніс визволення Пловдиву, — це не просто данина цікавій з погляду військового мистецтва історичній події, а глибокий роздум про патріотизм і інтернаціоналізм, про війну й мир, про мужність, доблесть і честь російських воїнів та болгарських патріотів.

Роки антифашистського Опору в Болгарії змальовано в повісті Георгія Караславова «Танго» та романі Павла Вежинова «Зірки над нами».

В одному своєму інтерв'ю Павел Вежинов так схарактеризував філософську суть подій роману «Зірки над нами»: «Життя заради інших — єдиний спосіб перемогти в собі смерть. Це також єдиний реальний шлях до єдино можливого людського безсмертя». Роман відображає складний процес революціонізації свідомості болгарського народу, а повість Георгія Караславова передає внутрішню суть бурхливої епохи антифашистського Опору — драматизм самопожертви і героїзм підпільників, що вмирають в ім'я свободи.

Така за змістом прозова частина збірника. Вона дає широке й глибоке уявлення про священну боротьбу болгарського народу за свободу, про підтримку його волелюбних устремлінь російським і радянським народами. І можна лише пошкодувати, що вкраплені в збірник поетичні твори в своїй сукупності не несуть такого глибинного заряду, як прозові. Коли вже в збірнику подано прозу великої форми, то логічно було б умістити поряд з нею не уривки, а цілі поетичні твори — «Поему про Болгарію» Євтимом Євтимовим та поему «Вересень» Гео Милева, тим паче, що твір останнього присвячено Вересню 1923 року.

Супроводжує збірник глибока, натхненно написана передмова болгарського критика Єфрема Каранфілова «Болгарська література і визволення», в якій наголошено на нерозривному зв'язку письменників з життям і боротьбою народу.

Для масового читача не зайвими виявилися би примітки, з яких він міг би дізнатися більше про самих письменників, про їхні твори.

Збірник добре й гарно проілюстровано, виконано на високому поліграфічному рівні, але чомусь не зазначено імені художника, та й тираж книжки не може задовольнити масового читача. Тож не зайвим буде згадати сьогодні слова Івана Вазова: «Пам'ятники потрібні не так померлим, які самі звели собі нерукотворний і безсмертний пам'ятник своїми ділами, як живим, щоб розвивати й зміцнювати в них те почуття доблесті, яке дає народові право жити».

Богдан ЧАЙКОВСЬКИЙ

РОЗМОВА З АЛЬФРЕДО ВАРЕЛОЮ

Ім'я аргентинського письменника-комуніста Альфредо Варела стало відоме широкому колу читачів після публікації роману «Темна ріка» (1943). 1948 року Варела відвідав Радянський Союз, після чого з'явилася книжка «Щоденник аргентинського журналіста в СРСР». Письменник завжди прагне бути там, де кипить боротьба. Наслідком його безпосередніх спостережень над революційним процесом у Латинській Америці став репортаж «Бородата Куба» (1960). Альфредо Варела не раз зазнавав репресій з боку аргентинських властей, але ніщо не зламало його волі й оптимізму. Як член Всесвітньої Ради Миру він веде велику роботу, яку 1972 року було відзначено міжнародною Ленінською премією «За зміцнення миру між народами».

Нещодавно Альфредо Варела мав розмову із співробітником болгарського тижневика «Паралелі».

— Які, на вашу думку, найбільші людські чесноти?

— Дві: скромність та рішучість. Вони, мов у фокусі, збирають якості, необхідні скрізь: у творчості, техніці, боротьбі. Без скромності всі інші якості блякнуть.

— Яке ваше улюблене заняття?

— Література та політика.

— Ваш ідеал земного щастя?

— Знати, що люди позбулися страждань і мають змогу здійснювати свої найвищі ідеали. Усвідомлювати, що всі щасливі, — то найбільша радість. Людина не може бути щасливою тільки для себе. І ще: працювати більше і краще, ніж раніше, — мій особистий ідеал.

— Який найважливіший момент у вашому житті?

— Їх було багато, важко визначити якийсь один. Я зазнавав щастя у важких умовах — у в'язниці, бо до-

Альфредо Варела

помагав іншим. Я щасливий, що бачив перемогу соціалізму в Радянському Союзі, Болгарії та інших соціалістичних країнах, адже це наша найзаповітніша мрія... Щастя мені приносять боротьба й творчість.

— Яка історична особа вам найдорожча?

— Ленін.

— Ваш улюблений літературний герой?

— Ця категорія змінюється з часом. У шістнадцять років мене полюбила була «Мати» М. Горького. Зараз діапазон все ширшає — від Жюльєна Сореля до героїв Льва Толстого.

— Ваша найбільша мрія?

— Мир та братерство всіх людей, справедливе суспільство в цілому світі.

— Ваш девіз?

— Уперед!

— Ваш улюблений вислів?

— Думка Леніна про те, що не може бути революціонера, який не вміє мріяти.

Позачергова III-я сесія Верховної Ради УРСР. Прийняття Західної України до складу Української РСР. (1939 р.).

НАВІКІ ЄДИНА

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: КОНТЕКСТ МІЖНАРОДНИХ ПОДІЙ

40 років тому, у вересні 1939 року, відбулося возз'єднання західних українських земель в єдиній Радянській державі. І є всі підстави — політичні, соціальні й правові — віднести цю подію до подій міжнародної ваги. За своїм історичним контекстом, конкретними обставинами, міжнародним резонансом та зовнішньополітичними наслідками цей акт незаперечно заслуговує на всебічну оцінку.

Нагадаймо, що, незважаючи на спільність етнічного походження, на спільність мови і культури, на сталість економічних зв'язків, народ України впродовж віків був позбавлений територіальної і національної цілісності. Довгий час за межами України, що возз'єдналася з Росією, під владою турецько-татарських завойовників і поль-

ської шляхти залишалися значні частини її території. Починаючи від 1772 року, західні землі — Східна Галичина і північніше Північна Буковина надовго опинилися в складі Габсбурзької монархії. Очевидність національної спільності нехтувалася, таким чином, реальністю іноземного панування і апологетикою загарбницької політики. Серед західних істориків і етнографів знайшлися такі, що, абсолютизуючи етнічні й діалектні відмінності, змальовуючи Україну як конгломерат різних і різних і відчужених племен, намагались довести тим самим, ніби тяжіння українців до національної єдності не має під собою серйозного ґрунту. До речі, Іван Франко переконливо спростував свого часу ці фальшиві конструкції в статті «Етнографічна експедиція на Бойківщину».

Існувала і відверто апологетична течія, яка мало не оспівувала правління «найяснішого цесаря» — такого собі «турботливого батька» багатьох підвладних Габсбурзькій імперії слов'янських народів. З цього постулату його українськими адвокатами робився висновок про безхмарне існування галичан, зігрітих сонцем імперії, і якщо вже йшлося про «соборність», то її слід було, на їхню думку, здійснити навколо Східної Галичини. Між іншим і тепер у деяких творах західних істориків часом постає ідилічна картина життя українців під п'ятою цесаря. Насправді ж край був приречений на відсталість і зубожіння через нестачу землі, засилля і здирство поміщиків, лихварів, поліції. Обмежувався й придушував культурний розвиток.

Між тим тисячі, сотні тисяч галичан, буковинців, закарпатців шукали порятунку від тих цесарських «гараздів» — безземелля, боргів, свавілля — в заокеанських краях. Багатьом з них так ніколи й не пощастило побачити землю батьків. Ця справді народна трагедія ще більше посилювала відчуття нагальності боротьби за визволення — національне і соціальне.

Тим часом на українських землях у складі царської Росії зростали сили, що якнайкраще усвідомлювали нерозривний зв'язок соціального і національного визволення. Розгорталася керована більшовиками боротьба робітничих і селянських мас проти самодержавства й буржуазно-поміщицького гноблення і водночас проти національного утиску. Під проводом партії Леніна, озброєні ідеями марксизму-ленінізму, вони здобули визволення в ході переможного Жовтня. Соціалістична революція відкрила шлях і для докорінного соціального оновлення життя народу і для розв'язання застарілих проблем національного буття. Усвідомлення того, яку роль у долі західноукраїнських трудящих відіграє Радянська Україна, Країна Рад у цілому, виразно простежується у листі комуністів-політв'язнів з тюрми Короново, надісланого прогресивній організації канадських українців у січні 1935 року: «Завоювання й удержання працюючими своєї влади на Україні могло відбутися тільки в тісній об'єднанні мас з пролетаріатом цілого Радянського Союзу. Вагу цього братерського союзу знає українська та міжнародна буржуазія й головний вогонь своїх контрреволюційних сил спрямовує на зірвання його». Головне ж — молода Радянська Україна, рівноправний член могутньої багатонаціональної сім'ї радянських народів, стала справжнім центром тяжіння для всіх частин українського народу, що перебували за її межами. Ця роль Радянської України зумовлена не лише тим фактом, що переважна більшість народу й території входила до її складу, а й тим, що своїми здобутками в соціально-економічному житті, в розвитку духовної культури вона була реальним втіленням давніх сподівань трудівника-українця, де б він не жив.

Зовнішньополітична ситуація, що склалася в повоєнні часи, як відомо, була вкрай несприятливою для об'єднання українських земель у межах щойно народженої Радянської України. Політики Заходу, що і раніше корисливо і прагматично розглядали Україну лише як об'єкт економічного пограбування і зовнішньополітичних комбінацій, цим разом зробили все від них залежне, щоб послабити Країну Рад відривом західноукраїнських земель.

Але й тоді, в надзвичайно важких умовах капіталістичного оточення і повоєнної розрухи, наша країна твердо й неодноразово заявляла про незаконність загарбницьких дій. Так, у переддень конференції Ради послів Антанти, що «освятила» в 1923 ро-

ці анексію Західної України, в ноті уряду Радянської України було недвозначно підкреслено: «Акт окупації польськими властями Східної Галичини, де 3/4 населення становлять українці, є в очах уряду України актом насильства, хоч би він і був підтверджений конференцією послів...» Так само не визнавався законним і акт відриву Бессарабії тодішнім реакційним режимом Румунії. Ця позиція набувала тим більшої ваги, що на західних землях трудящі під час численних маніфестацій і в рішеннях масових зборів висловили свою рішучість бути разом із своїми єдинокровними братами. Керівники партизанського загону, що діяв в 1922—1923 рр. в Заліщицькому повіті, Степан Мельничук і Петро Шеремета, писали в одному з листів: «Ми впевнені, що червоний прапор незабаром замайорить на вершинах Карпат».

Прагнення до возз'єднання з Радянською Україною виразно виявлено і в багатьох подальших революційних виступах. Втім, західні держави, як і раніше, ігнорували волю народу, хоча це не означало, що вони посідали пасивну позицію в українському питанні. Більше того, сама його поява на порядку денному міжнародної політики 20—30-х років стала наслідком складної гри, таємних угод на ґрунті антирадянщини.

З найбільшою відвертістю про свої претензії на українські землі заявили ватажки фашистського рейху. В їхніх писаннях та у висловлюваннях націоналістичних провідників, які перебували на утриманні рейху, все частіше з'являється ідея «великої соборної» України. Звичайно, йшлося про відрив Радянської України від СРСР і приєднання її до інших українських земель. Але то був просто незграбний камуфляж планів прямого підкорення України «рейху», про що давно марили німецькі експансіоністи, починаючи від прихильників пангерманізму. Втім, на Заході знайшлося чимало «вболівальників» за долю українського народу, які з удаваним співчуттям і серйозністю поставилися до цих розрахунків. На газетних сторінках, у дипломатичних канцеляріях жваво обговорювалися проекти можливого «українського походу».

Так, німецький посол у Лондоні Дірксен повідомляв про настрої англійських правлячих кіл: «Дальше проникнення Німеччини в напрямку України... було б схвалено». При цьому в англійських впливових колах виразно натякнули, що Англія сприйняла б це з іще більшим задоволенням, якби були враховані її економічні інтереси в новій державі. Найбільшу принаду являв собою неминучий, як здавалося реакційним політикам і оглядачам у Лондоні, Парижі, Вашингтоні, конфлікт між фашистською Німеччиною і СРСР, який дозволив би розв'язати два стратегічних завдання — відвернути фашистську навалу від власних володінь і, головне, розчленувати Країну Рад. Перспектива такого розвитку подій вважалась настільки реальною і близькою, що на Заході розроблялися деталізовані варіанти, методи й засоби реалізації цих проектів.

Фашистська кліка всіляко підігрівала такі настрої, що не заважало їй водночас обіцяти частину або й всю Україну тодішнім керівникам панської Польщі, на яку ті зазіхали самі. Особливо активно вдавався до цих маневрів Герінг, що приїжджав на полювання в Біловезьку пущу.

Свого апогею провокаційна кампанія досягла наприкінці 1938 — на початку 1939 року, після Мюнхенської змови. Створена на той час маріонеткова «Карпатська Україна» оголошувалася зародком майбутньої «великої України». Під час зустрічі англійської і французької урядових делегацій у листопаді 1938 року в Парижі була навіть досягнута домовленість про те, що в разі виникнення «українського походу» уряди цих країн усунуться від будь-якої протидії фашистській Німеччині.

Фальшивість ідеї «соборності» (про останню часом і тепер пишуть західні й націоналістичні історики) полягла не лише в практичній її нездійсненності, а й у тому, що сама ідея базувалася на вкрай реакційних, антинародних засадах. Її автори повністю нехтували волю народу, інгноруючи той факт, що центром об'єднання могла бути лише Радянська Україна.

Ще певний час після створення «Карпатської України» Захід перебував у полоні ілюзій, а коли ця маріонеткова «держжава» була ліквідована, зустрів поворот подій з неприхованим розчаруванням. І не через те, що західних політиків

турбувала доля цього краю, а тому, що не виправдалися розрахунки на швидку ескалацію агресії на Схід.

За тих украй складних умов нашої країні, однак, удалося відтягнути початок війни. Вимушений крок — укладення пакту про ненапад з Німеччиною — давав певні можливості для проведення ряду нагальних заходів, а головне — запобігти новій широкій антирадянській змові на зразок мюнхенської.

Події, що безпосередньо передували актові возз'єднання, добре відомі. Після вторгнення рейху до Польщі «гаранти» її безпеки нічим практично їй не допомогли, а сама вона, незважаючи на мужній опір рядових захисників, не могла протистояти німецькій армії. Вже через два тижні держава опинилася на порозі краху, а 17 вересня її правителі зовсім покинули країну. Фактично втратили силу правові акти, що регулювали польсько-радянські відносини. За цих умов Радянський Союз здійснив свій визвольний похід, а населення Західної України і Західної Білорусії дістало змогу виявити свою волю. Народні Збори, обрані на західноукраїнських землях, ухвалили рішення, що знаменувало новий етап розвитку, якого прагнули і за який боролися трудящі Західної України. Вони проголосували за возз'єднання і водночас за соціалістичну перебудову життя.

Ця історична подія не могла не привернути уваги широких міжнародних кіл. Природно, найбільш бурхливо реагували на неї українці за океаном, які змушені були залишити рідну землю під час тривалого лихоліття. І варто відзначити, що прогресивні сили української еміграції виявилися не просто пасивними спостерігачами. В Канаді, наприклад, тривалий час діяло Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні, що організовувало кампанії протесту проти репресій, допомагало сім'ям політв'язнів у польських тюрмах, виданню прогресивних газет. З возз'єднанням західноукраїнських земель в єдиній Радянській державі товариство вважало свою місію вичерпаною. В Канаді і США відбулися численні збори й мітинги. В Нью-Йорку конференція прогресивних організацій прийняла декларацію, в якій зазначалося: «Цю подію в історії українського народу вважаємо надзвичайно важливою і великою, такою, що її радісно вітає весь український народ»... Зворушливі вияви радісного схвалення можна знайти і в тисячах листів, що надсилали своїм землякам і рідним заокеанські українці. Натомість серед націоналістично настроєних кіл панувало загальне пригнічення. Хоча лише кілька місяців тому вони галасували про «соборність» України під патронатом «рейху», проте, коли возз'єднання дійсно стало фактом, націоналістичні ватажки не змогли сформулювати ані своєї позиції, ані дати бодай оцінку актові возз'єднання. Єдине, на що вони тоді спромоглися, була сентенція, що «Кремль не мав права».

Подібне визначення загалом відбивало настрої, характерні для політиків західного світу. Так, уряди Англії й Франції зробили заяви протесту, а в конгресі США дехто навіть пропонував відкликати американського посла з Москви. В англійському парламенті відбулися дебати, під час яких прем'єр-міністр Чемберлен патетично демонстрував своє співчуття з приводу долі Польщі, звинувачуючи у всьому Радянський Союз і навіть не згадавши про свої зобов'язання перед польськими союзниками, яких Захід кинув напризволяще під час німецького вторгнення. Жодного слова не було сказано про законність національного возз'єднання України, на користь якого незадовго перед тим так щедро висловлювалися західна преса і дипломати.

Варто зазначити, що не всі діячі Заходу підтримали цю галасливу кампанію. Деякі з них прямо визнавали важливість і позитивність кроку, здійсненого СРСР, його стратегічне значення. Найбільшої уваги заслуговує в цьому відношенні лист ветерана англійської політики Ллойда-Джорджа. В листі тодішньому послу Польщі в Лондоні він писав: «...Жителі польської України належать до тієї самої раси і говорять тією ж самою мовою, що і їхні сусіди, які проживають на території Радянської Української Республіки. Я вважаю справою першорядного значення негайно звернути увагу на ці важливі міркування... Було б актом злочинного безглуздя поставити на одну дошку російське просування і німецьке просування». Досвідче-

ний англійський політик, хоч і вживав традиційну термінологію, однак виявив значно тверезіше ставлення до подій, ніж його колеги в тодішньому уряді Великобританії.

Одностайною і недвозначною виявилася оцінка вересневих подій 1939 року та історичного акту возз'єднання комуністичними партіями Великобританії, США, Франції. З цього приводу були опубліковані спеціальні заяви, причому Французька комуністична партія виступила з нею вже після заборони діяльності партії тодішнім урядом. Комуністичні партії в своїх заявах звертали увагу на те, що і за соціально-політичним спрямуванням, і за стратегічним змістом дії Радянського Союзу незаперечно сприяли зміцненню позиції світових прогресивних сил. Адже пожежа війни охоплювала все нові країни, і конче необхідно було об'єднати зусилля перед неминучим світовим двобоєм з фашизмом.

Народам Радянського Союзу довелося прийняти на себе найбільший удар. Йшлося про долю мільйонів, про їхнє фізичне існування, територіальну цілісність, про захист усієї сукупності соціальних завоювань. В ході битви з фашизмом стверджувалося і право українського народу на національне возз'єднання.

Нагадаймо, що тимчасово окуповану територію України було розчленовано: значна частина Лівобережжя й Правобережжя і кілька районів Білорусії увійшли до «рейхскомісаріату України», чотири західних області — до «дистрикту Галичина». Решта територій — південно-східні області увійшли до складу «Трансністрії». Вони, як і Закарпаття, перед тим, були віддані союзникам «рейху». Цей свавільний поділ цілком підпорядковувався зловісним цілям геноциду і суцільного пограбування природних багатств України. Такою виявилася справжня ціна теревеням відомства Розенберга про «соборність» і «самостійність». Відновлювати справедливість — незалежність і цілісність радянських народів — довелося на полях боїв з фашизмом, ціною величезних жертв.

Перебуваючи в складі антигітлерівської коаліції, Радянський Союз стійко і послідовно захищав інтереси українського народу за столом переговорів зі своїми західними партнерами. Позиція останніх мала на меті не лише ревізувати західні кордони СРСР, поновлені внаслідок вересневих подій 1939 року, а й закласти конфліктність у стосунках між СРСР і відновленою польською державою. Оскільки Англія і США плекали надію на те, що Польщу вдасться включити в орбіту капіталістичного панування, така перспектива вважалась особливо важливою. На Тегеранській і Ялтинській конференціях трьох держав Англія і США висунули пропозицію про значне переміщення кордонів на схід, не спираючись на якісь історичні або етнографічні аргументи. При цьому пропозиції про територіальне розмежування істотно відрізнялися од відомої «лінії Керзона». Адже, незалежно від мотивів, якими керувався свого часу лорд Керзон, запропонована ним лінія загалом відповідала історичним та етнічним рубежам. Радянський уряд з певними корективами на користь Польщі дотримувався саме цієї лінії. Водночас СРСР поставив питання про повернення Польщі її історичних західних земель. Врешті-решт західні держави змушені були прийняти запропоноване Радянським Союзом розв'язання проблеми. Завершення процесу возз'єднання відбулося, як відомо, 1945 року після входження Закарпаття до складу Радянської України. Так, після тривалої і складної боротьби народ України зібрав свої землі і частини нації в Радянській державі. Це було справді величезним досягненням. Національне возз'єднання набувало тим більшої ваги, що означало і соціальне визволення, перебудову всього життя на соціалістичних засадах, входження до сім'ї народів, які щедро діляться з народом возз'єднаної України здобутками своєї матеріальної і духовної культури. Справедливість того, що сталося у вересневі дні 1939 року, підтверджена історією, реальностями сьогодення буття західних областей, величезними благотворними змінами в їхній долі.

Десятиріччя, що минули від часу возз'єднання, докорінно змінили обличчя світу. Країни соціалістичної співдружності, які межують з Радянським Союзом, своїми соціальними, економічними, політичними досягненнями, своїми братніми стосунками

з нашою державою переконливо підтвердили всю неспроможність політики, яка ґрунтувалася на існуванні капіталістичного оточення і «санітарного кордону». Принципи активної протидії агресії, забезпечення миру і національної незалежності, якими завжди керувалася перша країна соціалізму, дістали глобальне визнання, стали принципами зовнішньої політики багатьох країн. Значно звузилися можливості для імперіалістичної експансії, для здійснення загарбницьких акцій і авантур.

Серед знавців історії міжнародних відносин на Заході, однак, є чимало таких, яких ця історія нічого не навчила. З арсеналу аргументів збанкрутілої чемберленівської політики вони запозичують оцінки і визначення, в яких і зараз звучить розчарування поразкою «мюнхенців» і відчувається намагання пояснити її «зловорожими діями» СРСР. Саме так кваліфікують і возз'єднання українських земель на Заході. Англійський історик Пол Дьюкс у своїй «Історії Росії», виданій в 1974 році, наприклад, повідомляє своїх читачів, що «Червона Армія скористалась якнайповніше своїми перевагами і зайняла... частину Польщі». І ні слова про населення, що перебувало на цій «частині», про його національну приналежність, про його прагнення. До цього автор додає в дусі заявлених «радянознавчих» тез твердження про «відцентрові» тенденції серед сучасних українців. Аж троє американських авторів — Льюїс, Роуланд і Клем видали в 1976 році книгу, що могла б, виходячи з її назви, претендувати на досконале знання демографічних і етнічних проблем. «Зміни в національностях і народонаселенні Росії і СРСР» — так називається їхня зовні солідна публікація. Про події 1939 року в ній сказано, що Радянський Союз «окупував», а після війни «закріпив свої завоювання». І знову нічого не сказано, що йшлося про історичну потребу возз'єднання всіх українських земель. Досить дивна позиція для авторів, які, мабуть, вважають себе спеціалістами з історичної демографії. Справа, звичайно, не в незнанні елементарних істин, а в свідомому їх ігноруванні і перекрученні.

Пригадується, як кілька років тому в Нью-Йорку, в крамничках, які ще за звичкою називають «центровками», хоча тепер тут оперують самими доларами, школярям пропонувався простенький пристрій для загострення олівців у вигляді земної кулі — глобуса. На ньому не знайшлося місця для України, Києва, Львова, але чомусь був позначений Тобольськ і вся країна іменувалася «Рашн емпайр» — «Російська імперія». Ці «географічні вправи», при всьому їх примітивізмі, не такі вже і далекі від амбіційних втручань західної академічної науки в історію. Хоча необхідні відомості з географії та історії можна знайти навіть у популярних довідниках. Було б бажання і неупередженість. Але саме цього бракує тим, хто і зараз, через 40 років, береться за перо з метою дискредитації історичного акту возз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі.

Суцільному негативізму в американському і англійському «радянознавстві» та в писаннях націоналістичних «теоретиків» щодо оцінки возз'єднання протистояло і протистойть пристрасне слово правди в працях і публіцистичних творах прогресивних заокеанських українців. Хотілося б звернути увагу на два видання, між якими відстань у двадцять років. Безпосереднім відгуком на події вересня 1939 року стала видана в тому ж таки році прогресивними організаціями українців Сполучених Штатів брошура «Визволена Західна Україна і американські українці». Через два десятиріччя в Торонто вийшла праця П. Лисця і П. Кравчука «Завжди з рідним народом. Участь канадських українців у боротьбі за визволення Західної України». В них — ґрунтовна документальна база, характеристика подій в широкому міжнародному контексті. До того ж вони написані не байдужою рукою. Точне знання минулого поєднується в них з думкою і почуттям тих, хто доклав чимало зусиль, щоб наблизити час возз'єднання, хто щиросердно вітав цю знаменну подію. Спробам — брутальним чи вишуканим — спотворити правду про знаменний вересень 1939 року протистойть історична і незаперечна реальність — назавжди возз'єднана Радянська Україна.

Арнольд ШЛЕПАКОВ,
член-кореспондент АН УРСР

ВААП^о ДІЛОВЕ РУКОСТИСКАННЯ

У травні 1973 року Радянський Союз приєднався до Всесвітньої (Женевської) конвенції про авторське право. Це рішення, внаслідок якого утворено Все-союзне агентство по авторських правах, визначило нові можливості у сфері культурного співробітництва. ВААП охороняє права кожного радянського автора — письменника, художника, композитора, ученого, драматурга і журналіста — як у нас у країні, так і за кордоном. Відповідно охорона прав гарантується і зарубіжним авторам при використанні їхніх творів у СРСР. Наразії, ВААП охороняє права авторів при всіх видах використання їхніх творів — при виданні і виконанні, при записі на платівку і магнітофонну стрічку.

Функції, які в інших країнах виконують численні, часто-густо не зовсім пов'язані між собою організації, у нас покладені на ВААП.

Отже, з точки зору міжнародно-правової приєднання СРСР до Конвенції поклало край безкоштовному і довільному використанню за кордоном творів наших авторів, — так само як і зарубіжних авторів у нашій країні. Обидва ці потоки регулюються цілком конкретними юридичними й економічними нормами.

Один із принципів Конвенції полягає в тому, що твір як всередині країни, так і за кордоном не може бути використаний без згоди на це автора чи його повноважних представників. Було встановлено в законодавчому порядку,

що поступка чи придбання прав на твори, тобто експорт і імпорт прав, можуть бути здійснені тільки через ВААП, що, в свою чергу, обов'язково передбачає необхідність у кожному конкретному випадку враховувати і фіксувати в договорах, контрактах і угодах цілий ряд важливих і для автора, і для країни моментів.

Сьогодні, якщо кинути оком на зроблене протягом останніх років, можна констатувати, що, хоч як намагався дехто на Заході витлумачити благородну місію ВААП у зловорожому світлі власних домислів і вигадок, Агентство стало справжнім прискорювачем процесу культурного обміну, сприяючи поширенню за кордоном як у соціалістичних, так і в капіталістичних і країнах, що розвиваються, — найголовнішого, цінного й значного, створеного авторами СРСР, і одночасно ознайомлюючи радянських людей з найкращими досягненнями в духовній культурі народів світу.

ВААП встановило контакти і ділові зв'язки з найбільшими книговидавничими фірмами і концернами Заходу. В його орбіті тепер близько тисячі зарубіжних правових організацій, видавництва і корпорацій, музичних і театральних товариств як держав — членів Всесвітньої конвенції, так і інших країн. Укладено угоди з видавничими фірмами США, ФРН, Франції, Італії, Великобританії і багатьох інших держав, розвивається крупномасштабне співробітництво з такими провідними видавництвами і концернами, як «Макміл-

лан» і «Поп'юлар лайбрері» (США), «Галлімар» і «Ашетт» (Франція), «Бертельсман» (ФРН), «Джунті» (Італія), «Планета» (Іспанія), «Ельзевір» (Нідерланди), «Шагрен от Рабен» (Швеція) тощо.

ВААП укладає договори про взаємне представництво інтересів з національними авторсько-правовими організаціями інших країн, угоди про співробітництво з видавництвами і фірмами, контракти про поступку і придбання ліцензій на використання творів літератури, науки і мистецтва — одне слово, на усі види комерційної діяльності в цьому напрямку.

Та авторське право не існує само по собі.

Воно виникає лише тоді, коли народжується спочатку рукопис, а потім книга. Втілюючись як задум, твір ступає в незвідане й бурхливе життя. Талановитий, насичений глибокими і благородними ідеями, він здобуває визнання, славу, стає загальнонародним надбанням. Великі, непересічні твори мають довгу й щасливу долю. Їх видають, перевидають, перекладають, і хоч з плином часу старітиме автор, та, немов захищена його талантом від усіх лихоліть, книга зоставатиметься, як і раніше, молодією, розширюватиме обрій наших знань, учить добу, чесності і благородству. І від дня появи твору наша служба ненав'язливо, ба навіть незримо (і не тільки для широкого читачького загалу, а й для самого автора), наглядає за беззастережним дотриманням визначених законом прав її творця. Ця служба досить розгалужена — це і пропаганда найкращих творів нашої літератури, науки і мистецтва за кордоном, і юридичний та фінансовий контроль, нарахування і виплата авторського гонорару. Саме в цьому відношенні книга, як і той, хто пише її, потребують доброї і кваліфікованої опіки. Щоб, мільйонними тиражами сходячи з потужних конвейерів сучасних друкарень, вона на повну міць закладеного в неї таланту впливала на людські уми й серця, щоб зближувала народи, сприяла спілкуванню між ними.

Конкретизуючи сказане, слід зазначити, що Українське республіканське від-

ділення ВААП не лише цілком і повністю перейняло на себе колишні функції Управління захисту авторських прав при Спілці письменників України, а й поступово, за п'ять років свого існування, розгорнуло чи не найважливішу і вкрай відповідальну роботу — по пропагуванню, рекламі за кордоном найкращих здобутків сучасної української літератури, мистецтва, культури і науки.

І поступово, в міру того, як розгорталася робота ВААП, чимало зарубіжних фірм відкрило для себе розмаїте багатство радянської літератури, нові і, зокрема, молоді її імена.

Зайве, здається, повторювати, якою щирою і щедрою любов'ю, шанобливою увагою оточена й опромінена у нас талановита книга. Мимохіть пориває звернутися до статистики, а вона засвідчує: наша республіка має сьогодні потужну, справді індустріальну поліграфічну базу. 26 її видавництв щороку випускають у середньому понад 8 тисяч книг і брошур загальним тиражем 160 мільйонів примірників. Усього ж за роки Радянської влади в республіці вийшло близько 340 тисяч книг загальним тиражем понад 4,8 мільярда примірників. Майже три чверті з них — українською мовою. Значно зріс за останні роки середній тираж видань, найвірніший показник їхньої масовості. Щоденно з поліграфічного конвейера республіки наш читач одержує десь півмільйона книг і брошур. До того ж у товарообіг залучено мільйони букіністичних і комісійних книг. Додаймо сюди, що до послуг читачів розгалужена мережа бібліотек, з-поміж яких 27 тисяч масових, із загальним книжковим фондом понад 325 мільйонів примірників. Додаймо й інше: за найскромнішими підрахунками, чотири сім'ї з кожних п'яти мають особисті бібліотеки. У минулій п'ятиріччі приблизно третину виданих на Україні книг становила художня література, а в десятій п'ятиріччі тиражі художньої і дитячої літератури складатимуть чи не половину всієї книжкової продукції. На цьому багатющому тлі помітним наслідком діяльності нашого Агентства в межах Женевської конвенції стало те, що

у світі значно зріс інтерес до радянської книги взагалі і до української зокрема.

Не вдаватимуся до узагальнень у масштабі Союзу. Назву лише кількість творів радянських авторів, право на видання яких за кордоном закуплено через Українське республіканське відділення ВААП протягом останніх чотирьох років. Маємо їх на сьогодні 443. Це вагома цифра. За нею стоїть велика і щедра талантами сучасна українська література, її невинний і складний творчий розвій. За нею стоїть і наше образотворче мистецтво — адже ми покликані представляти і його інтереси. І, по-третє (порядок переліку, ясна річ, довільний), ми «прорубуємо вікно в Європу» і для нашої сучасної музики, надзвичайно багатої за палітрою, мелосом і культурою. А якщо додати сюди науку! Не хочу обтяжувати читача переліком, скажу лише, що, крім багатотомних творів наших видатних учених, ми запропонували чимало спеціальних видань, і зарубіжні фірми та корпорації видали їх значними тиражами. Усе це, зрозуміло, є свідченням високого авторитету нашої вітчизняної науки, наших радянських учених. Найпоширеніші адреси, за якими відбувається цей обмін інформацією з галузевих досліджень, — насамперед країни соціалістичної співдружності, а також США, Англія, Японія, ФРН, Італія, Індія, Бельгія, Канада...

Дуже багато творів із різних країн світу видано за цей час і на Україні. Одне слово, наші ділові контрагенти дедалі більше переконуються, що бути партнером радянських видавництв і вигідно, і престижно.

Для того, щоб за кордоном склали краще уявлення про наш літературний процес, Українське республіканське відділення ВААП налагодило регулярний — самостійно й разом із видавництвами — випуск найрізноманітніших за жанром інформаційних матеріалів. Реклама? Термін цей, звичайно, специфічний, та із специфікою, хай там що, доводиться не лише миритися, а й професійно її вивчати, опановуючи «закони жанру». Щоб реклама була дійовою, щоб вона спрацьовувала. Від її

«класу», ми розуміємо, великою мірою залежить успіх справи.

Пошук і зусилля в цьому напрямку, вважаємо, не пішли на марне. Бо раз у раз одержуємо заявки на ознайомлення з тією чи іншою книгою, а згодом надходять для підписання й угоди. Зацікавити найкращим, що видається в республіці, — так і тільки так ми розуміємо свою представничу місію за кордоном. Саме тому цілком закономірно першими в цьому ряду були і є твори наших визнаних майстрів художнього слова, удостоєних звання лауреатів Ленінської премії: Максима Рильського, Олександра Довженка, Олесь Гончара, Михайла Стельмаха, Євгена Шаблювського, лауреата міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» Олександра Корнійчука, лауреатів Державної премії СРСР Павла Тичини, Миколи Бажана, Юрія Яновського, Ванди Василевської. У цьому ж ряду стоять твори Ярослава Галана, Андрія Малишка, Леоніда Первомайського, Миколи Нагнибіди, Степана Олійника, Натана Рибак, Миколи Дубова, Бориса Олійника, лауреатів Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка — Платона Воронька, Івана Ле, Василя Козаченка, Григорія Тютюнника, Юрія Збанацького, Ірини Вільде, Леоніда Новиченка, Павла Загребельного, Костя Гордієнка, Вадима Собка, Івана Драча, Олексія Коломійця, Дмитра Павличка, Миколи Зарудного...

Свідомо обмежуюсь простим називанням імен, і то не всіх — їй-право, навіть звичайний перелік їх зайняв би кілька журнальних сторінок. Ось лише останні надходження авторських примірників. Кого ж і що видано за кордоном? Тут і «Берег любові» Олесь Гончара, і оповідання Євгена Гуцала та Григора Тютюнника, «Ірій» Володимира Дрозда, «Мистецтво роману і XX століття» Дмитра Затонського, твори Миколи Амосова, Василя Сухомлинського, антологія української поезії, збірки гумору, наукової фантастики...

Спосіб пропагування гарного, талановитого твору найрізноманітніший.

Опублікував, скажімо, Павло Загребельний свою «Євпраксію»: твір має всі

підстави, щоб привернути увагу європейських видавців. І ми готуємо лаковані й виразне есе про роман, випускаємо його окремою листівкою, яку надсилаємо відповідним фірмам, чийм профілем є видання художньої літератури. І книга пішла...

Інший характерний приклад. Вийшла ґрунтовна праця «Електрошлакова технологія». Даємо на неї вичерпну фахову рецензію в своєму бюлетені, що його ВААП випускає кількома мовами. Розповідаємо про першу в світі електрошлакову піч, уведено в дію свого часу в Радянському Союзі, а також про розроблений українськими вченими метод спеціального переплаву, що здобув широке визнання: ліцензії на нього придбали найкрупніші фірми Франції, Японії, Швеції, США та інших країн; аналізуємо новітні досягнення у цій галузі, дані розробок, виконаних Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона разом із промисловими підприємствами країни. І знову досягаємо мети — монографію видає в кількох країнах.

А проте не завжди чекаємо, доки книга з'явиться друком. Анонсуємо рукопис. Так було із спеціальним дослідженням «Алмази — ключ до технічного прогресу»: про новітні дослідження Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР, що успішно розробляє проблеми виготовлення синтетичних алмазів. Або ж, ознайомившись із видавничим портфелем «Наукової думки», подаємо розгорнутий проспект ґрунтовного п'ятитомника під загальною редакцією академіка В. М. Глушкова. Задум видання — систематизувати математичні методи, що використовуються при побудові теорії біосистем і розв'язуванні прикладних задач медицини.

Одне слово, ми впритул знайомимось із кон'юктурою книжкового ринку і намагаємось кваліфіковано допомогти нашим зарубіжним партнерам зорієнтуватися в нашому розмаїтті: що варто взяти для ознайомлення, які твори, яких авторів. І в цьому зв'язку треба зазначити, що справжня реклама — це не розхвалювання і не лакування, а компетентне (хіба лишень у трохи специфіч-

ній формі) розкриття проблематики й характеру того чи іншого твору.

Важливу роль у сприянні дальшому зміцненню духовного спілкування народів відіграють книжкові форуми, що відбуваються в різних куточках нашої планети і несуть на собі, крім нагоди продемонструвати рівень видавничої продукції, благородне навантаження пропаганди культури, способу життя, досягнень науки і техніки. В багатьох із них ВААП бере найактивнішу участь, організовуючи широкі експозиції творів радянських авторів. Особливе місце серед них, безперечно, належить Московській міжнародній книжковій виставці-ярмарку. Перша зустріч на ММКВЯ (ця аббревіатура дуже швидко увійшла в широкий ужиток, бо Московську виставку-ярмарок вирішено проводити кожні два роки) датована вереснем 1977 року, коли наші видавці увійшли в безпосередній контакт з діловим світом усіх континентів. На ММКВЯ-77 працювало 1500 видавничих і книготорговельних фірм із 67 країн світу. У двох величезних павільйонах Виставки досягнень у народному господарстві СРСР було зібрано майже 100 тисяч книжок. Різних авторів, різними мовами, на різному рівні поліграфічного виконання (але, певна річ, зразковому — виставка ж!). Очі розбігалися від того неймовірного багатства.

Експозиція Радянського Союзу була найпоказовіша і справді високоавторитетна. Серед її 15 тисяч зразків друкованих видань понад 1100 привезла до Москви наша республіка. Стенд Української РСР протягом усіх днів користувався популярністю, мав незмінний успіх. У книзі відгуків про наші книги (а була й така, сказати б, книга книг) відвідувачі залишили чимало захоплених відгуків.

Члени нашої офіційної делегації та комерційної групи мали ділові зустрічі й переговори з представниками понад 600 зарубіжних фірм. Як результат — у відповідності з укладеними контрактами в республіці випущено понад 90 художніх творів зарубіжних авторів. А загалом, не зайве, мабуть, зазначити, що

на першій зустрічі в Москві видавництва УРСР, з якими Українське республіканське відділення ВААП співробітничав найтіснішим чином, уклали майже четверту частину із загальної кількості всіх підписаних союзними республіками договорів на поступку і придбання прав (експорт-імпорт). Крім того, «Укркнига» продала за кордон 345 назв продукції наших видавництв і 559 закупила.

Про ММКВЯ-77 чимало писалося, і все ж важко утриматися від спокуси процитувати, бодай однією-двома фразами, висловлювання тих, хто брав у ній участь.

Генеральний секретар ООН Курт Вальдхайм: «Ця виставка-ярмарок є надихаючим прикладом того, як країни можуть наповнити практичним і значущим змістом положення Заключного акту, підписаного в Хельсінкі на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі. Книги стали важливою силою, допомагаючи людям подолати забобони, недовіря і викликати почуття загальної відповідальності за долі всіх народів».

Президент Всесвітньої Ради Миру Ромеш Чандра: «Є, на жаль, у світі люди, які виступають за гонку озброєнь. Ми ж виступаємо за «гонку» книговидавання, «гонку» в ім'я дружби народів, миру і розрядки напруженості... Мені випало щастя бути другом багатьох радянських письменників. Вони близькі мені не лише тому, що є активними борцями за мир, а й тому, що я читав їхні твори. Тут у першу чергу хочеться назвати імена Олександра Фадєєва, Іллі Еренбурга, Олександра Корнійчука».

Ділові кола оцінили ММКВЯ надзвичайно схвально. Ось свідчення західнонімецького бізнесмена Інго-Еріка М. Шмідта-Брауля на сторінках біржевого бюлетеня ФРН «Берзенблатт», що виходить у Франкфурті-на-Майні: «Для багатьох видавців з різних країн поїздка до Москви виявилася корисною і результативною. Така думка і 80 західнонімецьких книговидавців — членів делегації ФРН... Більшість видавців задоволена підсумками переговорів».

У часі між першою і другою ММКВЯ

генеральному директорові ЮНЕСКО М'Боу було вручено заяву Міністерства закордонних справ СРСР про дозвіл застосовувати норми Всесвітньої конвенції про авторське право 1971 року до творів радянських авторів. Що ця акція означає? Насамперед, як вияв доброї волі, вона є свідченням послідовного курсу нашої країни на дальше розширення можливостей і принципів співробітництва у сфері міжнародного культурного обміну. Адже Конвенція 1971 року містить деякі положення, відсутні в Конвенції 1952 року, членом якої є СРСР. Та у відповідності з пунктом 4 її IX статті будь-яка держава, беручи участь тільки в Конвенції 1952 року, може дати згоду на застосування до творів своїх авторів норми Конвенції 1971 року. По суті справи, заява СРСР стверджує факт встановлення певних пільг на користь країн, що розвиваються. Пільги ці полягають у можливості використання випущеного у світ твору без згоди власників авторського права, але з виплатою авторської винагороди. При цьому всі особисті немайнові права, зокрема право на недоторканість твору, беззастережно залишаються за автором.

Зроблена Радянським Союзом заява ще раз демонструє його готовність усіляко підтримувати культурні потреби і запити країн, що розвиваються. В сучасних умовах, коли в рамках ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій дедалі більше уваги приділяється питанням подання допомоги країнам, що розвиваються, цей крок, певна річ, має величезне значення.

І от знову вересень, і ми знову їдемо до Москви, на ММКВЯ-79, свято світового книговидавання, високим і світлим девізом якого є: «Книга на службі миру і прогресу».

Щоб забезпечити другу зустріч у Москві, потрібно було не втрачати налагоджених контактів, які ведуть до тривалого співробітництва на широкій основі. І такі контакти були. Між двома виставками йшла активна робота. Видавництва вивчали запит, готувались також

пропозиції. Зарубіжним партнерам надіслано каталоги, буклети й інформаційні повідомлення про все найцікавіше, що можна буде побачити на стендах Української РСР. Тобто заздалегідь формувалася і забезпечувався, як ми це називаємо, взаємний інтерес. А втім, сказаним і названим не вичерпується і не обмежується можливість контактів. Ми не виключаємо, наприклад, ситуації, коли у зарубіжних учасників виставки-ярмарку виникне прагнення до особистої зустрічі з автором тієї чи іншої книги. Адже статус її творця, творчої особистості, у нас особливий. За радянським законодавством, на відміну від більшості зарубіжних країн, автор є центральною фігурою авторських правовідносин. За ним закріплений цілий ряд майнових і немайнових прав. Яких саме? Право на ім'я. На недоторканість твору. На його опублікування, тиражування і розповсюдження. Права на переклад і переробку. А також на одержання відповідного — за кількістю і якістю вкладеної праці — винагороди. Яка, наголошу принагідно, не залежить ні від продажною ціни видання, ні від кількості проданих примірників. Держава свідомо створює таким чином сприятливі передумови для написання і найширшої популяризації краєвих, сучасних творів літератури, науки і мистецтва. Видавництво ж, яке випустило твір, не має авторського права на книгу. Отже, при необхідності в кожному конкретному випадку зустрітися з тим чи іншим автором ми всіляко сприятимемо цьому...

Найактивніша підтримка автора державою, заохочення культурного обміну і стимулювали найрізноманітнішу і діяльну підготовку видавництв республіки до ММКВЯ-79. Для експозиції УРСР відібрано понад тисячу видань. Приблизно половину з них прорекламовано іноземними мовами в каталогах з відповідних розділів літератури. Випущено також додаткові тиражі приблизно трьохсот книг, якими сподіваємося зацікавити партнерів. У свою чергу видавництва України уважно ознайомилися з кращими творами, що з'явилися за кордоном у період між двома виставками, аби заключити контракти на право їх-

нього перекладу і видання. Таке озноблення буде продовжено на ММКВЯ.

Якщо напередодні першої виставки-ярмарку окремі західні бізнесмени ще запитували себе: чи є рація вирушати до Москви, щоб продати там побільше книг і прав на книги, то сьогодні за ММКВЯ міцно закріпилася репутація одного з найбільших центрів міжнародної книжкової торгівлі і торгівлі ліцензіями. Пошлюся хоча б на думку пана Таро Мімасакі, президента японо-радянського центру авторського права, директора видавництва «Сінхерон»: «Мені доводилося бувати на багатьох міжнародних книжкових ярмарках Європи й Америки. За своїм діловим ритмом Московський анітрохи не поступається їм. Крім того, він має особливу притягальну силу: ярмарок є свідченням прагнення його організаторів до миру, розрядки, співробітництва».

Саме тому ми глибоко переконані, що другий форум книговидавців і книготорговців світу буде вкрай корисним і пізнавально багатим.

Організатори ярмарку настроєні оптимістично. Кількість зарубіжних фірм і організацій, очевидно, перевершить число учасників ярмарку 1977 року. Про своє бажання взяти участь у ММКВЯ-79 заявили видавці і розповсюджувачі книги соціалістичних країн і країн, що розвиваються, та багатьох країн Заходу, зокрема 150 американських фірм — а це вдвічі більше, ніж їх було представлено на першому ярмарку. Фірми «Таймз міррор» і «Пліnum Паблішінг» утричі збільшили свою експозиційну площу. Значно розширила її і західнонімецька фірма «Гроссохаус Вегнер», італійська «Джунті» і ряд інших. Багато наших зарубіжних партнерів, що виступали на ММКВЯ-77 у колективних експозиціях, вирішили цього року мати свої окремі стенди. Серед них англійські фірми «Пінгвін букс», «Оксфорд коніверсіті прес», «Макміллан». Вперше заявки на участь в ярмарку надійшли від видавничих асоціацій Швеції та Норвегії, широко представлені на ММКВЯ-79 також книговидавці країн, що розвиваються.

Друга Московська виставка-ярмарок, як і перша, розмістилась у павільйонах ВДНГ СРСР, на площі 25 тисяч квадратних метрів. Створено найсприятливіші умови як для показу продукції, так і для комерційної діяльності. В «Клубі ділових зустрічей» можна обмінятися думками про перспективи розвитку книговидавання для дітей. Адже 1979 рік — це Міжнародний рік дитини. В рамках ярмарку заплановано провести симпозиум, де зустрінуться видавці, письменники, композитори і художники, що творять для підростаючого покоління.

Відгукнеться ярмарок і на той факт, що Москва прийматиме Олімпіаду-80. Видавництва соціалістичних країн широко представлять також літературу, присвячену діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги, що відзначає своє 30-річчя.

Такі, коротко, особливості Другої Московської книжкової виставки-ярмарку, радянська експозиція якої зібрала найкращу продукцію понад 200 центральних і республіканських видавництв.

Книгообмін — важлива складова частина міжнародного культурного співробітництва, яке товариш Л. І. Брежнєв назвав однією із ланок у ланцюжку, що веде до миру.

Які ж думки і настрої учасників ММКВЯ-79?

Гадаю, доречно буде навести кілька інтерв'ю, узятих представниками ВААП за кордоном.

Д. Томсен, директор видавництва «Алмквіст енд Вікселл Інтернешенел» (Швеція):

— Я вважаю, що участь у цій виставці відкриває для шведських видавців нові можливості по просуванню на книжковий ринок Радянського Союзу творів авторів нашої країни.

Наше видавництво дуже специфічне і створене для публікації праць шведських учених. Ми є видавництвом Стокгольмського і Упсальського, а також ряду інших університетів, Королівської Академії наук, Королівської художньої академії і ще багатьох творчих товариств і

спілок. Ми видаємо книжки, призначені, в основному, для вчених і спеціалістів з різних галузей науки і мистецтва, таких, як археологія, архітектура, образотворче мистецтво, ботаніка, хімія, фізика, економіка, географія, історія, право, лінгвістика, література, медицина, музика тощо.

Крім книжок, ми видаємо велику кількість наукових журналів, які за передплатою розповсюджуємо в усьому світі, в тому числі й у Радянському Союзі. Оскільки книги нашого видавництва розраховані на вузьке коло читачів, я б хотів, щоб на виставці були організовані зустрічі саме з цією категорією осіб, щоб можна було зібрати замовлення на продаж наших книг і журналів. Оргкомітет ММКВЯ організував спеціальний центр, у завдання якого входить завчасно знайомити радянські видавництва, бібліотеки, науководослідні інститути із списками та зразками книг, які зарубіжні видавництва експонують на виставці-ярмарку.

Традиційно ми беремо участь у Франкфуртській виставці-ярмарку. Тепер сподіваємося постійно брати участь і в Московській. Це, на наш погляд, найпотрібніші і найкорисніші для нас книжкові виставки-ярмарки.

Неделчо Ганчовський, головний редактор Партвидаву (НРБ):

— На ММКВЯ-79 наше видавництво показує нові книги, випущені до 1300 річниці утворення Болгарської держави, 100-річчя від дня народження Георгія Димитрова. Представлена й суспільно-політична література, що розповідає про успіхи Народної Республіки Болгарії у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства, про послідовну миролюбну політику нашої партії і уряду. Відвідувачі виставки побачать нові видання праць класиків марксизму, перші томи 55-томного Зібрання творів В. І. Леніна, яке Партвидав випустить протягом п'яти років. Великим успіхом користуються у нас нещодавно видані книги «Попередники марксизму» і «Мислителі-марксисты».

Величезними тиражами Партвидав випустив праці Генерального секретаря

ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва.

В експозиції нові тематичні збірники «Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС» і «Світло соціалізму — торжество великих ідей», видані у зв'язку з нагородженням тов. Л. І. Брежнєва Міжнародною Димитровською премією. Другим виданням вийшли твори товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Цілина», об'єднані в одному томі.

Два болгарських видавництва — Партвидав і «Народна младеж» — підготували спільно серію художньо-публіцистичних книг болгарських поетів і письменників, що розповідає про радянські республіки. Книги болгарських революційних діячів відтворюють героїчну боротьбу нашого народу проти капіталізму і фашизму. Відвідувачі побачать нещодавно видану останню частину трилогії Цоли Драгойчевої «Перемога», четверте видання книги Николи Христовова «Слідами без вісті загинилих».

Болгарська філософська школа репрезентована працями відомих наших філософів, соціологів: Ангела Тодорова, Стояна Михайлова, Николи Прибаджаківа. Колектив учених соціалістичних країн підготував такі праці: «Переваги соціалістичного суспільного ладу», «Розвиток соціалістичної громадської власності», «Соціалістичний інтернаціоналізм — теорія і практика міжнародних відносин нового типу».

Ласло Марцалі, заступник міністра культури УНР:

— Уже той факт, що з 35-ти країн, які підписали Хельсінкську угоду, 26 країн узяли участь в Першій Московській книжковій виставці-ярмарку, засвідчує її важливий міжнародний характер і політичне значення.

Книжкові видавництва країн з різним суспільним устроєм використовують різні засоби для задоволення запитів читачів. Є країни, де комерційні інтереси домінують над цілями духовного вдосконалення людини...

Перша Московська книжкова виставка-ярмарок стимулювала процес міжна-

родного культурного обміну. Це potwierджується і в практиці угорського книговидавництва. В 1977 році Угорське управління по охороні авторських прав уклало 83 договори на експорт і імпорт авторських прав. Значно розширилися наші зв'язки із соціалістичними країнами і, насамперед, з Радянським Союзом. Участь в ярмарку є основою для поглиблення і розширення контактів. У Москві створено широкі можливості для багатостороннього обговорення актуальних питань між представниками видавництв соціалістичних і капіталістичних країн. Вдалося встановити зв'язки з об'єднанням американських університетських видавництв, з португальським, японським та італійським видавництвами, з якими в минулому у нас не було контактів.

Від ярмарку 1979 року ми очікуємо нових результатів. На угорському стенді представлені всі національні книговидавничі і книготорговельні організації.

Клаус Хепке, заступник міністра культури НДР:

— У ММКВЯ-79 беруть участь всі 78 видавництв НДР. Таким чином представлено все багатство нашої книговидавничої справи. На площі приблизно 400 квадратних метрів ми демонструємо понад 3500 книг. Зрозуміло, беремо участь і в організованих на ярмарку спеціальних виставках «Діти і книга», «Спорт». Відвідувачі знайдуть цілий ряд цікавих книг, присвячених 30-річчю утворення НДР. Серед них такі, як «Історія НДР», «Класова боротьба. Традиції. Соціалізм», ілюстрований збірник «Берлін — 800 років у слові й ілюстраціях».

Згадуючи про ярмарок, котрий відбувся в Москві два роки тому, не можу не сказати про те, як відтоді зміцнилися дружні зв'язки між нашими і радянськими книжковими видавництвами. Торік, скажімо, ми опублікували 450 творів радянських авторів з усіх галузей літератури. Велику підтримку в цій роботі нам виявили радянські партнери, особливо ВААП.

Московська книжкова виставка-ярмарок посіла, безсумнівно, чільне місце в міжнародному культурному і діловому житті. Другий ярмарок, як і перший, сприятиме процесу зближення соціалістичних країн і надасть можливість авторсько-правовим організаціям та видавництвам капіталістичних країн і країн, що розвиваються, здобути широкий доступ до наших культурних цінностей.

Вацлав Вейдовський, начальник відділу книжкової торгівлі міністерства культури ЧССР:

— Досвід роботи і результати ярмарку 1977 року змусили нас не шкодувати сил напередодні цієї важливої події для всіх, хто має справу з книгою. Перша виставка-ярмарок у радянській столиці принесла нам значний успіх як у комерційних справах, так і в пропаганді чехословацької книги. Щиро кажучи, ми тоді навіть не чекали такого інтересу до нашої книжкової продукції. Ми підписали найбільшу від усіх будь-коли укладених нами на ярмарках такого типу кількість договорів з видавництвами Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. Лише з радянськими партнерами при посередництві ВААП було підписано 124 експортно-імпортних контракти. Зустрічі в Москві сприяли тому, що у видавців нашої країни зав'язалися нові ділові зв'язки. Так, скажімо, видавці Японії придбали у нас технічну і медичну літературу, книги для дітей. Ми познайомилися з уперше представленою на міжнародному книжковому ярмарку літературою країн, що розвиваються. В Москві розпочато переговори між чехословацьким видавництвом «Альбатрос» і видавцями Іспанії, які потім вилились у велику програму взаємного книжкового обміну. Для нас цікавим сюрпризом було знайомство з літературою радянських республік, яку раніше ми знали тільки за окремими творами. Відкривши для себе багатьох талановитих авторів із Грузії, Азербай-

джану, Білорусії, України, ми відповідно розширили свої видавничі плани.

Наша експозиція в порівнянні з ярмарком 1977 року дещо зросла. На 16 стендах розміщено майже п'ять тисяч книг, випущених 35 видавництвами. Девіз Московської виставки-ярмарку, її гуманна мета близькі нам. Наші видавці всіляко прагнуть зробити свій внесок у розширення міжнародного культурного обміну в дусі рішень, прийнятих у Хельсінкі.

Доктор Вільгельм Швабль, президент Головного союзу австрійської книготоргівлі:

— Перший Московський ярмарок 1977 року показав, що перед західними видавцями відкриваються цікаві можливості в плані купівлі і продажу авторських прав, — факт, який далеко не всім був тоді відомий.

В Австрії відносно невелика кількість видавництв, які мають міжнародне значення. Можна, проте, з упевненістю сказати, що їхня участь у ярмарку 1979 року буде не менш активна, ніж у попередньому.

З 4 по 10 вересня провідні видавці світу знов перебуватимуть у Москві.

Ми певні, що зустрічі на ММКВЯ-79, цьому робочому святі книги, святі співробітництва в ім'я матеріалізації й поглиблення розрядки, гідно прислужаться справі дальшого зміцнення почуття загальної відповідальності не лише за те, що ми видаємо й читаємо, але й за мир на землі.

Максим Горький колись сказав: література найкраще і найлегше знайомить народ із народом.

У нашу бурхливу добу ці слова звучать особливо актуально.

Вадим РЕШЕТИЛОВ,
начальник Українського республі-
канського відділення ВААП.

ДВА ЛИСТИ ОТТО РУНГА ДО ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Ольга Кобилянська належала до плеяди тих майстрів художнього слова, які не лише невтомно працювали на ниві художньої літератури, але й розширяли обрії рідного письменства своїми перекладами, діловими і творчими контактами з прогресивними зарубіжними вченими і літераторами. «Щоденники» О. Кобилянської, її автобіографії, листи, статті дають підстави твердити, що українська письменниця була широко обізнана з творчістю скандинавських майстрів слова Ганса-Крістіана Андерсена, Енса Петера Якобсена, Густава Гейерстама, Августа Стріндберга, Отто Рунга. По-різному ставилася авторка «Землі» до цих письменників: одних вона лише згадує у зв'язку із своїми творчими пошуками, з іншими вона листувалася, перекладала їхні твори українською мовою.

З особливою теплотою О. Кобилянська згадує найзначніші з своїх літературних прив'язаностей. 1903 р. вона, наприклад, писала: «Найбільший вплив з чужих літератур мав на мене російський писатель Тургенєв і Достоевський (...) Пізніше перейнялася я датською і всією нордлянською (скандинавською. — Ф. П.) літературою, з-поміж котрої став моїм справдішим учителем Енс П. Якобсен». Якобсен і Тургенєв, зізнається письменниця, були для неї тими людьми, про яких думала: «...що сказали б вони, коли б перчитували працю? Що ганили би, а що визнавали би за правдиве і здатне? Се думала я тайком і соромилася за свої слова». В перекладі О. Кобилянської ми знаємо новелу Якобсена «Тут повинні рожі стояти».

На початку 900-х років українська письменниця познайомилася з творчістю демократичного датського письменника Отто Рунга (1874—1945), який увійшов у літературу як автор романів з життя буржуазії сучасної йому Данії. Українську письменницю приваблювало, очевидно, те, що О. Рунг був майстром тонкого психологічного аналізу, вмів глибоко проникати в душевний світ своїх персонажів.

Посередником у знайомстві О. Кобилянської з творчістю О. Рунга були німецькі переклади його творів, що друкувалися в різних періодичних виданнях. За одним із цих видань письменниця й зробила свій переклад оповідання О. Рунга «Хі-руг».

ФАКТИ—ПОДІЇ—ЯВИЩА

28 травня — 1 червня в Києві відбулася міжнародна наукова конференція «Сучасні слов'янські культури: розвиток, взаємодія, міжнародний контекст», яка проходила в рамках реалізації проекту ЮНЕСКО «Вивчення слов'янських культур» на базі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. У роботі конференції взяли участь вчені країн—членів ЮНЕСКО: Австралії, Англії, Болгарії, Данії, Італії, Канади, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, США, Угорщини, Франції, ФРН, Чехословаччини, Югославії.

Групу українських майстрів слова нагороджено пам'ятною медаллю Ендре Аді, заснованою на честь сторіччя з дня народження видатного угорського поета. В Генеральному консульстві УНР у Києві пам'ятні медалі було вручено поету-академіку Миколі Бажану, Івану Драчу, Костю Дроку, Борису Олійнику, Дмитру Павличку, які перекладали українською мовою вірші Ендре Аді.

У Харківському державному університеті ім. О. М. Горького відкрито місцеве відділення Товариства радянсько-болгарської дружби. Його головою обрано відомого вченого, доктора історичних наук професора Г. М. Попова. ХДУ єднає з братньою країною давня дружба, пов'язана насамперед з іменами засновника університету В. Н. Каразіна та засновника харківської школи істориків-болгаристів, вченого і громадського діяча професора М. С. Дринова, 140-річчя з дня народження якого широко відзначали в НРБ минулого року. Серед різноманітних заходів, запланованих Товариством на 1979—80 навчальний рік, головним буде організація та проведення в квітні 1980 р. на базі ХДУ республіканської студентської наукової конференції на тему «В. І. Ленін і актуальні питання історії Болгарії, братерського співробітництва радянського та болгарського народів».

Важливі штрихи до історії цього перекладу знаходимо в листі О. Кобилянської до Стефанії Садовської від 27 серпня 1912 р. Тут, зокрема, читаємо: «Хірург» ще не друкований, бо мусила-м позволення від автора засягнути, переконавшись з зошита «Rundschau», що не можна самовільно з неї письма перекладати. Якраз вчора одержала я від автора відповідь і дозвіл не лише «Хірурга», але і інші з його писем перекладати на нашу мову. Він не німець (...), а данчик і по-німецьки навіть добре не вміє. Мешкає в Копенгагені. Про українців дещо знає, і його мій лист дуже зайняв, бо я більше про українців писала».

На жаль, доля двох листів О. Кобилянської до Отто Рунга досі невідома, можливо, вони й збереглися в архіві датського письменника.

Згаданий же переклад оповідання «Хірург» з'явився 1912 р. у київському журналі «Українська хата» (№ 7—8), куди О. Кобилянська вислала кілька своїх оригінальних і перекладних творів, хоч і не поділяла пропагандованих цим виданням декадентсько-естетських постулатів. Зрештою, саме оповідання Отто Рунга не має нічого спільного з декадентською літературою. Це дуже точний психологічний малюнок одного випадку з життя лікаря-хірурга; кульмінаційний момент його — операція, яку робить хірург на серці свого приреченого сина.

Названий переклад викликав короточасне листування між письменниками, з якого сьогодні відомі лише два листи Отто Рунга: вони зберігаються в літературно-меморіальному музеї О. Кобилянської в Чернівцях. У першому листі, датованому 21 серпня 1912 р., Отто Рунг пише: «Високоповажна Пані! Мене дуже порадувало Ваше бажання перекласти мою новелу «Хірург». Звичайно, Ви маєте право вибирати. Я ж палко бажаю побачити мій твір перекладений для Ваших земляків; безперечно, незважаючи на труднощі, я докладу всіх зусиль, щоб познайомити Вас з іншими моїми творами». Далі датський письменник зазначає: «Мені було б дуже приємно, якби Ви надіслали примірник журналу, в якому з'явиться переклад оповідання «Хірург». На жаль, я не читаю по-українському, проте це справить мені приємність. Сподіваюся, що Ви зрозумієте мій лист, написаний недосконалою німецькою мовою. Я завжди готовий Вам допомогти, коли Ви захочете перекласти українською мовою ще якийсь мій твір. З глибокою пошаною Отто Рунг».

Отримавши журнал із перекладом свого оповідання, Отто Рунг з вдячністю сповістив у другому листі: «Незважаючи на те, що я навіть не знаю української абетки, не кажучи вже про те, що не читаю цією мовою, все ж дуже радий бачити свій твір, виданий у такій далекій країні».

Висловивши глибоку подяку О. Кобилянській за її працю, Отто Рунг на прохання письменниці дав згоду на переклад інших своїх творів і зауважив, що два з них — «Заповіт Франка Томаса» і «Біла Яхта» — вже з'явилися російською мовою. Це зауваження письменник пояснив так: «...Оскільки я не ознайомлений із східнослов'янською

ФАКТИ—ПОДІЇ—ЯВИЩА

З 10 по 17 червня в Києві проходилися Дні Кракова, присвячені 35 річниці визволення Польщі від фашистських загарбників. Вже понад 20 років нерозривні узи побратимства єднають наші міста. Чотири роки тому з великим успіхом пройшли Дні Києва у Кракові, а нині столиця України гостинно приймала польських друзів. Кращі концертні зали, театри і палаци культури були віддані у розпорядження творчих колективів Кракова. Численні виставки «Краків сьогодні», «Краківські мотиви у польському мистецтві», «Краківський плакат», «Документи воєнного часу» та ін., книжкова експозиція, де були представлені близько тисячі книг, виданих у Кракові від часів створення першої друкарні і понині, познайомили киян з багатою культурною спадщиною і досягненнями в соціалістичному будівництві трудящих Кракова, продемонстрували органічний зв'язок цих успіхів із змінами суспільно-політичного характеру, що сталися в країні після другої світової війни. Дні Кракова у Києві стали ще одним проявом незламної дружби польського і радянського народів.

Краківське «Видавництво літературне» видало збірку літературно-критичних статей Івана Франка (упорядник Міколай Купльовський) «Про польську літературу», серед яких найцікавіші, на думку критики, присвячені творчості Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Северина Гоцинського. Збірку доповнюють вичерпні примітки й коментарі.

В рамках місячника радянсько-кубинської дружби (січень, 1979) пройшли збори представників громадськості нашої республіки, зустрічі, перегляди кінофільмів. Двадцятиріччю кубинської революції були присвячені концерти майстрів мистецтва із Острова Свободи, що відбулися в Одеській філармонії, тиждень кубинських фільмів (Одеса), виставка художника і журналіста Петра Ткаченка «Наш друг — Куба», яку було відкрито у залі видавництва «Радянська Україна» (Київ).

мовною ситуацією, то я не знаю навіть, чи можуть з'явитися в українському перекладі твори, які вже перекладені російською мовою».

Тут же Отто Рунг називає п'ять окремих збірок своїх творів у перекладі німецькою мовою, висловлюючи надію, що коли О. Кобилянська з ними ознайомиться, то напише йому свою думку.

Названі тут два листи Отто Рунга — цікава сторінка у творчому спілкуванні української письменниці з літераторами інших народів.

Федір ПОГРЕБЕННИК

Автограф листа Отто Рунга.

Kopenhage
Allegade 15A 18. 11. 12
Hochgeehrtes Fräulein
Erlauben Sie mir meinen
herzlichen Dank für die freundliche
Zusendung von „Ukrainska Mat“
auszudrücken. Obgleich ich ja leider
nicht einmal das Urfahndat
beherrsche, noch weniger die Text
der Übersetzung, lesen vermag,
war es mir doch eine außer-
ordentliche Freude eine Arbeit von
mir in so entfernten einer Lande
erscheinen zu sehen. Auch hat
das Beifall Ihrer Freunde und
die günstige Kritik mir eine Freude
gemacht. Meinen übrigen Arbeiten
bezüglich, möchte ich natürlich

ФАКТИ—ПОДІЇ—ЯВИЩА

Угорський журнал «Надвілаг» (№ 3, 1979) надрукував добірку української поезії. Твори Андрія Малишка, Дмитра Павличка, Віталія Коротича, Василя Мисика та Роберта Третьякова переклав Тан-дори Деже.

Слідом за окремими виданнями повістей Т. Г. Шевченка «Художник» і «Музикант», минулого року в Польщі побачив світ ще один твір Кобзаря — «Капитанша». Український колорит, специфіка мовних партій талановито відтворені у польському варіанті «Капитанши». Перекладач повісті — письменник і літературознавець Єжи Єнджеєвич (1902—1975) — добре відомий у нас як палкий пропагандист спадщини Тараса Шевченка в Польщі. Видання «Капитанши» ще раз засвідчило високий професійний рівень і непересічне значення діяльності Є. Єнджеєвича як перекладача. Повість гарно оформлена Є. Костою. Видало її тиражем десять тисяч примірників Люблінське видавництво, яке готує до друку ще чотири повісті Т. Шевченка — «Княгиню», «Несчастного», «Близнецов» і «Наймичку».

На виставці, організованій в січні Харківським відділенням Спілки художників УРСР, художник Юрій Старостенко представив понад п'ятдесят полотен і малюнків, присвячених братній Монголії. Це новобудови міст Налайха і Дзун-Мод, пам'ятники культурої архітектури Улан-Батора, аїли гірських районів країни. «Моє перебування в Монголії, — сказав Ю. Старостенко, — було не тільки цікавим, але й корисним. Монгольські художники познайомили мене із стародавньою культурою країни, з новими тенденціями розвитку сучасного образотворчого мистецтва. Мої враження не вичерпуються творами, представленими на виставці. Я продовжую працювати над серією портретів трударів МНР». Спілка художників Монгольської Народної Республіки планує організувати в Улан-Баторі експозицію праць художника, присвячених Монголії.

Портрет диктатора

Стаття Алана Райдінга, уривки з якої ми публікуємо нижче, з'явилася в американському журналі «Сетердей рев'ю» в листопаді 1977 року. Ми сьогодні згадали про цю статтю, бо вона цікава не тільки тим, що дає загальну політичну й соціально-економічну картину нікарагуанської дійсності напередодні вирішальних боїв між повсталим народом і поплічниками диктатора Сомоси; стаття заслуговує на увагу ще й тому, що перед читачем постає портрет т и п о в о г о диктатора — ставленика Сполучених Штатів Америки — махрового реакціонера фашистської закваски, жорстокого душителя власного народу і водночас відданого лакузи свого північноамериканського хазяїна. Замість прізвища Сомоси в цій статті могло б стояти прізвище когось з його «латиноамериканських колег» — Батісти, Стреснера чи Піночета. Американський імперіалізм послідовно насаджує й підтримує в різних країнах світу таких-от украй реакційних і наскрізь продажних людців, вимагаючи від них навзаєм тільки одного: щоб вони будь-якими засобами перешкоджали поширенню комуністичних ідей. Чим завершується кар'єра таких диктаторів — відомо всім. Та перше, ніж потрапити на смітник історії, ці маріонетки нерідко встигають сплюндрувати власну країну, знекровити свій народ...

«Давня відданість родини Сомоси Сполученим Штатам Америки ніколи не забувалася, — пише Алан Райдінг. — Батько нинішнього диктатора теж іменувався генералом Анастасіо Сомоса. 1933 року саме йому, начальникові національної гвардії, американська військово-морська піхота передала владу після 21-річної окупації Нікарагуа. «Сомоса, може, й сучий син, — заявив незабаром по тому президент США. — Але він наш сучий син». Відтоді зичливе ставлення Вашингтона не мінялося ні до старого Сомоси, якого вбили 1956 року, ні до двох його синів — наступних диктато-

рів. Хоч Джон Кеннеді не освідчувався привселюдно в любові до президента Луїса Сомоси, але з послуг його скористався: саме з території Нікарагуа 1961 року було здійснено вторгнення на Кубу, яке завершилося катастрофічною поразкою контрреволюціонерів у районі Плайя-Хірон. Тож на той час, як президентом став Річард Нік-

сон, взаємини між родиною Сомоси й Білим домом були просто ідеальні. В грудні 1972 року, коли землетрус зруйнував столичне місто Манагуа й вояки нікарагуанської національної гвардії розбіглися, Ніксон вислав із зони Панамського каналу 350 озброєних до зубів солдатів охороняти резиденцію Сомоси.

Диктаторський режим генерала Ромеро в Сальвадорі запровадив у країні стан облоги. Як повідомляє «Парі-матч», нинішні правителі відмовилися навіть від фікції будь-якої конституційності, щоб уже за законами воєнного часу розправлятися з тими, хто висловлює свою незгоду з їхньою політикою. Уряд США тим часом підтримує добрі стосунки з диктаторським режимом Ромеро й надає йому допомогу.

Тим-то, коли в диктатора почалися неприємності, виявилось, що у Вашингтоні він знову має на кого спертися. Найбільшу відданість йому, звичайно, зберігають давні друзяки з Пентагону, офіцери, з якими він заприятелював ще тридцять років тому у військовій академії у Вест-Пойнті й відтоді підтримував якнайтісніші зв'язки, і які твердо вірять, що Сомоса стримує поширення комунізму в Центральній Америці.

Крім того, як і багато латиноамериканських диктаторів до нього, Сомоса постійно виявляв велику турботу про своїх друзів на Капітолійському горбі й часто запрошував американських сенаторів до Нікарагуа на «робочі візити», а також за допомогою цілого загону лобістів у Конгресі США нагадував про себе урядовцям щедрими підношеннями — щоб голосували, коли треба, за його інтереси.

Сполучені Штати, власне, порядкують у Нікарагуа, й американський посол у тій країні функціонує скоріше як проконсул, а не як дипломат.

Які ж наслідки 44-річної американської підтримки родини Сомоси! Кожен диктатор лишався «нашим сучим сином», кожен був стовпом антикомунізму на центрально-американському перешийку, але всі вони дуже мало дбали про Нікарагуа й дуже багато — про себе.

Сьогодні ця країна належить до найбідніших у світі. Офіційна цифра середнього доходу на душу населення — 600 доларів — маскує величезну прірву між багатими й бідними. Згідно з даними Організації американських держав, дві третини селян заробляють менше ніж 120 доларів на рік. 1974 року Комісія ООН по Латинській Америці доповіла, що половина населення одержує тільки 15 відсотків національного доходу.

У сільській місцевості, де живе 60 відсотків населення Нікарагуа, вже після гучно розрекламованої, але наскрізь облудної аграрної реформи, 0,6 відсотка фермерів володіють третьою оброблюваних земель, тоді як половині фермерів належить лише 3,4 відсотка земель. Тож не дивно, що великі землевласники-латифундисти (з-поміж яких Сомоса — найбільший) зосереджують усі зусилля на високоприбутковій експортній продукції — каві, бавовні, м'ясі — тоді як селяни вирощують на своїх крихітних ділянках маїс, урожаїв якого не вистачає навіть на те, щоб прогодуватися їм самим.

Безпросвітна нужда, в якій скніє більшість населення, відбита в похмурих статистичних даних, які, звичайно, не відтворюють щоденних трагедій людей у їхній боротьбі за існування. Переважна маса населення хронічно недоїдає. З тисячі народжених дітей 130 помирають. Медичне обслуговування вкрай незадовільне, а в сільській місцевості його практично не існує. 70 відсотків населення неписьменне, на селі неписьменність загальна. А діти латифундистів усі до одного одержують вищу освіту в США (так, один із синів Сомоси навчався у Вест-Пойнті, другий — у Гарвардському університеті і в англійській військовій академії в Сандхерсті).

Ніхто з родини Сомоси ніколи й пальцем не кивнув, щоб поліпшити економічне й соціальне становище в країні: зате вони трудилися в поті чола, примножуючи свої власні володіння. В Нікарагуа просто невідоме таке поняття, як «зловживання владою

у власних інтересах». Сьогодні важко спростувати твердження прогресивних політиків, що геть уся країна належить родині Сомоси.

Список майна цієї родини нескінченний і читається, власне, як опис усієї економіки Нікарагуа: «національна» авіакомпанія ЛАНІКА, «національне» пароплавство МАМЕНІК,

---

Американські корпорації, з мовчазної згоди офіційного Вашингтона, і далі надають допомогу й підтримку диктаторським режимам, що придушують виступи народних мас.

За даними журналу «Ньюсуїк», чілійській хунті, наприклад, надають допомогу понад триста корпорацій. Серед них «Дженерал моторс», «Дюкемікл», «Інтернешнл телефон енд телеграф», «Гуд'їр» та «Екссон». Тільки останнім часом вони надали чілійській хунті близько 500 мільйонів доларів. А загальний обсяг їхніх капіталовкладень досягає там 2,5 мільярда доларів. Ще 1 мільярд доларів пропонує Піночету хімічний концерн «Екссон мінералз».

газета «Новедадес», головна телевізійна станція, всі будівельні організації, банки, тваринницькі ферми, консервні заводи, тютюнові плантації, пивні заводи й заводи, що виробляють ром, готелі, фірми-експортери бавовни й кави, фабрики меблів, шахти, продаж автомашин марки «мерседес-бенц» (чим і пояснюється, що всі офіцери національної гвардії їздять тільки такими машинами). Список можна було б продовжувати й продовжувати, надто якщо враховувати

всілякі фірми й підприємства, якими родина Сомоси володіє через підставних осіб.

Кожна іноземна компанія, зацікавлена в тому, щоб вкладати капітал чи щось продавати в Нікарагуа, дуже швидко пересвідчується, що передумова успіху — запрошення президентові Сомосі взяти участь у даному бізнесі.

Родина Сомоси нагріла собі руки навіть на землетрусі 1972 року, під час якого загинуло десять тисяч чоловік, а місто Манагуа було зруйноване. Нові житлові квартали зведені не на старому місці, де так і лишилися стояти руїни, а на землі, що належить Сомосі, й самі будинки ці, а також магістралі й бульвари між ними є власністю Сомоси. Після землетрусу минуло вже п'ять років, але єдиним свідченням того, що країна одержала з-за кордону мільйони доларів на допомогу потерпілим від землетрусу, є кілька збудованих у північноамериканському стилі торговельних центрів. Тисячі людей, що лишилися без даху над головою, і нині мешкають у жалюгідних халупах, що їх Американське агентство міжнародного розвитку спорудило як тимчасові житла; ніхто вже не вважає ці халупи тимчасовими.

Тож не дивно, що, обтяжений стількома прибутковими справами особистого характеру, генерал Сомоса не мав часу на те, щоб подумати про розвиток своєї країни...

Отакі вони — «стовпи антикомунізму» чи то пак підпори західної демократії, надія, гордість і окраса капіталістичного ладу. Таким був і кривавий диктатор Самоса, прогнилий режим якого зрештою зазнав краху під нищівними ударами бійців Фронту національного визволення імені Сандіно, підтриманого всім народом Нікарагуа. А що Вашингтон іноді відхрещується від котрогось із таких диктаторів, в останню мить зрозумівши потребу заміни даного ставленика іншим, — то хіба це суперечить логіці, моралі, практиці великого бізнесу!

Володимир ГАЛЧИН

Лауреат союзу промисловців

Уже чимало років реакційні західнонімецькі історики і публіцисти, а також окремі літератори й митці силкуються виправдати і обілити нацизм. На початку 70-х років у ФРН здійнялася так звана «гітлерівська хвиля» — нова спроба реабілітувати біснуватого фюрера. Але тут привертає до себе увагу один важливий аспект: якщо раніше ганебною справою виправдання нацизму займалися здебільшого колишні нацисти й неонацисти, відверті реваншисти й реакціонери, то в 70-х роках цю так звану «гітлерівську хвилю» здійняли деякі історики й публіцисти, які вважаються у ФРН «лібералами» і претендують на політичну респектабельність.

Серед книжок про Гітлера, які стали «бестселерами» на Заході, чи не найперше місце належить творові Йоахіма Феста «Адольф Гітлер. Біографія». Її автор — один із видавців і редакторів буржуазної газети «Франкфуртер альгемайне». За книжкою Й. Феста було створено й кінофільм «Гітлер, історія кар'єри».

На відміну від В. Мазера, П. Шрамма, Е. Керна та деяких інших повоєнних біографів Гітлера, Й. Фест нібито найменше обілює особу фюрера. Він не вдається до прийомів психоаналізу, не копірається в родоводі Гітлера, щоб виправдати ті чи ті злочинні риси одного з найголовніших винуватців загибелі мільйонів і мільйонів людей. Й. Фест навіть згадує концтабори, звірства фашистської воячкини. Але робить він і дещо інше: намагається переконати читача, ніби Гітлер не був «ні продажним, ні залежним від великого капіталу»... В цій тенденції книжки Йоахіма Феста приховується головна спрямованість «гітлерівської хвилі».

Ще далі від Феста йде один з найвідоміших у ФРН буржуазних публіцистів Себастьян Хаффнер у своїй книжці «Нариси про Гітлера».

Кілька слів про особу автора. 1938 року молодий німецький журналіст Раймунд Претцель (справжнє ім'я С. Хаффнера) емігрував до Англії, прийняв там британське громадянство, працював у пресі. У 50-х роках він приїхав до Західного Берліна як кореспондент англійського тижневика «Обсервер» під іменем Себастьян Хаффнер. Згодом він працював у газеті Шпрінгера «Вельт» і всіляко підтримував політику «холодної війни». Але 1963 року раптом порвав із Шпрінгером і перейшов у журнал «Штерн». 1965 року вийшла книжка С. Хаффнера під назвою «Сім смертних гріхів німецького рейху. Корінні помилки в післябісмарківській, а також у сьогоdnшній німецькій політиці». Декого дуже здивував різкий поворот у політичних поглядах С. Хаффнера, який навіть почав різко критикувати політику блоку ХДС/ХСС, виступив проти гонки озброєнь. «Хаффнер стає лівим», — написала тоді газета «Рейнішер меркур». Цей прогноз, однак, виявився помилковим. Кола великого капіталу, з якими С. Хаффнер, за твердженнями правої преси, нібито не має жодних зв'язків, найбільше розхвалюють його нову книгу.

Про що ж пише С. Хаффнер у своїх «Нарисах про Гітлера»!

Починає він з претензійної заяви: «Історія — це джунглі, в яких завжди можна прокласти просіки» і далі закликає істориків «звільнитися від помилок». Навіщо авторові ця тирада! В усякому разі, не для того, щоб розвінчати брехливу писанину тих, хто намагається реабілітувати Гітлера, і зовсім не для того, щоб дати правильну оцінку й самій особі фюрера, й такому ганебному історичному явищу, як нацизм. С. Хаффнер настирливо намагається переконати читача, що великий німецький промисловий і банківський капітал зовсім не допомагав Гітлеру захопити владу.

Розхвалюючи книжку С. Хаффнера, дехто із західнонімецьких рецензентів навмисне вдає, що їм нічого не відомо про визнання самих тузів великого німецького капіталу, скажімо, про книжку-сповідь «сталевого барона» Фріца Тіссена, сама назва якої — «Я платив Гітлеру» — є красномовним самовикриттям.

С. Хаффнер і його однодумці старанно замовчують ті загальновідомі факти, що вже в 20-х роках німецькі промисловці й банкіри розглядали Гітлера та його партію як свій резерв і збирали для нього гроші, що в грудні 1920 року саме на кошти своїх покровителів Гітлер придбав газету «Фелькішер беобахтер», про яку Геббельс потім казав, що це було «головне знаряддя нашої пропаганди». І словом не згадує С. Хаффнер про «фонд Адольфа Гітлера», утворений «імперським союзом німецької промисловості» на чолі з Круппом, про події початку 1933 року, коли великий німецький капітал віддавав Німеччину в руки нацистам, про те, що щедre фінансування Гітлера з сейфів великих німецьких монополій не було безкорисливим, бо ці монополії встигли заробити на війні, розв'язаній Гітлером, 60—70 мільярдів марок. Всі ці факти незаперечно доведені на засіданнях Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу, але С. Хаффнер нападає і на судовий процес у Нюрнберзі, заперечує правомірність ухваленого вироку.

Отже, неважко зрозуміти, чіе соціальне замовлення виконує своєю ганебною книжкою «ліберальний» публіцист Себастьян Хаффнер. Не дивно, що газета великого західнонімецького капіталу «Гандельсблат-індустрікурір» нещодавно писала: «Нарешті прозвучало слово правди й справедливості про тих, хто сьогодні, як і раніше, дбає про наш добробут і нашу велич». А «дбає», якщо вірити цій газеті, той самий великий німецький капітал... Навіть головний орган Франца-Йозефа Штрауса — газета «Байєрн-курір» — захоплено розхвалила «Нариси про Гітлера», наголосивши на тому, що їхній автор відстоює «історичну справедливість». Більше того, спеціальне журі міста Дюссельдорфа присудило С. Хаффнеру за цю книжку літературну премію імені Генріха Гейне за 1978 рік.

Дюссельдорф — місто, де народився Г. Гейне. Загальновідомо, що гітлерівці не тільки спалили твори цього поета, а й знищили в Дюссельдорфі все, що було пов'язане з його ім'ям. Чи ж можна придумати більшу образу для пам'яті великого німецького поета, ніж та, коли премію його імені присуджують за таку мерзенну книжку! Адже Генріх Гейне в своїх публіцистичних творах викривав злочинну роль великого капіталу уже в середині XIX століття. Зокрема, в книжці «Лютеція» він наголосив, що французький король Луї-Філіпп був лише ставлеником і знаряддям великих промисловців і банкірів. Належно оцінюючи рішення дюссельдорфського журі, газета західнонімецьких комуністів «Унзере цайт» правильно писала, що його лицемірство не знає меж!

А втім, таке лицемірство у Федеративній Республіці Німеччини явище не поодиноке. Наприклад, 1967 року так зване «Товариство вільної публіцистики» міста Вюрцбурга присудило літературну премію імені Ульріха фон Гуттена... гітлерівському gros-адміралові Деніцу за мемуари «Десять років і двадцять днів». А Вольфгангу Шварцу, воєнному злочинцеві, якого в СРСР заочно засуджено до смертної кари, у ФРН, де він тепер ходить у «письменниках», присудили... премію імені Ф. Шіллера!

Найнебезпечнішими у цій брудній історії є зухвалі спроби виправдати злочинне минуле тих кіл німецької реакції, які нині знову рвуться до влади у ФРН.

Яків ВАЛАХ

ФРН. Як повідомляє газета «Ді тат», видавництво «Бехтлен ферлаг» готує нове видання «Майн кампф» Гітлера з «коментарями» професора Мюнхенського університету Вернера Мазера. Це той самий В. Мазер, якого 1944 року було призначено «офіційним біографом фюрера». На протест Об'єднання осіб, які переслідувалися при нацизмі, і Союзу антифашистів ФРН представники властей відповіли: закон про заборону видавати у Федеративній Республіці Німеччини фашистську літературу не поширюється на так звані «коментовані видання».

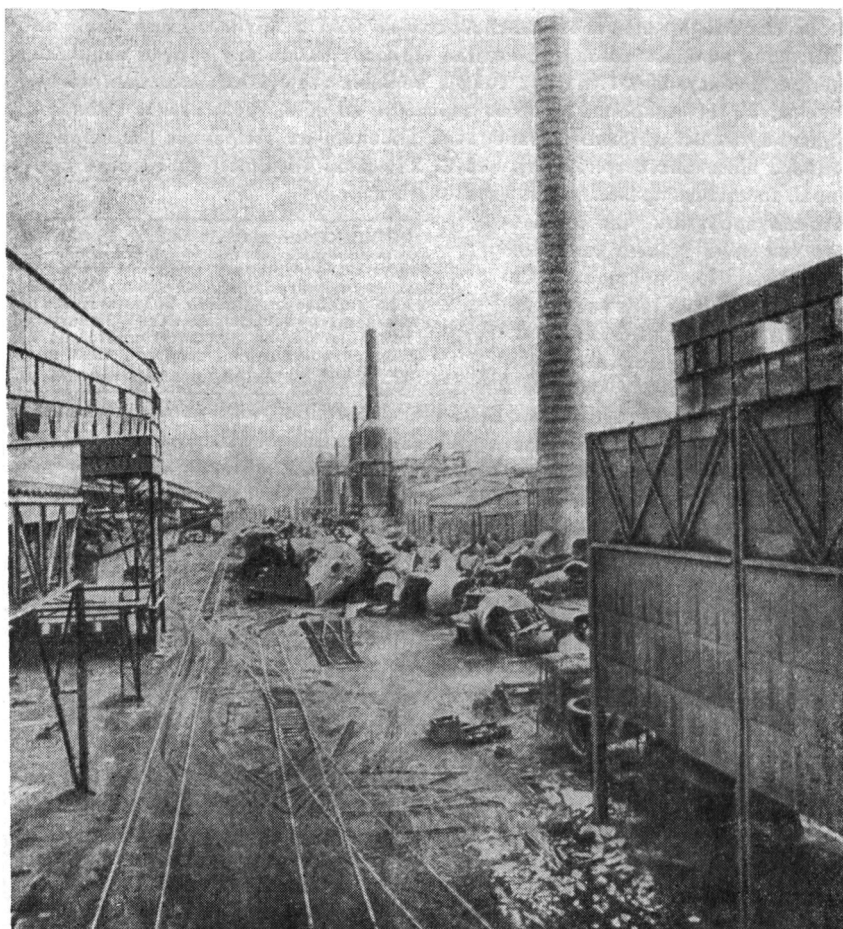
ФРН. Керівництво «ХІАГ» («Спільні взаємодопомоги колишніх військовослужбовців СС») одержало дозвіл на організацію свого власного видавництва. Призначений директором цього видавництва колишній штурмбаніфюрер СС Г. Зелінг повідомив, що метою діяльності нового закладу буде «повернення доброго імені всім службовцям СС».

ФРН. Міністерство внутрішніх справ землі Баварія відхилило вимогу групи педагогів, літераторів і громадських діячів перевірити бібліотеки, підпорядковані місцевим магістратам, а також бібліотеки шкіл та інших учбових закладів з метою вилучення з них книжок фашистського змісту. У відповіді міністерства зазначається, що такий акт був би «порушенням конституції Баварії».

ЛОТАРІНГІЮ

Певно, це і справді моторошне відчуття: під тобою двигить земля, а ти сидиш в окопі, чекаєш вибуху і не знаєш, залишишся живим чи ні. В спогадах учасників першої світової війни допитливий читач знайде докладний опис техніки підкопу: спершу сапери прокладають тунель під ворожою траншеєю, потім нашпиговують його вибухівкою і зрештою висаджують у повітря. Від тієї війни минуло вже шістдесят років, і ось жителі Лотарінгії знову по-

чали з тривогою прислухатися до невиразних поштовхів під ногами. Підривні роботи, що провадяться тепер, зумовлені не воєнною необхідністю — то звичайнісінька складова «розвитку» в рамках Європейського співтовариства, який передбачає хижацький визиск надрів Лотарінгії на кошти транснаціональних монополій.

Тунель, прокладений під французьким кордоном, дозволяє «перекачувати» лотарінгську залізну руду до Люксембургу, зо-

=НА ЗЛАМ!

В червні «мала Європа» — дев'ять країн, що належать до Спільного ринку, вперше обирала прямим голосуванням так званий Європейський парламент. Європарламент має лише консультативні функції, однак велика буржуазія сподівається за допомогою цього наднаціонального органу ЄЕС зміцнити свої позиції і насамперед пригасити могутню хвилю протесту трудящих, на яких лягає основний тягар економічного безладдя.

Поглиблення економічної кризи, що супроводжується загостренням соціальних протиріч, змушує буржуазію попри всі внутрішні чвари об'єднати зусилля. Укорінення транснаціональних корпорацій — безумовно, один з головних напрямів сьогоденної імперіалістичної стратегії, до якої долучаються активізація «атлантизму», ідеологічна війна проти соціалізму, зазіхання на національний суверенітет і втручання у внутрішні справи багатьох країн. Про одну з «операцій» розгорнутого імперіалізмом наступу ми й розповідаємо сьогодні, передрукуючи з французьких комуністичних видань матеріали про становище в Лотарінгії.

Давня промислова провінція Франції Лотарінгія опинилася нині на межі катастрофи. У Тьонвілі, центрі металургії в Північній Лотарінгії, поблизу кордонів ФРН і Люксембургу, закрито найбільшу і найсучаснішу в Західній Європі домну, приречено на смерть заводські містечка Амневіль і Лонгві. Після численних виступів трудящих вдалося повернути до життя новий сталеливарний завод у Нев-Мезоні, однак ціною ліквідації іншого аналогічного підприємства. План перебудови сталеливарної промисловості в рамках ЄЕС, за яким намічено скоротити 140 тисяч робочих місць у країнах ЄЕС в цілому і 27 тисяч — у Франції (реальні цифри значно вищі), передбачає утворення цілих зон застою і безробіття в Лотарінгії і департаменті Нор, обіцяючи натомість зміцнення позицій провідних транснаціональних компаній. (Серед них і велетень європейської чорної металургії компанія АРБЕД, про яку «Всесвіт» уже згадував у № 8 за цей рік.)

Генеральний секретар ФКП тов. Жорж Марше в доповіді на XXIII з'їзді партії так охарактеризував цей аспект нинішньої економічної ситуації: «Перед Францією лежать два шляхи. Пристосування до кризи в інтересах транснаціональних компаній, яке спричиняє катастрофічні наслідки для трудящих і всієї нації в цілому, або — обмеження панування капіталу, глибокі демократичні перетворення... Це — єдина альтернатива».

Комуністи прагнуть робити все можливе, щоб трудящі Франції у боротьбі за свої права поділяли відчай і гноблення, які несуть велика буржуазія й політики, що слугують їй.

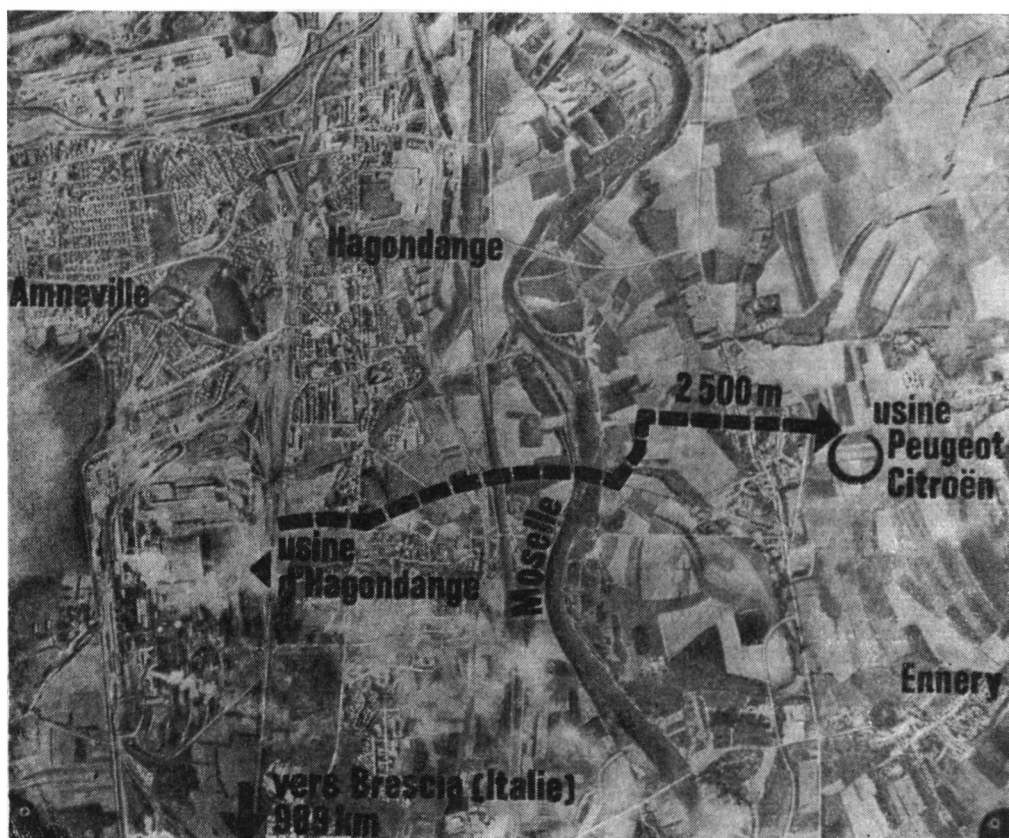
Металурги Лотарінгії не склали зброї. Цей мітинг комуністи провели просто в цеху. Вимога та сама: «Завод повинен жити!»

крема на Ешський сталеливарний завод, що належить компанії АРБЕД.

У надрах Лотарінгії сховано від чотирьох до п'яти мільярдів тонн залізної руди, придатної для обробки. Це означає, що місцеві шахти могли б працювати на повну потужність принаймні ще 80—100 років. Проте французький патронат планує (з безліччо застережень) видобуток хіба що чверті цих покладів. Решту залишають

незайманою або віддають на поталу АРБЕД.

Типовий приклад пограбування надр — так зване «збирання вершків». Як відомо, вершки легші за молоко і тому тримаються на поверхні. Отож немає нічого простішого, ніж відділити частину, багату на жири, залишаючи «сироватку». Про любителів збирати вершки в народі кажуть, що вони «роблять своє масло». Звичайно, подібна практика суворо карається в мо-

Район, який вирішено «стерти з карти». Ліквідується велике металургійне підприємство, штучно позбавлене ринку збуту, повільно вмирають сусідні містечка Агонданж, Амневіль.

лочарстві... Зате нікому не забороняється «збирати вершки» з лотарінгської руди, так би мовити, «обеззалізнювати» надра, щоб «мати свою сталь».

За правилами, рудна жила підлягає розробці тільки тоді, коли вміст заліза в ній становить 31—32 проценти. Щоправда, збагачувальне устаткування, яким обладнані заводи, наприклад, у Метзанжі (коли готувався цей матеріал, підприємство доживало останні дні. — *Авт.*), дозволяє переробляти руду і з нижчим вмістом заліза. Однак, прагнучи мати більший зиск з меншими витратами, підприємці беруть на приціл тільки найбагатший шар. При цьому дві з трьох тонн руди залишаються невикористаними, оскільки вміст заліза в них різко падає. На війні це зветься «тактикою спаленої землі»...

— Там, унизу, повно заліза, — каже сторож однієї з покинутих шахт Брійського басейну і гукає грубесними підборами по землі, ніби для того, щоб я почув відлуння. Вже понад рік він «полює на червоних», поєднують мене товариші з партійного осередку. Стерегти тут нічого: поміж рейками та кістяками скреперів, що іржавіють під дощем, пробивається бур'ян, бурове обладнання вмирає, нагадуючи глибоководних риб, яких витягли на поверх-

ню. Інша справа «червоні»... Проте, видно, щось надломилось і в свідомості сторожа, бо він, мабуть, уперше в житті порушує інструкцію і сам відкриває нам шлагбаум.

Сторож мертвої шахти — одна з тисяч жертв «підкопу». В Брійській окрузі з 1961 по 1978 рік видобуток руди зменшився вдвічі, а число шахтарів — у 5 разів.

Даніель отримав повідомлення про звільнення одночасно з першою зарплатою. В нього молода дружина і гарненький новий будиночок. Він дивиться на нас невидючими запаленими очима: «Відкопи я дістав листа, я не сплю. І ми з дружиною не розмовляємо». За вікном іде дощ. Уважно вивчаючи квітчасту фіранку, Даніель зауважує: «Негода згубно впливає на настрій. Пустити б кулю в голову, та й кінець...»

Ів, робітник розвідувальної партії, безробітний з березня 1978 року. «На шахті я був потрібний. А тепер з кожним днем усе більше відчуваю, що стаю нічим». Якийсь час він працював у департаменті Уаза. Але ж на шахті в нього сім'я. І ось тепер він з ранку до ночі присіплює вивчає оголошення в газеті: а раптом пощасть?..

— Хазяї з'їхали з глузду, — зітхає старий шахтар. — Вони ж трощать покрівлю і над своєю головою.

Останні програми підприємців щодо лотарінгської руди, здається, підтверджують правильність його слів: «збирання вершків» триватиме ще шість-дев'ять років, а потім, залишивши по собі спустошені надра басейну, новітні конкістадори вирушать десь на рудники Бразилії, Мавританії або Швеції. Руда, яку підприємці залишають «дрімати» під мартенами, ще нагадає про себе, коли доведеться замінити її сировиною, видобутою за тисячі кілометрів. За даними головного митного управління, тонна заліза, витопленого з бразильської, а надто шведської руди коштує вдвічі дорожче!

А тепер погляньте на цей аерофотознімок. Міста, що їх належало «стерти з карти», пілоти другої світової війни бачили саме такими. З ілюмінатора власного літака такими відкриваються спадкоємцям де Ванделя їхні володіння. І хоч Лотарінгія, як і вся Європа, вже тривалий час живе без війни, проте за наказом сталевих магнатів міста знову і знову «стирають з карти».

Погляньте на знімок. Унизу праворуч розляглися поля селища Еннері, де Французька компанія металургійних підприємств (ФКМП), до якої належить група «Де Вандель», будує нові цехи для знаменитої фірми «Пежо-Сітроен». Внизу ліворуч, у хмарах диму — завод Агонданж (власність групи «Де Вандель»), де виробляють сталевий прокат. Відстань між цими двома точками — 2500 метрів. Проте до Еннері прокат завозять з італійського заводу, що розташований аж у Брешії. Щоб потрапити з Брешії до Лотарінгії, треба перетнути Північну Італію, Альпи, чималий шмат території Франції — всього 989 кілометрів. Вартість транспортування прокату цим шляхом — понад півмільйона старих франків за вагон (40,8 тонни). Та це ще не все: у Брешії використовують як сировину лотарінгський металевий брухт!

Луї — сталевар з діда-прадіда. Він народився і виріс на цій амневільській вулиці, його родина мешкає тут добрих три десятиліття.

— Яке щастя, що батько вмер і не бачить всього цього, — зітхає Луї. — Ви питаєте про плани на майбутнє? Як мрію виїхати звідси і назавжди забути ці місця. Якщо зможу.

Луї соромиться дивитися в очі дітям. Соромиться себе, дорослого:

— Що ми їм лишаємо у спадок? Пустку... Не можу бачити мертві оселі і людей, які чекають смерті! — Він майже кричить. Йому за п'ятдесят, і він вміє тільки варити сталь.

Металургія поглинає не лише руду і вугілля. Вона невситима і до людей. Один з

місцевих лікарів познайомив мене із статистикою: кожен третій робітник — жертва нещасливого випадку на робочому місці; на рудниках утричі частіше хворіють на рак легенів, ніж на інших підприємствах; більше половини металургів не доживають до шістдесяти років. Надзвичайно поширені серцево-судинні і шлункові захворювання. 70 процентів робітників, які працюють уночі, мають розлад нервової системи, люди практично не сплять. (Але ж як заснеш удень, коли квартира складається з однієї кімнати, де дружина куховарить і бавляться діти, а занадвору долинає гуркіт машин...)

— В Лотарінгії не лікують людей, їх тут ремонтують, — чув я неодноразово. — Причому намагаються обійтися мінімальними витратами.

Лікарня, що утримується коштом підприємців, не має ні кардіологічного, ні легеневого, ні нервового відділень, хоча рівень саме цих захворювань тут у п'ятдесят разів вищий порівняно з Нансі і в шістдесят — зі Страсбургом!

«Голод плюс безвихідь — це і є хвороба безробіття». Одні звертаються до лікарів, інші вдаються до «останнього притулку», як ще називають снотворні ліки. Коли в квітні минулого року з якогось заводу звільнили чотирнадцять літніх робітників, четверо з

На плакаті написано: «Продається завод по ціні металевого брухту. «Адресат: уряд. Париж».

них невдовзі померли. Безнадія вбиває людей швидше за рак.

Жінки? Жінки в Лотарінгії не живуть, вони чекають, коли зможуть вийти заміж, далі — народження дітей, повернення чоловіка з роботи, згодом чекають онуків, чоловікової пенсії і нарешті смерті. Все життя їх оточують закіптюжені стіни, димарі заводів, хрести на цвинтарі та ще безугавний гуркіт поїздів. Мета, інтереси? Але на тутешніх підприємствах для жінки немає місця. Родинні стосунки? Той самий голодний пайок, що й в усьому іншому: чоловік, який після нічної зміни цілий день куняє, постійно знервований, втомлений, мовчазний. Жінки бояться мати дітей. Процент дитячої смертності тут незрівнянно вищий, ніж по всій країні, а здоров'я матері нікого не обходить.

Жінки Амневіля, наприклад, і не чули про емансипацію, хоча дехто самотужки намагається виборотися з трясовини.

Каті — сімнадцять років, її батько, сталевар, повівся світ за очі, покинувши дружину, дочку, осоружне містечко. В неї ясні дитячі очі і несподівано хрипкий голос. Каті хоче жити «інакше». Та спробуй-но «жити по-своєму» в залізному містечку, над яким дме зловісний вітер смерті, коли поряд самотня, розчавлена безнадією мати, котра «дає ляпаса, тільки-но почнеш скаржитися!» Каті випробувала все, щоб «утекти»: наркотики, «банда» («по суботах вони напиваються, а потім трощать усе довкола, або грабують, або стріляють»), секта... Протягом року п'ятеро її товаришів наклали на себе руки. Каті стенає плечима: самогубство — лише один із способів уникнути мінливості долі, але це вихід не для неї. Каті називають дикунку, а вона відчайдушно бореться з трясовиною, яка вже стількох тут засмоктала.

— Пречудово розумію тих, хто накладає на себе руки. Я, певно, теж учинив би щось подібне, коли б не партія...

Це Робер — комуніст, профспілковий активіст «мало не з пелюшок», довірена особа робітників. Проте, коли двері прохідної востаннє зачинилися за ним, його теж охопив відчай. Здається, розтрощив би цю «трикляту коробочку»... Він і досі не може спокійно проходити повз заводську браму: «Розумієте, мене нудить».

Подробиці буття «на рівні заводської брами» не цікавлять де Ванделів і їм подібних. Вони цілком вдовольняються великим краєвидом, який відкривається з ілюмінатора службового літака. На відміну від Робера їх не нудить, коли доводиться «стирати з карти» якийсь там завод або містечко.

Зрештою, що таке Агонданж? Лише один завод, де в 1966 році працювали сім тисяч робітників, а у 1980-му не буде і двох ти-

сяч. Агонданж — лише один із складників французького велетня сталеливарної промисловості, групи «Сасілор», становище якого загалом не блискуче: до кінця року тут мають звільнити ще 6 тисяч 800 робітників. У свою чергу «Сасілор» належить до об'єднання «Сасілор — Соллак», що також «перебудовується»: 55 000 робітників — у 1970 році, 35 800 — у 1978-му, 25 000 — у 1980-му. «Перебудова» відбувається під керівництвом Лотарінгської індустріально-фінансової компанії, якою заправляє де Ванделі.

Капітал групи «Де Вандель» — це 182 акціонерних товариств, з яких 29 діють за кордоном; це половина акцій машинобудівної монополії «Крезолуар»; і нарешті, це також акції горезвісної АРБЕД, що грабує надра Лотарінгії.

Компанія АРБЕД — майбутній велетень європейської чорної металургії, на підприємствах якої виплавлятиметься 18—19 мільйонів тонн сталі на рік, тобто втричі більше, ніж нині дає «Сасілор-Соллак». «Сасілор-Соллак» вмирає. Хай живе АРБЕД!

Але ж де Ванделі володіють також підприємствами у ФРН, Великобританії, Італії. Отже, хай живе Спільний ринок! Їхні капітали є також в Іспанії та Греції — хай живе розширення Спільного ринку! В Африці, на Середньому Сході, в Азії, Північній Америці, США — всюди знають де Ванделів. Тим краще. Хай живе вільний світ!

Жозеф не має інших засобів для існування, крім своїх рук. Жозеф — поляк, його батьки перебравлися до Франції ще до війни, коли «поляків імпортували для роботи на шахтах». Він став шахтарем, як і батько, і 25 років працював під землею. Шахту закрили дев'ять місяців тому. Жозефу записано починати нове життя.

— Повертайтеся на батьківщину, — радять йому. — І взагалі беріть приклад з де Ванделів: трьохсотлітній стаж роботи, а скільки енергії!

Приклад і справді гідний уваги. Спочатку вони були бельгійцями, звалися Ван Даел і займалися морською торгівлею в Брюгге. Після релігійних воєн XVII століття торгівля занепадала, Ван Даели оголосили себе німцями, а 1704 року заорендували кузню в Аянжі. Якийсь час вони вагалися, а потім стали на бік короля Франції проти герцога Лотарінгії, доставши справді королівське замовлення на виготовлення ядер. 1870 рік. Німеччина анексує Ельзас і Лотарінгію. Де Ванделі знову змушені вибирати, по якій бік кордону лишатися. Вони приймають воїстину соломонове рішення. Один з них стає німецьким підданим — разом із сировиною і підприємствами; двоє інших, дбаючи про ринки збуту, лишаються французами.

Наближається перша світова війна, Де Ванделі процвітають. Де Вандель з Німеч-

чини виплавляє сталь для гармат, які обстрілюватимуть французьку армію. Де Вандель з Франції збудував новий завод на самісінькому кордоні з Німеччиною, щоб виплавляти сталь для гармат, які в свою чергу обстрілюватимуть німецьку армію. Політичні інтереси родини надійно захищає Бурбонський палац, де засідає Франсуа, і рейхстаг, де засідає Шарль де Вандель.

1914 року єдиним джерелом залізної руди для Німеччини був Брійський басейн, розташований в анексованій Лотарингії, на відстані рушничного пострілу від французького кордону. Але замість того, щоб позбавити ворога найважливішого джерела стратегічної сировини, французький генштаб всіляко оберігає для Німеччини шахти і заводи де Ванделів. Територія басейну не була окупована, заборонялося навіть бомбардувати її. Французький льотчик Боссустро відсидів місяць на гауптвахті за те, що всупереч інструкції скинув кілька бомб.

«Під німецьким чоботом» де Ванделі по-

чувалися пречудово, не знали вони утисків і після того, як Лотарингія знову стала французькою, — хіба що довелось сплачувати мито на вугілля з Руру.

У родині Луї з Амневіля не балансують між рейхстагом і Бурбонським палацом. «Тут роблять залізо з діда-прадіда». Якщо відразу після звільнення він хотів неодмінно виїхати з рідної Лотарингії, то, поміркувавши, вирішив: «Витримаємо. В нашій родині всі міцні і надійні, мов залізо». Його підтримує Робер: «Навіть німцям не вдалося забрати в нас басейн, то невже віддавати його власноручно?!»

Робер, Луї, Жозеф не можуть і не хочуть примиритися. Лотарингію — на злам? Що ви таке верзете? «Це ж пряме зрадянство — захищати плани європейського сталеваріння, тобто смертний вирок Лотарингії!»

«Юманіте», Париж.

Рене БАЛЛЕ

СКАЖИ МЕНІ, ЕММАНЮЕЛЮ...

Я називаю це словником кризи: безробіття, звільнення, демонстрації, ліквідації підприємств, самогубства, почуття непевності, страйки, зайняття робітниками фабрик та заводів, насильства... Радіо й телебачення так і сяк перекидають ці слова, комбінуючи їх залежно від ситуації. Я запитую себе, як реагують на те слововиверження діти, що відбувається в дитячих головах?.. Так міркую я, повертаючись з Лонгві. Протягом усього тижня тільки й говорять що про Лотарингію. Цілий район під загрозою небуття. А як же діти? Про що думає малюк, засинаючи самотньо в темній кімнаті?.. Це не пусте запитання. Пошлюся на власний досвід. Кілька років тому я пережив справжній напад жаху перед безробіттям. Вголос боявся навіть говорити про це і ділився своїми побоюваннями тільки з дружиною, та й то пошепки. Моїй старшій доньці тоді виповнилося шість років, і я був певен, що дорослі проблеми її не обходять. Яким же виявилось моє здивування, коли одного разу вона цілком серйозно запропонувала мені свою копилку «в разі потреби»!..

Але сьогодні я розповідатиму про Емманюеля, дванадцятирічного сина робітника із селища Горсі, розташованого за десять кілометрів од Лонгві. Родина мешкає в гарному, майже новому будиночку, що його придбали на виплат — тисяча сімсот, тисяча вісімсот франків на місяць. Мене чекали на сніданок. Емманюель, жвавий нервовий хлопчина, типовий непосидько, говорив не вмовкаючи.

— В мене дві сестри, дві кицьки, черепаха і батьки... Це в мене є гітара. Мати купила мені її в рахунок моїх кишенькових грошей, і я вже повернув їй половину... Цього року в мене нудний вчитель, він без упину розводиться про безладдя на заводах і таке інше. Торік вчителька французької казала нам, що зубрити соромно і нерозумно, а тепер від нас вимагають саме зубріння... Спробуй-но розібратися! Інженерів син кращий учень, бо його батечко хазяйський блюдолиз. А я раз у раз дістаю суворі попередження: взимку — за сніжки, влітку — за м'яч, мовляв, надто влучно кидаю... А коли б я боявся поцілитися, то не грався б зовсім...

Але вже за кілька хвилин іншим тоном він запитує:

— Навіщо демонтують заводи? Щоб знову зібрати десь в іншому місті?

Здається, Емманюелів неспокій передався і мені.

О пів на другу повертається з роботи батько. Раніше батько працював з двома напарниками, але тепер один з них у лікарні, йому мають оперувати шлунок. Можливо, зауважую я, до хвороби спричинилося нервово напруження? Емманюелів батько невесело сміється: «Нервово напруження, кажете? Ще б пак! Дивно, як я ще дибаю. Адже мене офіційно повідомили, що за три місяці звільнять. Офіційно! А я токар найвищої кваліфікації і не знаю красивішої роботи!..» О третій має відбутися дитяча демонстрація у Лонгві. Дошкільнята і ліцеїсти протестуватимуть проти

масового звільнення батьків з роботи. А ми тим часом — Емманюель, його батько і я — граємо в настільний футбол. Я сказав, що мої доньки віддають перевагу ігровим електричним автомобільчикам. Емманюель промовисто глянув на батька, і той несподівано пустотливо усміхнувся синові: «Не журися! З тих грошей, що я отримаю під час остаточного розрахунку, перепаде дешиця і на твої автомати!» Син теж усміхнувся: «Сподіваєшся на їхню щедрість? Навряд щоб їх мучила совість!..» Я волів би не чути цього діалога. А від тих усмішок мені мороз пішов поза шкірою...

Пообіді в місті, здавалося, не лишилося нікого, крім 15 тисяч дітей. Однокласники Емманюеля вирушили на демонстрацію автобусом, а він поїхав зі мною. Коли ми дісталися до центральної площі Лонгві, там було вже повно дітлахів. Попереду розташувалася малеча з дитсадків. Я зайняв спостережний пункт біля вікна мерії. Емманюель лишився зі мною, годі було й сподіватися розшукати в натовпі його товаришів. «Іскри надії». Такий девіз демонстрації. Діти вимахують паперовими стрічками, які мають нагадувати факели. Ніхто не сміється, не штовхається. Навіть малеча. В мене стискається серце, і не в мене одного. По дорозі додому Емманюель намагається жартувати: «Не варт було їздити... Краще б сидів біля телевізора...» Він ледве помічає мене. Хлопець украй схвилований — вражений, вбитий наповал. У бездонних його чорних очах — гострий недитячий біль.

А вдома смачно пахне супом, батько приготував обід. Він значно більше займається господарством відтоді, як дістав повідомлення про звільнення. Тут-таки Емманюель пояснює мені, що в класі на уроках праці вони шиють і що він любить цим займатися: «То тільки дурні вважають, що це не чоловіче діло — шити або кувари-ти... Хіба ж ми гірші від дівчат?»

Наступного ранку Емманюель починає розмову зі мною:

— Я погано спав, — стиха починає він — Цілу ніч думав, що скажуть хлопці... Адже вони бачили мене біля вікна мерії, разом з тобою... Я не почувуюся винним, тільки шкодюю... Я мав бути разом з ними там, унизу, на площі. Вони відстоювали роботу для своїх батьків, а я... мов якийсь глядач!..

Кицька стрибнула на мій блокнот, грається ручкою. Хлопчина сміється:

— Це мій Тібу. Страшенно люблю всіх своїх звірів: навіть мишу, котра щоночі шарудить за стіною...

Який же він ще малий, зовсім дитина, мій новий товариш Емманюель!.. Дві речі в світі дорослих незрозумілі, неприйнятні для хлопчини: насильство і злоба.

— ...розумієш, це відтоді, як моя мама стала комуністкою. Одні насміхаються, ін-

ші говорять прикrostі. Одна така мила і люб'язна тітонька перестала вітатися... Бридко! Приблизно те саме відчуваєш, коли батьки сваряться. Ксли в них незгоди і суперечки, я думаю, а раптом вони розлучаться? Тоді доведеться б вибирати поміж ними... А як я можу вибирати, коли люблю обох!..

Найбільше я товаришую з Жан-Марком. Ми з ним нерозлучні. Разом училися в початковій школі, тепер разом у ліцеї. Його батько працює в конторі, мій — у цеху, але ж на тому самому заводі! А що, коли нашим батькам доведеться виїхати звідси?.. Виходить, і нашій дружбі кінець?.. Хоч-не-хоч, доводиться думати про це, адже все летить шкереберть... Ти бачив, який напружений батько, інші також. Хоч як тихо батько розмовляє з мамою про це, та я все одно чую. І потім удома багато що змінилося... Коли я лишаю щось у тарілці, батько наказує доїсти «поки є» і каже, що м'яса більше не буде... Має статися якесь лихо, воно нависло над кожним. Однак усі сподіваються: а раптом усе зміниться на краще, раптом «пронесе»? Та навіряд чи пронесе, так каже батько, бо в них у ливарному, приміром, довжелезний список звільнених, а це, за висловом батька, бомба, яка не може не вибухнути...

Емманюелеві важко вимовляти останні слова, і я намагаюся підбадьорити його, нагадую, як добре тримається батько.

— Але ж батько жартує! — вихоплюється Емманюель. — А коли мій батько жартує, значить йому зовсім кепсько. Він не любить жартувати. Ти знаєш, учора під час демонстрації я думав про людей, які побачать усе це по телевізору. Певно, вони скажуть собі, що з Лотарінгією невдовзі буде покінчено, коли вже дітей вивели на демонстрацію: оце справді злидні! Це мене засмутило більше, ніж сама демонстрація. І до того ж я стояв біля вікна, і дивився, замість того, щоб там, унизу, на площі разом з усіма захищати робітників! Мені здається, коли робітника звільняють, викидають геть, мов непотріб, умирає частина його ества... Уяви собі: людина працювала на заводі, мала товаришів, мала адресу, і ось тепер вона змушена все покинути і починати з нуля. А коли в цього робітника є син, то умирає часточка і його ества... Адже він звик до свого кварталу і теж має друзів, і схованки, і все тут для нього рідне...

В Емманюеля блищать очі, але він тримається добре, не гірше від батька.

— Май на увазі, — він явно повторює батькові слова, — робітники не склали зброї. Бій триває!

Я запитую про Емманюелевих сестер, і у відповідь хлопець поблажливо, якимось зовсім по-дорослому всміхається:

— Сестри — то зовсім інше. Жінка завжди може лишитися вдома, займатися гос-

Звідки вони, ці двоє? З Лонгві, Вільрута, Амневіля? Сьогодні вони відстоюють своє право жити, працювати, вчитися в рідному місті. Девіз маніфестантів — «Іскри надії».

Демонстрація дітей у Лонгві. На центральній площі містечка зібралися 8 тисяч дошкільнят і учнів початкових класів, 4 тисячі старшокласників, батьки, вчителі.

подарством. Чоловік, мужчина мусить працювати. Якщо нема роботи, він непокоїться: як прогодувати дітей?.. Мій батько не хоче виказати свого занепокоєння. Я не розумію, чому він криється від мене. Адже ми з ним, ніби пальці однієї руки... Нам гарно вдвох. Розмовляти, і мовчати теж. Тут є ліс, і ми інколи ходимо по гриби — найчастіше вдвох, інколи всі разом. Мама теж любить ліс і, може, найбільше від усіх нас...

А що ліцей? Яке місце посідає він в Емманюелевому житті тепер, у конкретний момент?

— Це таки складне запитання, ліцеї. З одного боку щось дуже важливе, і водночас... я не беру його до уваги. Зваж сам: я прагну працювати, а мені доведеться байдикувати — за браком роботи... Вчитель французької цього року вимагає від нас самі правила. Правила, правила, правила! А доволі самі винятки з правил. Я не хочу, щоб зачинали завод... І потім — навіть дорослі, коли вони не люблять свою роботу, виконують її погано. Ти розумієш?.. Взяти хоч би мого батька. Звісно, йому приємно лишитися вдома, разом із сім'єю, але ж він любить свою роботу. Найбільше задоволення він має, коли стає до верстата. Якщо деталь не відповідає стандартам, він ще і ще переробляє її, доводить до норми. Коли хтось здає погано зроблену деталь, це його обурює до краю!..

— Яке твоє улюблене заняття, Емманюелю?

— Звичайно, гратися з хлопцями на площі! Коли гуртом граєш в сніжки або в м'яч, забуваєш про все. Треба тільки добре цілитися і спритно ухилятися від ударів. І гра йде значно веселіше, коли ти маєш надійного партнера. Як-от, приміром, Жан-

Марк. Досі політика не заважала нам. Але сьогодні на кін поставлено наше майбутнє: помре Лонгві — розпадеться і наш гурт... Вдома мені тепер щоразу нагадують про ощадливість. Мама взагалі проти іграшок, вона називає їх мотлохом! Прикро, що дорослі надають такого значення грошам. Єдине, що важить у світі, — це саме життя, твої друзі, невже не зрозуміло? А гроші... Папірці, залізячки...

Емманюель, здається, і справді заспокоївся. Але я маю поставити йому ще два запитання. Насамперед як він уявляє своє майбутнє?

— Над усе я шаную добре зроблену роботу. Як батько. Гадаю, що міг би бути вчителем. Як мати. Навчати мов. Мама знає цілу купу мов і мріє працювати перекладачкою... А я не зміг би без кінця повторювати чужі слова я хочу говорити тільки від себе... Мене непокоїть думка: якщо я провалю екзамени, то ким зрештою стану?

— Скажи мені, Емманюелю, як ти гадаєш, що воно таке — дитинство?

Він відповідає дуже серйозно:

— Як на мене, дитинство — найкраща частина життя. Коли можна гратися, бешкетувати... Пізніше так вже не поведешся...

Ми разом ідемо до ліцею. Виходячи з машини, він кидає мені «Привіт!» і біжить у шкільний двір не озираючись. Наздоганяє хлопців. Сміх, гамір. Як там співає Брассанс? «Поки обминають їх зловісні хмари, сповнені смутку...»

Діти Лонгві рано дорослішають.

Данієль КАРЛЕН

«Юманіте Діманш»

Карел Готт
у Японії.

«ШЛЯХИ КАРЕЛА ГОТТА»

Під такою назвою вийшов у Чехословаччині документальний фільм. «Ідея ця народилася в Москві, — розповідає в журналі «Квети» його режисер Й. Слінек. — Ми йшли Красною площею, й Карел Готт розповідав про те, що має зробити найближчими днями, тижнями, місяцями. А мені раптом спало на думку: чи не показати людям життя цього відомого співака?»

Цілий рік наша творча група супроводжувала Карела Готта в його подорожах.

Ми знімали в Японії, де Карел брав участь у міжнародному конкурсі і здобув одну з премій, в Гамбургу, де концерт тривав на годину довше, ніж передбачалося, — слухачі не відпускали нашого співака, в Познані, де Карел дав концерт польською мовою. До речі, він не тільки співає, але й розмовляє з публікою російською, німецькою й англійською. Та якою б мовою не користувався, він з перших же хвилин полонить серця слухачів...

Керкраде — маленьке голландське містечко. Тут відбувається щорічний Міжнародний фестиваль естрадної пісні. Карела в Керкраде буквально закидали квітами.

Москва вітала нас уже восени. Ми зняли не тільки концерт, але й відвідали завод, де виробляють годинники «Слава». Карел виступив на заводському подвір'ї просто з машини. Потім його запросили подивитись репетицію у Великому театрі. Таке запрошення — велика шана. «Це було надзвичайно цікаво, — сказав Карел. — Нічого подібного зроду не бачив: уславлені митці в процесі удосконалення своєї майстерності...»

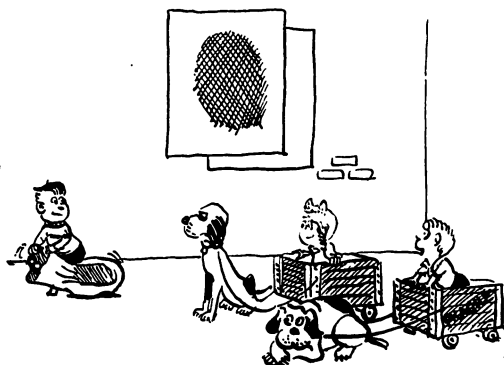
Московські виступи Карела Готта завжди відбуваються в особливо приязній атмосфері. А напередодні від'їзду перед готелем, де він жив, зібрався натовп шанувальників. В аеропорт він повіз багато квітів від тих, хто по кілька годин вистоявав біля кас, полюючи на квиток».

— Татусю! Слід з повагою ставитись до знака Червоного Хреста!

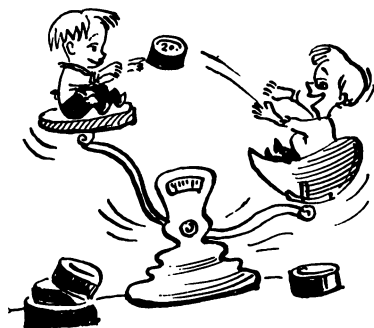
— Спочатку в мисці треба розбити три яйця...

— Все готово. Випускай kota.

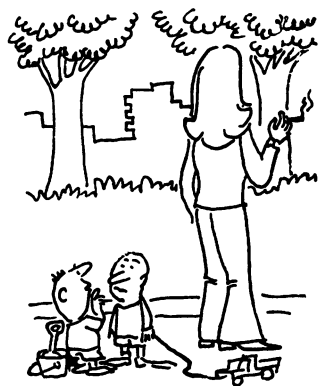
Без слів.

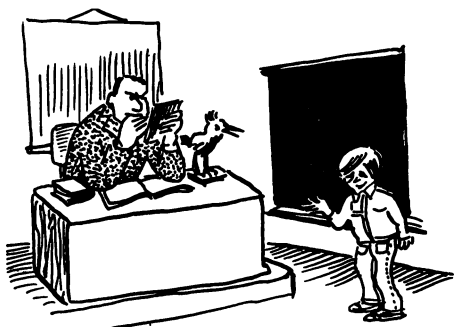
Без слів.

— На початку навчального року завжди удавай з себе дурника, побачиш, як потім вчителі радітимуть твоїм успіхам!

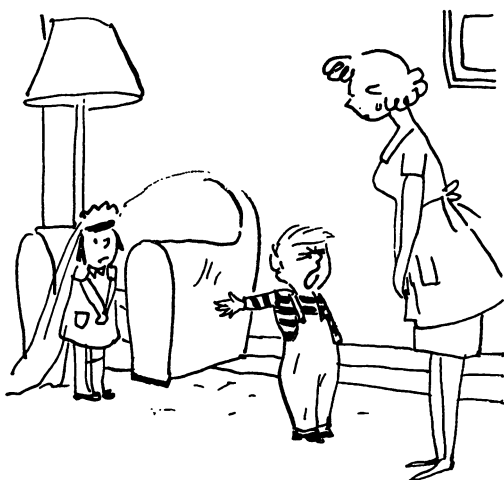
— Це не мама, це — мій тато!

— Ейнштейн теж погано вчився.

— І оце такі хлопці на волі!?

— Я з нею не можу гратися. Вона все сприймає занадто серйозно.

— У тебе собаче життя? А в мене, думаєш, яке?

**Головний редактор
Віталій Коротич.**

**Редакційна
колегія:**

**Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Дмитро Павличко,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха.**

**Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.**

**Художній редактор
Володимир Писаренко.**

Здано до набору 14. 08. 79. Підписано до друку 02. 08. 79. БФ 23333. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,66. Обл.-вид. арк. 20,0. Тираж 53090. Зам. 02999.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всєсвіт»), № 9 1979 г. (на українському мові). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира.

Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

Ян Ондржішка (ЧССР). Лютий. Лінорит. 1973.

ДОРОГІ ЧИТАЧІ!

НАСТУПНОГО РОКУ ЖУРНАЛ «ВСЕСВІТ»
ЗБИРАЄТЬСЯ ЗАПРОПОНУВАТИ ВАМ
ПЕРЕКЛАДИ НОВИХ РОМАНІВ
ЗАРУБІЖНИХ ПИСЬМЕННИКІВ:

ВСЕСВІТ